

Kjartan Soltvedt (red.)

Folketellinger gjennom 200 år

Statistisk sentralbyrå • Statistics Norway
Oslo – Kongsvinger

Sosiale og økonomiske studier

Serien Sosiale og økonomiske studier omfatter nye forskningsbidrag – monografier og redigerte arbeider – på de områder Statistisk sentralbyrå har forskningsvirksomhet. Analysemetoder og temavalg vil variere, men hovedsakelig vil arbeidene være av anvendt og kvantitativ natur med vekt på utnytting av SSBs data i analyser for samfunnsplanleggingsformål og til allmenn forståelse av sosial og økonomisk utvikling.

Social and Economic Studies

The series *Social and Economic Studies* consists of hitherto unpublished studies in economics, demography and other areas of research in Statistics Norway. Although the studies will vary in analytical methods and in subject matter, they tend to be applied studies based on quantitative analysis of the data sources of Statistics Norway. The research programmes from which the studies originate typically emphasize the development of tools for social and economic planning.

© Statistisk sentralbyrå, desember 2004
Ved bruk av materiale fra denne publikasjonen,
vennligst oppgi Statistisk sentralbyrå som kilde.

ISBN 82-537-6712-9 Trykt versjon
ISBN 82-537-6713-7 Elektronisk versjon
ISSN 0801-3845

Emnegruppe
02 Befolkning

Trykk: Statistisk sentralbyrå/450

Forord

Da den siste folketellingen ble gjennomført i 2001, var det 200 år siden den første nominative folketellingen i Norge fant sted. 1801 var første gangen at navnet på alle innbyggerne ble registrert sammen med opplysninger om personens bosted (gårdsnavn/gatenavn), stilling i husholdningen, kjønn, sivilstand og yrke. Det var foranledningen til at Statistisk sentralbyrå (SSB) ba historikeren Kjartan Soltvedt lage en publikasjon som tok for seg utvalgte emner ved folketellingene gjennom disse 200 årene.

Forskningsmiljøer utenfor Statistisk sentralbyrå bruker resultatene og det store kilde-materialet folketellingene skaper til historiske og sosiale studier i bred forstand. Det finnes derfor en betydelig ekspertise om folketellingene, hvordan de ble planlagt og gjennomført, også utenfor Statistisk sentralbyrå. Det var denne ekspertisen Statistisk sentralbyrå ville invitere til å gi eksempler på hva folketellingene kan brukes til i ettertiden. Publikasjonen er redigert av Kjartan Soltvedt, cand. philol. Øvrige bidragsytere er Thor Gotaas, cand. philol., Jan Eivind Myhre, professor i historie ved Universitetet i Oslo og Gunnar Thorvaldsen, professor i historie ved Universitetet i Tromsø.

Folketellingene fra 1801 til 1855 er beskrevet i Digitalarkivet ved Universitetet i Bergen, www.digitalarkivet.uib.no, hvor også 1801-tellingen foreligger i digitalisert og søkbar form. Folketellingene fra 1865, 1875 og 1900 er digitalisert av Registreringssentralen for historiske data ved Universitetet i Tromsø, www.rhd.uit.no. Der finnes også bakgrunnsinformasjon, skjemaer og tellingsinstruksjoner som har vært anvendt i folketellingene frem til 1990. Folketellingenes plass i Statistisk sentralbyrås historie er beskrevet av Einar Lie og Hege Roll-Hansen i Faktisk talt, Statistikkens historie i Norge, Oslo 2001.

Boka er en innfallsport til folketellingene som har vært en fast institusjon i norsk forvaltning og statistikk gjennom to århundrer. Det er et vidt spekter av temaer som tas opp, fra de tallrike bearbeidingene av tellingen i 1801, kolonisering av Bardu og Målselv, registreringen av tatere i 1845 til 1865, bruken av klasser og diskusjonen av befolkningsspørsmålet i mellomkrigstiden, til utfordringer knyttet til innføringen av folkeregistre og personnummersystemer i Norge.

Utenom primærmaterialet i folketellingene, er det særlig kilder utenfor SSB forfatterne tar i bruk. Mangfoldet av temaer demonstrerer hvilken rik kilde folketellingene er til norsk historie. Det skal vanskelig gjøres å finne et historisk emne fra de siste 200 årene som på en eller annen måte ikke lar seg belyse ved hjelp av dem. De vil derfor også i overskuelig fremtid være en kilde til norsk historie, og jo flere innfallsvinkler, perspektiver, refleksjoner og kritiske spørsmål som kan knyttes til dem, desto rikere vil kilden være.

Statistisk sentralbyrå, 14. desember 2004.

Svein Longva

Innhold

Kjartan Soltvedt: Innledning	5
Kjartan Soltvedt: Mest for ettertiden? Om tellingen i 1801 og dens problematiske etterhistorie	19
Gunnar Thorvaldsen: Koloniseringen av Bardu og Målselv	48
Thor Gotaas: "For øvrig ikke medregnet": tellingen av tatere på 1800-tallet	71
Jan Eivind Myhre: Om behovet for klasser.....	86
Kjartan Soltvedt: Dør vi ut? Debatten om mellomkrigstidens befolkningsspørsmål og folketellingens forsøk på å besvare det.....	103
Gunnar Thorvaldsen: Vitalstatistikken og folketellingene	144
Kjartan Soltvedt: Folkeregistre og personnummersystemer i Norge fra 1905 til 2001	159
De sist utgitte publikasjonene i serien Sosiale og økonomiske studier	190

Kjartan Soltvedt

Innledning

3. november 2001 ble det for 21. gang avholdt en folketelling i Norge. Folke- og bolig tellingen i 2001 er på flere måter spesiell. En ting er at den ble planlagt å være den siste tellingen som baserte seg på at hele befolkningen fylte ut skjemaer. Tellingene i 2001 markerte også et jubileum. Det var 200 år siden den første *nominative* tellingen ble avholdt i Norge, i 1801. I en nominativ telling blir innhentede opplysninger registrert på hvert enkelt individ. Det bør riktignok føyes til at tellingen i 1801 ikke var den aller første, en tidligere hadde blitt avholdt, i 1769. Men i denne tellingen ble bare opplysninger på listeform innhentet. Etter 1801 kom den neste tellingen i 1815. Deretter fulgte tellinger hvert tiende år frem til 1875. Tellingene i 1815, 1825, 1835, 1845 og 1855 var numeriske. Først fra og med 1865 har alle folketellingene vært nominative. Som følge av et vedtak på Den internasjonale statistiske kongress i 1872 ble det vedtatt å samordne tellingstidspunktene i de enkelte landene. Det normale ble å arrangere tellinger i år som sluttet på null. Den neste tellingen i Norge ble dermed i 1890. Med unntak av i 1940, da den planlagte tellingen ble avlyst, og en telling ble holdt i 1946 som erstatning, har denne normen vært opprettholdt frem til 1990.

Folketellingene har således vært en fast institusjon i norsk forvaltning og statistikk gjennom to århundrer. Avslutningen av en epoke bør være en egnet anledning til refleksjon over hvilken rolle folketellingene har hatt som institusjon i det norske samfunnet gjennom denne epoken. Denne boken aspirerer imidlertid ikke til å utgjøre en definitiv fremstilling av folketellingenes historie. Lesere med spesialkompetanse innenfor ulike deler av den offisielle statistikken eller med bruk av folketellinger som historisk kilde, vil nok kunne etterlyse viktige tema. Artiklene leseren vil stifte bekjentskap med i denne samlingen, søker fra ulike ståsted å belyse enkelte konkrete problemstillinger knyttet til folketellingene. Boken er heller ingen tradisjonell statistisk fremstilling. Leseren vil riktignok finne en god del tall i de enkelte artiklene, men spørsmålet om *hvorfor* vi har tallene, er i denne boken viktigere enn hva tallene forteller. Dette er et poeng som også kan anføres overfor historisk statistikk mer generelt: For å bruke tallene, er det viktig å forstå hvorfor tallene i sin tid ble innhentet.

De fleste vil ha en mer eller mindre velbegrunnet oppfatning av hva som menes når temaet folketelling bringes på bane. Det kan således virke noe unødvendig å definere folketelling mer inngående. I dag er det like fullt slik at folketellinger er definert gjennom internasjonale standarder. Boka *The Handbook of International Population Censuses* fra 1992 stiller opp sju kriterier en befolkningsstatistisk undersøkelse må oppfylle for at den skal kunne kalles en folketelling. Disse er:

- 1 Offentlig understøttelse. For å gjennomføre en ordentlig folketelling, må et ekstensivt administrativt maskineri bli mobilisert, og tellingen være autorisert gjennom tilstrekkelig lovgivning [...]
- 2 Tellingens omfang er entydig definert område. Befolkningstall har ingen mening med mindre de refererer til et presist definert territorium.
- 3 Fullstendighet. En folketelling bør inkludere enhver person som er til stede (*de facto*) og/eller hjemmehørende (*de jure*) innenfor det definerte området uten utelatelse eller duplisering [...]
- 4 Individuell telling. En folketelling teller hvert individ separat og registrerer hans eller hennes egenskaper separat. Bare gjennom denne prosedyren kan data om forskjellige egenskaper ved individet kryssklassifiseres. [...]
- 5 Samtidighet og spesifisert tidspunkt. Enhver person bør bli telt så nært som mulig til det samme veldefinerte tidspunktet, og de innsamlede data bør vise tilbake til en veldefinert referanseperiode. [...]
- 6 Regelmessighet. Folketellingsdata stiger i verdi dersom folketellinger blir gjennomført med regelmessige mellomrom, fordi en enkeltstående folketelling bare bringer til veie et øyeblikksbilde av befolkningen, mens suksessive tellinger kan vise befolkningsendringer over tid.
- 7 Sammenstilling og publisering. Rådata har liten verdi for noen som helst dersom de blir gjemt bort i arkiver eller datafiler. En folketelling er ikke komplett før de innsamlede data er samlet og publisert i forhold til geografiske områder og til grunnleggende demografiske variabler (Goyer og Draaijer 1992:3-4).¹

En folketelling er med andre ord ikke et foretagende for privatpersoner: Det er en administrativ handling, understøttet av et statlig byråkrati og autorisert gjennom lovgivning. Folketelling er *offisiell* statistikk. Definisjonen krever videre at folketellingen skal omfatte hele befolkningen i et presist definert territorium, og at tellingen skal foregå samtidig i hele territoriet på et spesifisert tidspunkt. Dernest er det et viktig trekk ved folketellinger at de gjennomføres med en viss regelmessighet. Og endelig oppfattes publiseringen av hovedresultater og dokumentasjoner som en integrert del av tellingen: Først når data er ferdigbehandlet og publisert, er folketellingen egentlig gjennomført.

Definisjonen ovenfor er befolkningsstatistisk, den søker å si noe om hvilke kriterier en folketelling må oppfylle fra dette perspektivet. Som en politisk og

---

¹ Forfatterens oversettelse.

administrativ institusjon gjennom 200 år, begrenser selvfølgelig ikke folketellingenes betydning seg til den rent statistiske. Etter at en har slått fast at folketellingen har vært en viktig kilde for norsk demografi, blir et like viktig spørsmål hvilke formål denne kunnskapen skulle belyse. Noe skjematisk lar det seg identifisere to "basisbehov" statistikken – herunder folketellingene – skulle tjene i de før-moderne fyrstestatene, nemlig kartlegging av henholdsvis skattegrunnlag og tilgang til militære rekrutter. Det lar seg ikke like enkelt og raskt identifisere noen tilsvarende enkle størrelser statistikken skal tjene ved utgangen av perioden. Statistikk har blitt en del av det moderne samfunnets infrastruktur. Statistikkens innhold har blitt tilpasset statens stadig utvidede virkefelt. Samtidig gjenfinnes statistikkens brukere i tiltakende grad utenfor det statlige feltet.

Når det har blitt slått fast at det er relevant å problematisere hvilke formål folketellingene har hatt, leder dette også over til et spørsmål om statistikkens uavhengighet. Reflekterte folketellingene bare statsmaktens skiftende behov for statistikk, eller har statistikken hatt tilstrekkelig autonomi til selv å bestemme hva som skulle telles? Statistikkloven fra 1907 ga Statistisk sentralbyrå et selvstendig faglig ansvar for utforming av statistikken². Denne faglige uavhengigheten har imidlertid alltid hatt sine grenser, det er en selvfølgelig forutsetning at statistikken som produseres er politisk og sosial relevant. Større undersøkelser som folketellinger må derfor autoriseres gjennom særlige politiske vedtak. Hvordan begrepet "faglig uavhengighet" skal fortolkes, har derfor variert. De ulike periodenes forståelse av statistikkens uavhengighet har også hatt betydning for hva som har blitt telt ved de ulike tellingene, og hvordan tallene har blitt analysert.

En viktig side ved spørsmålet om faglig uavhengighet berører det statistiske grunnlagsmaterialet. Allerede i den offisielle statistikkens tidligste fase fantes det en bekymring blant statistikere om hvordan befolkningens tillit skulle sikres. Bare dersom befolkningen følte seg trygg på at opplysningene den ga fra seg ikke ville bli misbrukt, ville den tilstrekkelige datakvaliteten sikres. Dersom opplysningene som ble hentet inn, også skulle brukes av staten til andre formål, ville folk neppe være villige til å avgi de opplysningene statistikken hadde behov for. Denne problematikken var en av årsakene til at den norske statistikkloven fra 1907 uttrykkelig slo fast at det statistiske grunnlagsmaterialet bare kunne anvendes til produksjon av statistikk. I denne sammenheng markerer også folke- og bolig tellingen et vendepunkt. Tellingene i 2001 skal altså være den siste skjemaserte tellingen, i fremtiden skal den statistikken man tidligere fikk gjennom folketellingen lages fra registre, som er bygget opp fra opplysninger staten henter inn gjennom andre kanaler. Statistisk sentralbyrå er sekundærbruker av disse registrene, som har forvaltningens øvrige deler som eiere og primærbrukere. Mens den offisielle statistikken gjennom store deler av 1800- og 1900-tallet gradvis tilkjempet seg større autonomi, har utviklingen de siste 40

---

² Statistikkloven av 1907 var, frem til den ble erstattet av en ny lov i 1989, rettsgrunnlaget som definerte den offisielle statistikkens virkefelt.

årene vært kjennetegnet av at statistikken igjen har blitt tettere integrert med den øvrige forvaltningen. Dette har vært en utvikling Statistisk sentralbyrå selv har drevet gjennom.

Utvikling og institusjonalisering av folketellinger i Norge

Når definisjonen fra *The Handbook of National Population Censuses* likevel er presentert i full bredde, henger dette sammen med at definisjonen kan tjene som et utgangspunkt for å si noe om når folketellingene i Norge kan sies å fremtre som en fast institusjon i den norske forvaltningen. Alle norske folketellinger har blitt avholdt med hjemmel i lov eller kongelig resolusjon. Før statistikkloven av 1907 fantes det riktignok ingen eksplisitt lovgivning om offentlig statistikk, men tidligere folketellinger ble autorisert gjennom enkeltstående kongelige reskripter og resolusjoner. Norske folketellinger har således i det alt overveiende vært avholdt i samsvar med de rettsstatlige prinsippene om legalitet, som definisjonens første punkt omhandler.

Kravene om et definert territorium og fullstendighet utgjør et mer sammensatt spørsmål. Alle tellingene har omfattet hele det norske territoriet. Så langt er saken grei. Det er når blikket vendes mot de underordnede tellingsenhetene situasjonen blir noe mer kompleks. Danmark-Norge hadde på 1700-tallet en forholdsvis godt utviklet lokaladministrasjon. Det var sogneprestene som i de fleste tilfeller utførte selve tellingsarbeidet. Men selv om lokaladministrasjonen ut fra samtidens standarder var forholdsvis sofistikert, var ikke lokaladministrasjonen utformet etter uniforme prinsipper. Det forelå kompetansekonflikter både mellom sivile og geistlige jurisdiksjoner, og mellom nivåene i disse jurisdiksjonene. Disse forholdene fikk også betydning for hvem som skulle forestå det praktiske arbeidet med å telle, og hvilke områder de skulle telle. Derfor hersket det i de første tellingene tvil om hvem som skulle telle i de enkelte jurisdiksjoner, og hvordan disse jurisdiksjonene skulle grupperes i de statistiske tabellene. Utover på 1800-tallet foregikk det en rasjonalisering av lokaladministrasjonen, særlig var opprettelsen av herredene med formannskapsloven av 1837 viktig for å skape en mer uniform lokaladministrasjon.

Når det gjelder fullstendighet, er det å bemerke at tellingen i 1769 holdt en særlig definert gruppe utenfor, de yrkesmilitære. Tellingene i 1801 stiller i dette henseende sterkere. Men det er ikke dermed sagt at folketellingene fra og med dette tidspunktet er å regne som fullstendige ut fra definisjonen. Frem til 1875 anvendte man prinsippet om hjemmehørende befolkning. Folk skulle regnes til der de hadde sin faste bopel. Det fantes imidlertid grupper i det preindustrielle samfunnet som ikke hadde noen form for fast bopel: omstreifere, løsgjengere, tater og sigøynere. Ikke minst var den norske økonomien kjennetegnet ved store sesongvandringer. Etnisitet ble for første gang registrert i 1845, nå skulle samer og kvener telles som sådanne. Her utgjorde flyttsamene et problem, hvor hørte disse egentlig hjemme? Løsningen ble summarisk å plassere de fleste flyttsamene i herredet Kistrand i Finmark, i alt 1 026 av 1 531 personer som ble registrert som nomadiserende "Finner eller Lapper" fantes ifølge folketellingene i

dette herredet (Statistiske Tabeller for Kongeriget Norge 1847:42).³ I tellingene i 1845, 1855 og 1865 ble dessuten taterne definert ut som en egen gruppe som skulle telles separat fra den øvrige befolkningen. De offisielle publikasjonene fra folketellingene opererer derfor med et totaltall for befolkningen der taterne eksplisitt er holdt utenfor. Dette har heller ikke blitt endret i ettertid, i de tallseriene Statistisk sentralbyrå opererer med over befolkningen i Norge på ulike tellingstidspunkt, holdes fortsatt taterne utenfor. Som en del av arbeidet med internasjonal standardisering av folketellingene, innførte man i Norge i 1875 prinsippet om tilstedeværende befolkning. Først fra og med 1875 er taterne og omstreifere inkludert på linje med den øvrige befolkningen, med en egen kategori for omstreifere og taterne i livsstillingsklassifiseringen. Nå var riktignok ikke disse gruppene tallmessig av særlig betydning, og de metodologiske problemene knyttet til å telle dem var uansett formidable. Når det gjelder det prinsipielle spørsmålet om å telle *hele* befolkningen, er de av interesse. Å se på behandlingen av taterne som gruppe i folketellingen vil selvfølgelig også være et interessant bidrag i en diskusjon om den norske statens behandling av ulike minoritetsgrupper.

Folketellingen i 1801 var altså den første nominative tellingen, men først fra og med 1865 har nominative tellinger vært et fast prinsipp. Ved de siste tellinger har prinsippet igjen blitt avveket. Tellingen i 1990 var en utvalgstelling. Bakgrunnen for denne utviklingen ligger i at med utbyggingen av befolkningsregistre har tellingen gradvis blitt mindre viktig som en demografisk primærkilde.

Definisjonens femte punkt krever at tellingen skal gjennomføres på samme tidspunkt i hele territoriet. I Norge har alle tellinger vært avholdt på samme dato i hele landet. Så langt er saken grei. Hvilken dato som var den mest egnede, har derimot vært et mer problematisk punkt, særlig i 1800-tallets tellinger. Kirkedagen ble gjerne valgt, da var man sikrest på å treffe folk. Den første tellingen ble avholdt i august 1769. De som bearbeidet denne tellingen antok at dette var et dårlig valg: Norge var en typisk kystnasjon. Ved å holde tellingen på sommeren antok man at man ikke fanget opp de delene av befolkningen som livnærte seg ved sjøfart eller fiske. Normen for 1800-tallets tellinger ble derfor at befolkningen ble telt vinterstid, da man antok at folk i større grad holdt seg i ro.

Spørsmålet om regelmessighet er kanskje et viktigere kriterium for å bestemme når folketellingene kan sies å ha blitt en fast institusjon i norsk forvaltning. Fra og med 1815 ble folketellinger arrangert hvert tiende år. Tilsynelatende er folketellinger å regne som en fast institusjon fra og med denne tellingen. Det er imidlertid et spørsmål om ikke kontinuiteten i de første tiårene av 1800-tallet var mer en tilfeldighet enn et utslag av en fastlagt politikk. Tellingen i 1825 var i første omgang planlagt som en ren kjøpstadstelling. Bakgrunnen var en strid i Stortinget om fordeling av sølvskatten på de enkelte byene. Det var i hovedsak importvarer som ble skattlagt. Prinsippet for skattlegging var at det hvert år ble fastsatt et samlet skattebeløp som skulle

---

³ Kistrand er i dag innlemmet i Porsanger kommune.

innkreves. Denne summen ble deretter fordelt mellom de ulike byene. Folketellingens oppgaver over folkemengden var, sammen med andre tall som tollinntektenes størrelse, en av indikatorene for hvordan skattebeløpet skulle fordeles kjøpstedene imellom. Stortingsdebatten om spørsmålet besto av en lang rekke innlegg fra representanter som argumenterte for hvorfor nettopp kjøpstedene de representerte måtte tildeles en lavere andel av skattebeløpet. Her sto debatten om endringer ned til en hundredel av en prosent av det samlede skattebeløpet som skulle innkreves. En lang debatt endte med at Stortinget ikke maktet å komme til enighet, men vedtok å holde den nevnte kjøpstadstillingen for å få oppdaterte befolkningstall. Stortingets vedtak ble av ukjente grunner omstøtt av Kongen, slik at den vedtatte folketellingen kom til å omfatte hele befolkningen (Stortingsforhandlinger 1827:56-95). 1835 er da et mer fornuftig utgangspunkt.⁴ Man fikk dermed en egen instans som var ansvarlig for tellingen, og dette hadde mye å si for kontinuiteten i tellingene.

Opprettelsen av et statistisk kontor hadde også stor betydning for det siste punktet i definisjonen, som berører publisering av tellingsresultatene. Statistikk var på 1700-tallet underlagt sekreterie. Statistikk var å betrakte som statshemmeligheter, som, fordi de kunne røpe landets egentlige styrkeforhold, ikke måtte komme fremmede makter i hende. På slutten av 1700-tallet endret dette bildet seg. Under påtrykk av nye politiske strømninger i kjølvannet av den franske revolusjonen, ble spørsmål om statens sikkerhet i tiltakende grad knyttet til indre stabilitet. Offentliggjøring av statistikk ble i disse årene en eksplisitt politikk. Gjennom at statens virke ble offentlig kjent, skulle regimenets legitimitet styrkes. Mens resultatene fra tellingen i 1769 først ble gjort offentlig kjent på 1780-tallet, var planen i 1801 en forholdsvis rask offentliggjøring. Allerede i 1802 ble de første tallene fra 1801-tellingen publisert. Det var tabellkontoret i Rentekammeret i København som var gitt ansvaret for å bearbeide tellingen. Noen endelig sluttstrek for dette arbeidet var ikke satt da helstaten Danmark-Norge gikk i oppløsning i 1814. Noen utførlig publisering av resultatene fra 1801-tellingen kan egentlig ikke sies å ha kommet før i 1980. Tellingene i 1815 og 1825 ble publisert etter det som kan kalles en *privatstatistisk* prosedyre: Bare totaltall for folketallet ble publisert, og tallene ble publisert i halvoffisielle tidsskrifter av privatpersoner ofte i anonym form. Forfatterne var gjerne embetsmenn med en velutviklet sans for tall og statistikk som gjorde dette ved siden av deres øvrige embetsplikter. Stortinget avsto i 1827 å bevilge midler til å publisere resultater fra folketellingen i 1825. 400 riksdaler var altfor mye, mente et påholdent Storting. Tallene medisinprofessoren Fredrik Holst hadde publisert i tidsskriftet *Budstikken* i 1827, var langt på vei tilstrekkelige, til tross for at denne publiseringen ikke inneholdt tabeller over befolkningen fordelt etter alder, yrke etc., det vil si det definisjonen omtaler som "grunnleggende demografiske variabler". Tellingsskjemaene inneholdt spørsmål som dekket

---

⁴ Riktignok var statistikeren Jens Kraft ifølge statskalenderen i 1820 ansatt ved noe som ble kalt "tabelværket", men det er uklart hva som her refereres til.

variablene, men man fant det ikke nødvendig å publisere tabeller som viste fordelingen på disse størrelsene.

Det var først på 1830-tallet at det ble etablert en praksis med å utgi statistiske publikasjoner i egne publikasjonsserier, og resultatene fra folketellingen i 1835 var de første tallene som ble publisert i en slik serie. Med utgivelsen "Første Række, indeholdende tabeller over Folkemængden i Norge den 29de November 1835" ble i 1838 serien "Statistiske Tabeller for Kongeriget Norge" innledet. I 1860 ble serien erstattet med en ny serie "Norges Officielle Statistik", en tittel som fortsatt er i bruk, og som fremhevet tallenes nye status som "offisiell" kunnskap.

Ut fra en samlet vurdering fremstår således 1830-tallet som den sentrale perioden for institusjonaliseringen av folketellingen. Sett fra et internasjonalt perspektiv er dette neppe tilfeldig. I den danske statistikkhistorikeren Harald Westergaards i sin tid toneangivende statistikkhistorie, *Contribution to the History of Statistics* fra 1932, ble perioden fra 1830 til 1849 karakterisert som "the Era of Enthusiasm" (Westergaard 1932). Dette var tiden for utbygging av den offisielle statistikken i mange land. I Norge foregikk det også tilløp til en slik utbygging, men det vil være riktigere å tidfeste den virkelig betydningsfulle utbyggingen av statistikken til en mannsalder senere. Det mest talende uttrykket for denne utviklingen var opprettelsen av et eget statistikkbyrå som en frittstående etat i 1876. Det nye Statistiske Centralbureau fikk dessuten i Anders Nicolai Kiær og Jakob Neumann Mohn statistikere av tilstrekkelig format til å forestå utbyggingen av et nasjonalt statistisk system.

Om statistikkhistorie

Westergaards arbeid kan også tjene som et utgangspunkt for en refleksjon over hvordan og hvorfor statistikkhistorie bør skrives. Boken er på mange måter typisk for den tiden den ble skrevet på, kjennetegnet ved en positivistisk vitenskapsoppfatning. Statistikken som vitenskap følger i det vesentligste en lineær utvikling. Akkumulering av kunnskap, forbedring av metoder og gjendrivelse av feilaktige oppfatninger fører vitenskapen til et stadig høyere erkjennelsesnivå. Dette kan kalles et internvitenskapelig syn på vitenskapshistorie. I senere år har et hovedpoeng vært å problematisere hvordan den nye statistiske beskrivelsen av samfunnet også innebar en rekonseptualisering av samfunnet, et sosialt rom som kunne inndeles i distinkte og sammenlignbare kategorier. Det måtte med den franske statistikkhistorikeren Alain Desrosieres' ord skapes ekvivalenter mellom ulike objekter og hendelser (1998:10-12). Vel så viktig som å forstå hvordan de statistiske metodene ble skapt, har det derfor blitt også å forstå hvordan statistikken selv var med på å definere sitt studiefelt.

Det er kanskje nettopp i denne sammenheng det som skjer i 1800-tallets statistikk også antar en videre sosial og politisk betydning. Etableringen av den offisielle statistikken foregikk i den samme perioden som nasjonalstaten ble skapt. Nasjonen er selvfølgelig også den offisielle statistikkens helt overordnede kategori. Nasjonalstatens oppkomst må selvfølgelig søkes andre steder enn i statistikken, men flere internasjonale studier har understreket hvordan folketellinger bidro til å fylle det "forestilte fellesskapet" nasjonalstaten kom til å bli,

med et nytt innhold. De tidligere rent administrative statsdannelsene ble omdannet til et kulturelt og sosialt fellesskap. Sosialantropologen Benedict Anderson (1996:162-163) poengterer med de koloniale folketellingene i Sørøst-Asia som case, folketellingenes betydning for etablering av en bevissthet om nasjonen:

Det virkelig nyskapende ved arbeidet til folketellerne i 1870-årene var derfor ikke *konstruksjonen* av etniske og rasebaserte klassifikasjonsgrupper, men den systematiske *kvantifiseringen* av disse. Før-koloniale herskere i den malayisk-javanesiske verdenen hadde også forsøkt å kvantifisere befolkningen, men da i form av skatteregistre og militære mannskapslister. [...] Etter 1850 brukte kolonimyndighetene stadig mer sofistikerte administrative midler for å telle befolkningene. De inkluderte kvinner og barn (som de gamle herskerne alltid hadde ignorert), og brukte innfløkte klassifiseringsmetoder, uten at det tjente noen finansielle eller militære hensikter. [...] Den nye demografiske topologien brøt med dype sosiale og institusjonelle mønstre ettersom kolonistaten mangedoblet sitt territorium og sine funksjoner. Veiledet av sitt forestilte kart organiserte den nye utdannelseinstitusjoner, offentlige helseinstitusjoner, politi og immigrasjonsbyråkrati. Disse institusjonene ble bygget opp etter prinsippet om etniske og rasebaserte hierarkier som imidlertid alltid ble tenkt som paralleller. Underlegne befolkningers gang gjennom differensierte skoler, rettssaler, klinikker, politistasjoner og immigrasjonskontorer skapte "trafikkvaner", som over tid ga virkelig sosialt innhold til det som tidligere hadde vært statens fantasier.

Folketellingene frembrakte slik det som litt stivt kan kalles en ny sosial og kognitiv infrastruktur. Selve klassifikasjonene hadde ifølge Anderson, et opphav utenfor statistikken, men den systematiseringen som kom med statistikken, og selve anvendelsen av statistikkens kategorier i den øvrige administrasjonen, førte til at statistikkens kategorier ble de vanlige kategoriene å tenke om nasjonen i. Det er videre et poeng hos Anderson at de nylig selvstendige etterkoloniale statene i sin streben etter legitimitet, i stor grad kom til å repetere kolonimaktens metoder. Statistikken var således ikke bare en nøytral registrering av sosiale fenomen, den formet menneskenes forestillinger om det samfunnet de levde i.

Mye av det Anderson skriver om folketellingene i de sørøst-asiatiske koloniene relaterer seg også til folketellingene i de europeiske nasjonalstatene. En viktig forskjell er det imidlertid nødvendig å fremheve. Folketellingenes bidrag til nasjonsbyggingen i de europeiske nasjonalstatene besto i at tellingene søkte å beskrive kulturelle og sosiale trekk ved de dominerende befolkningsgruppene. Minoritetsgruppene ble her gruppene som "falt utenfor", de, hvis levestett lignet så lite på de dominerende gruppene, at de også i statistikken ble plassert på siden av den øvrige befolkningen. Annet hefte fra folketellingen i 1910 (Norges

offisielle statistikk 1912) bar tittelen "Finner og lapper. Hjemvendte norsk-amerikanere. Dissenterne. Blinde, døve og sindssyke". Her var alle ikke-ekvivalente grupper samlet i ett bind, utsortert og atskilt fra den øvrige befolkningen.

Befolkningsstatistikkens betydning

Optimismen med hensyn til statistikkens muligheter var på sitt høyeste i siste halvdel av 1800-tallet. Nasjonen skulle tallfestes, men også utfordringene industrialiseringen og samfunnsmoderniseringen førte med seg utvidet statistikkens virkefelt.

I store deler av denne perioden var juristen Anders Nicolai Kiær den offisielle statistikkens ansikt utad, som Det Statistiske Centralbureaus første direktør. I Kiærs *Bidrag til en norsk befolkningsstatistikk* (1982:5) finner vi følgende utsagn: "Folkemengden er ved enhver statistisk undersøkelse det viktigste sammenligningsled, og befolkningen - middelbart eller umiddelbart - det midtpunkt hvori hele den statistiske forskning samler sig". Kiærs utsagn er ikke bare en bekreftelse på at folketellingene - det var her man fikk greie på folketallet - ble betraktet som særlig viktig, men gir også enkelte pekepinn på hvorfor. Det var "det viktigste sammenligningsled". En statistiker vil fortsatt ikke komme særlig langt i sin analyse uten å kunne bygge på en skikkelig befolkningsstatistikk. *Per capita* har forblitt det viktigste målet i internasjonale sammenligninger. Folketellingene var, inntil Det sentrale personregisteret ble opprettet på 1960-tallet i Norge, den suverent viktigste kilden til befolkningens størrelse og sammensetning. Folketellingen har ved siden av at dens tall tjener som statistikkens viktigste sammenligningsgrunnlag, en mer generell betydning for utbyggingen av norsk statistikk i to henseende. For det første var folketellingen lenge den eneste anledningen man hadde til å foreta landsomfattende undersøkelser. Situasjonen utover på 1800-tallet ble derfor kjennetegnet ved at stadig flere opplysninger ble hentet inn. Flere større undersøkelser ble gjennomført i tilknytning til folketellingene, slik som jordbrukstillinger og tellinger av "sindssyke og aandssvake". Et toppunkt ble nådd ved tellingen i 1920 som ble publisert i hele 13 bind. 1920-tellingen markerte også et gjennombrudd for boligstatistikken. Etter krigen har betegnelsen folketelling blitt erstattet med folke- og bolig telling. Ettersom personregistre har redusert folketellingens betydning som primærkilde for befolkningsforhold, har det ved de siste tellingene vært boligdelen som har vært omfattet med størst interesse. Dette er også tilfelle i 2001, der de fleste spørsmål publikum møter berører boforhold. Når det samtidig slås fast at folketellingene ikke lenger er så viktige som de har vært, så leder dette raskt over i neste poeng: Når det har vært mulig å erstatte folketellinger med registre, så ligger mye av bakgrunnen for dette i at folketellinger har vært utgangspunktet for å bygge ut registre. Rent praktisk er det vanskelig å opprette et personregister uten på forhånd å ha foretatt en telling. Den store betydningen personregistre etter hvert har fått i Norge, er således ikke uten sammenheng med at folketellingen har vært en institusjon som har stått sterkt.

Historie og folketelling

Fra en historikers synspunkt er det umulig å overvurdere folketellingenes betydning. Dette gjelder både for historikeren som ønsker å forstå statistikkens fremvekst, men også sosial- eller befolkningshistorikeren som ønsker å kartlegge befolkningsforhold eller sosiale forhold i eldre tid. Det er ingen overdrivelse å si at norske historikere mest har brukt folketellingene for det siste formålet. For en sosialhistoriker vil gjerne folketellingene være blant de første kildene han konsulterer. Svært mye av det vi i dag vet om befolkningens størrelse og sammensetning eller om sosiale strukturer i tidligere tider, har sitt opphav i folketellingene. For mange forhold er de også en unik kilde, idet de er de eneste kildene som gir informasjon.

Av det som er anført ovenfor, bør det gå frem at det ikke er helt uproblematisk å direkte slutte fra statistikk fra fortiden til fortidig virkelighet. Folketellingene gir ikke direkte kunnskap om den fortidige virkelighet, bare fortidens statistikkens beskrivelse av denne virkeligheten. Folketellingene må, for å gi noen form for sosialhistorisk kunnskap, med andre ord behandles kildekritisk, men denne kildekritikken bør være bredere fundert enn historikernes tradisjonelle begrep om kildekritikk, som har operert med et enkelt skille mellom det som i teorien kalles levning og beretning. Folketellinger har noe skjematisk blitt kategorisert som beretning: Statistikken gir kunnskap om fenomener som antas å ha en selvstendig og uproblematisk eksistens.⁵ I et innlegg i en diskusjon om relevansen av historiefagets kildebegrep har historikeren Narve Fulsås anvendt folketellinger som et eksempel der historiefagets skille mellom levning og beretning blir vanskelig: "Statistikken gjekk, kan vi seie, inn i ei "tredobbel" hermeneutisk rørsle ved å tolke ei verd som allerede var fortolka, og som i større og mindre grad blei refortolka i lys av dei statistiske klassifiseringane og resultatane" (Fulsås 2001:236).

Vi har dermed skissert tre mulige innfallsvinkler til å anvende folketellingen i historiske arbeider. Folketellingene og statistikken kan studeres som et historisk fenomen på lik linje med andre fortidige politiske, sosiale og økonomiske fenomen. Dernest kan folketellingene anvendes som en kilde til befolknings- og sosialhistorie. Endelig kan folketellingene anvendes i kulturhistoriske arbeider, der folketellingens klassifiseringer og definisjoner også anvendes til å si noe om hvordan statistikken har bidratt til å gi størrelser som "samfunn", "nasjon" og "klasse" et historisk og kulturelt betinget innhold.

Om artikkelutvalget

Bidragene i antologien er fra personer fra ulike fagmiljø, og dette vil også prege antologien.

---

⁵ I historisk metodelære opereres det med en distinksjon mellom å anvende en kilde som henholdsvis levning og beretning. Hovedprinsippet er alle kilder kan anvendes som levning, men bare noen som beretning. Anvendes kilden som levning, brukes kilden til å si noe om opphavsmann eller -situasjon. Når kilden anvendes som beretning, anvendes kilden til å si noe om et saksforhold som ligger utenfor kildens opphavssituasjon, jf. Ottar Dahl 1976:36.

Enkelte viktige sider ved folketellingene er ikke belyst, noen av de mest åpenbare utelatelsene kan kort kommenteres. Boligtellingene blir ikke tatt opp. Spørsmål om boligforhold ble innhentet fra og med 1865 – men først med tellingen i 1920 kan det snakkes om bevisste ambisjoner om å produsere boligstatistikk av høy kvalitet i sammenheng med folketellingen.

Kjønn har på ulike måter vært en dimensjon gjennom folketellingenes historie, mest konkret i den forstand at menn og kvinner har blitt telt etter ulike prinsipper. De eldre manntallene (1663, 1665 og 1701) var nettopp det, telling av voksne menn. Kvinner og barn var uinteressante for en stat som først og fremst ønsket en oversikt over tilgjengelig militært mannskap. Folketellingene skilte seg fra manntallene ved at hele befolkningen ble telt, også kvinner og barn. Yrkesaktive kvinner ble riktignok telt som sådanne, men når befolkningen skulle klassifiseres mer inngående, ble de raskt mindre synlige. "Livs-" og "socialstilling" var folketellingenes kategorier for sosial status og yrke. For å gi en analyse av lagdelingen i befolkningen forutsatte denne fremgangsmåten at de enkelte husholdningene kunne grupperes etter yrket til hovedpersonen, hvilket i de fleste tilfelle ville si den yrkesaktive ektemannen. Kvinner kunne oppføres som hovedperson, men dette var stort sett bare tilfelle i de tilfeller der en voksen, mannlig kandidat var fraværende. "Arbeiderbefolkningen" ble således de familier som hadde en familiefar som ble definert som "arbeider". Å bruke yrke til å si noe om en families sosiale posisjon når både mannen og kvinnen er yrkesaktive, er en vanskelig øvelse. Frem til Statistisk sentralbyrå gikk bort fra denne måten å klassifisere på i 1960, baserte folketellingene seg slik på det som kan kalles et patriarkalsk grunnprinsipp. I ett henseende var kvinnene interessante, ved at de fødte barn. Fra 1920 til og med 1970 ble opplysninger om barnetallet i ekteskapet innhentet. Nettopp disse undersøkelsens historie illustrerer de iboende svakhetene ved den offisielle statistikkens lagdelingsanalyse. Et viktig mål i undersøkelsene var å kartlegge hvordan barnetallet varierte i ulike sosiale lag. Her ble ekteskapene klassifisert etter mannens yrke. I 1946 ble en kategori "gifte yrkesaktive kvinner" inkludert, som en ny kategori ved siden av de øvrige. Når mønsteret med en yrkesaktiv husfar og en hjemmeverende husmor ble brutt opp, viste det seg vanskelig både å klassifisere hele befolkningen etter hovedpersonens yrke, og å anvende en slik klassifikasjon i empiriske analyser.

Et tredje tema som kunne nevnes er folketellingens behandling av ulike minoritetsgrupper. Noe av bakgrunnen for at antologien i liten grad setter søkelys på samer og kveners behandling i folketellingene, er at de allerede er dekket av en forholdsvis utførlig litteratur. Eivind Torp har i en artikkel i *Heimen* fra 1986 gitt en gjennomgang av de ulike kriteriene som har blitt anvendt for å registrere etnisitet fra 1845 til 1970. Lars Ivar Hansen og Tore Meyer har undersøkt forholdet mellom folketellingenes kriterier for klassifisering og lokalbefolkningens oppfatning av etnisitet i Nord-Norge i forrige århundre (se også Antonsen 1993).

Denne publikasjonen er formet av sin tilblivelseshistorie. Utgangspunktet var en planlagt utgivelse av en samlet dokumentasjon av tellingsinstrukser og -skjema anvendt i samtlige norske folketellinger. I Statistisk sentralbyrå er det

vanlig praksis å publisere trykte dokumentasjoner av skjemaer og instruksjoner som er brukt i ulike undersøkelser. Noen slik dokumentasjon foreligger hittil ikke samlet for folketellingene. Sammen med denne dokumentasjonen skulle noen artikler, som tok opp folketellingenes historie, danne en utgivelse. Av ulike årsaker har utgivelsen av dokumentasjonen blitt utskutt i tid, og de nevnte artiklene har blitt til denne publikasjonen. Ved Registreringsentralen for historiske data ved Universitetet i Tromsø foreligger det imidlertid en webbasert dokumentasjon av tellingsinstruksjoner og skjema anvendt i norske folketellinger fra 1769 til 1990 (<http://rhd.uit.no/census.html>). Brukere av eldre folketellingsmateriale vil ha nytte av den webbaserte dokumentasjonen som kildekritisk grunnlag.

Artiklene

Tellingen i 1801 er gjenstand for antologiens første artikkel, skrevet av Kjartan Soltvedt. Tellingen har av senere demografer og historikere gjennomgående blitt berømmet for høy kvalitet. Når tellingens planlegging, gjennomføring og bearbeidelse går nærmere etter i sømmene, formidles det imidlertid et noe annet inntrykk. 1801-tellingen utmerket seg med en særlig lang og kronglet publiseringshistorie, der et endelig punktum først ble satt med den elektroniske bearbeidningen av tellingen for historiske formål på 1970-tallet. Detaljene i denne historien har ikke tidligere vært kartlagt.

Den spesielle behandlingen taterne ble gjenstand for i tellingene midt på 1800-tallet, er allerede fremhevet. Thor Gotaas' artikkel drøfter dette forholdet mer inngående. Tatertellingene i 1845 og 1855 ga opphav til egne "Fantefortegnelser": publiserte navnelister over taterne og omstreifere. "Fantefortegnelserne" har blitt mye brukt senere, og har i nyere tid blitt utgitt som særtrykk av Riksarkivet. At taterne også ble telt separat i tellingen i 1865, har imidlertid unngått oppmerksomheten. Gotaas' artikkel tar for seg tatertellingene 1845, 1855 og 1865 og søker å se sammenheng mellom tellingene og arbeidet med å kartlegge taternes leveforhold og kultur som ble satt i gang av Eilert Sundt.

Professor ved Registreringsentralen for historiske data, Gunnar Thorvaldsen, har skrevet to av artiklene i antologien. Den første er en studie over innvandringen til områdene rundt Målselv og Bardu i Troms fra slutten av 1700-tallet til midt på 1800-tallet. Migrasjonen fra sentrale Østlandsstrøk til Målselv og Bardu er selvfølgelig ikke noe helt ubeskrevet fenomen, men har like fullt vært et tema som til tider har skapt diskusjon blant norske historikere og demografer. Thorvaldsens artikkel er en punktstudie som viser hvordan data fra folketellingene anvendes i befolkningshistorisk forskning.

Folketellingen er langt fra den eneste kilden til norsk befolkningshistorie. Thorvaldsens andre artikkel tar for seg utviklingen av den andre viktige kilden, vitalstatistikken. Artikkelen er en oversiktsartikkel som beskriver utviklingen av statistikken, og diskuterer utfordringer knyttet til bruk av vitalstatistikken i historisk demografi og sosialhistorie.

Jan Eivind Myhres artikkel ser på forholdet mellom folketellingenes klassifisering av sosial status og den mer allmenne forståelsen av klasseforhold og sosial

lagdeling. Det var i siste halvdel av 1800-tallet at det norske samfunnet tok form av et klassesamfunn. Samfunnet ble gjerne beskrevet som en tredeling: over-, middel- og arbeiderklasse. Benevnelsene over- og middelklasse sier noe om medlemmenes plassering i et sosialt hierarki, uttrykket arbeiderklasse sier derimot noe om medlemmenes økonomiske funksjon. Myhres artikkel beskriver hvordan Statistisk sentralbyrå i denne perioden utviklet et system for sosial klassifisering av hele befolkningen som, på den ene siden skulle være nøytralt registrerende, men som samtidig kom til å reprodusere en hierarkisert forståelse av sosial lagdeling.

De to siste artiklene i antologien er skrevet av Kjartan Soltvedt. Artikkelen *Dør vi ut? Mellomkrigstidens befolkningsdebatt og folketellingens undersøkelser over barnetallet i norske ekteskap* er en analyse av en av folketellingenes mange spesialundersøkelser. I første halvdel av 1900-tallet falt barnetallet raskt. Dette ga opphav til politisk bekymring om hvilke konsekvenser denne utviklingen ville få for den unge nasjonen. Bekymringen rettet seg både mot hvilke følger det ville få at det ble født færre barn, men også følgene av det antatte forholdet at barnetallets størrelse varierte i forhold til klasseskiller. Undersøkelsene som ble introdusert i folketellingen i 1920, og videreført til og med 1960, var det til da mest ambisiøse forsøket på å beskrive og kartlegge fruktbarhetsfallet. Undersøkelsen sto i et ambivalent forhold til den politiske debatten. Befolkningspolitikk var og er et kontroversielt tema, og undersøkelsene over barnetallene i norske ekteskap gikk langt i å tilstrebe nøytralitet i forhold til den politiske debatten. Frem til midten av 1930-tallet hadde debatten om befolkningsspørsmålet blitt ført innenfor den bredere offentlighet, til tider riktignok med stor intensitet, men med få bidrag fra politikere i posisjon. På midten av 1930-tallet endret dette seg, nå hadde spørsmålet fått betydelig politisk aktualitet. Folketellingenes undersøkelser av barnetall viste seg imidlertid mindre relevante som kunnskapsgrunnlag for den nye debatten. I artikkelen argumenteres det for at bakgrunnen for dette lå i at undersøkelsene var utformet for å besvare ett spesifikt spørsmål; hvorledes størrelsen på barnetallene varierte i forhold til den sosiale lagdelingen. Da befolkningsspørsmålet kom opp på den rikspolitiske dagsordenen, var dette en debatt som kom til å bli ført på andre premisser enn de som var lagt til grunn for folketellingenes undersøkelser av barnetallet. Antologiens siste artikkel kan sies å omhandle utviklingen av folketellingen som institusjon, ved at den ser på fremveksten av folkeregistre, folketellingenes etterfølger som befolkningsstatistisk primærkilde. Artikkelen identifiserer tre faser i utviklingen av registrene. En kommunal fase fra 1905 til 1940, der en ordning med at kommuner frivillig kunne opprette registre, førte til at de mest folkerike delene av landet fikk registre før krigen brøt ut. I 1946 ble en ordning med folkeregistre i hver kommune gjort obligatorisk. Med opprettelsen av Det sentrale personregisteret i 1964 fikk en i tillegg et sentralt personregister. Folkeregistre fyller både administrative og statistiske formål. Argumentene for å opprette registre har vekselvis trukket veksel på registrenes administrative og statistiske nytteverdi. Ofte har argumentasjonene glidd over i hverandre, og administrative nyttehensyn har blitt skjøvet frem for å legitimere en utvidelse av statistikken. Artikkelen beskriver den utviklingen som har funnet sted, og søker å

vide at enkelte dilemmaer den til tider uklare sontringen i argumentasjon har gitt opphav til.

Litteratur

- Anderson, Benedict, *Forestilte fellesskap. Refleksjoner omkring nasjonalismens opprinnelse og spredning*, Oslo 1996 (1991).
- Antonsen, Jan (1993): *Tre stammers møte i Kvænangen 1865-1900. En analyse av etnisitet i folketellingene*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Tromsø.
- Dahl, Ottar (1976): *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, Oslo.
- Desrosières Alain (1998): *The Politics of Large Numbers*, Cambridge, Mass./London.
- Fulsås, Narve (2001): "Kva er gale med det historiske kjeldeomgrepet? Ein kritikk av kjeldekritikken", *Historisk tidsskrift*.
- Goyer, Doreen S. og Gera E. Draaijer (1992): *The Handbook of National Population Censuses*, New York/Westport, Connecticut/London.
- Hansen, Lars Ivar og Tore Meyer (1991): "The ethnic classification in the late 19th century censuses", *Acta Borealia* nr 2.
- Norges offisielle statistikk (1882): C. No. 1, *Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik*, Christiania.
- Norges offisielle statistikk (1912): V 182, *Folketællingen i Norge 1. december 1910. Andet hefte. Finner og lapper. Hjemvendte norsk-amerikanere. Dissentere. Blinde, døde og sindssyke*, Kristiania.
- Statistiske Tabeller for Kongeriget Norge (1847): *Udgivne efter Foranstaltning af Departementet for det Indre. Ottende Række, indeholdende Tabeller over Folkemængden i Norge den 31te December 1845 samt over de i Tidsrummet 1836-1845 Ægteviede, Fødte og Døde*, Christiania.
- Stortingsforhandlinger (1827): *Stortingsforhandlinger 1825, Love, Anordninger, Kuundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m. m., der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og offentlige Bestyrelse*, Christiania:660-661.
- Torp, Eivind (1826): "Registrering av etnisitet i folketellingene", *Heimen* nr. 2.
- Westergaard, Harald (1932): *A Contribution to the History of Statistics*, London.

Kjartan Soltvedt

Mest for ettertiden? Om tellingen i 1801 og dens problematiske etterhistorie

Året 2001 markerte et sentralt jubileum i norsk statistikk historie, det var 200 år siden Danmark-Norge avholdt folketelling i januar 1801. Denne folketellingen blir ofte regnet som den første folketellingen i Norge. Men dette skyldes kanskje mer pragmatiske enn prinsipielle forhold. Når 1801-tellingen underkastes mer inngående granskning, blir det raskt vanskeligere å forsvare den eleverte statusen ettertiden har tildelt den. En gjennomgang av tellingens planlegging, utførelse, bearbeidelse og kanskje viktigst, publiseringshistorien, viser at den er preget av tilfeldigheter, feiltakelser og ikke rent lite rot. At ettertiden har bedømt tellingen som viktig, skyldes mye at det bare er i ettertid man har hatt glede av resultatene.

Før 1801 hadde det allerede blitt avholdt en tidligere telling, i 1769. De to viktigste argumentene for å utrope tellingen i 1801 til den første, "egentlige" folketellingen, er at 1801-tellingen var den første nominative tellingen. At en telling er nominativ vil si at den inneholder navngitte opplysninger om hver enkelt person. Fordi tellingen er bevart intakt, har det i ettertid foreligget gode muligheter for å bearbeide materialet på nytt. For historikere og demografer som har vært interessert i å studere den norske befolkningen på individnivå, representerer derfor tellingen et unikt kildetilfang. Dette leder over i det andre punktet: Mange tidsserier i norsk statistikk har nettopp 1801 som startpunkt. Historisk statistikk er gjerne nettopp tidsserier, her følges et fenomen over lange tidsperioder. I mange tilfelle får en derfor inntrykk av at norsk statistikk begynner i 1801. Gjennomgående formidler også dagens forskning et inntrykk av at tellingen i 1801 holder en særlig høy kvalitet: ".. the census of 1801 was far superior to any taken outside Scandinavia either by that date or for many years to come.." (Drake 1969:4).

Tellingen i 1801 har ofte også blitt sett som begynnelsen på folketellingene som en fast administrativ institusjon i Norge. Etter tellingen i 1801 fulgte numeriske tellinger i 1815, 1825, 1835, 1845 og 1855 før den neste nominative tellingen ble gjennomført i 1865. Fra 1865 av har alle folketellinger vært nominative, og har med to unntak vært gjennomført hvert tiende år.

Det kan allikevel virke noe forhastet å utrope 1801 som tidspunktet for begynnelsen til norske folketellinger. En sannsynlig grunn til at folketellingen i 1801 har vakt beundring hos senere demografer, er at erfaringen den danske sentraladministrasjonen hadde opparbeidet seg gjennom to tidligere tellinger i 1769 og i 1787 (telling bare i Danmark), ble reflektert i tellingens planlegging. Samtidig fikk imidlertid liten anledning til å nyte godt av resultatene, det drøydde helt til 1874 før det som kalles endelige tall for Norge ble lagt frem. Og heller ikke denne publiseringen har holdt mål for ettertidens stadig mer kritiske blikk: I 1980 utga Statistisk sentralbyrå i samarbeid med Universitetet i Bergen en ny bearbeiding av tellingen, etter at alle tellingslistene hadde blitt lagt inn i elektronisk lesbar form. Historien om 1801-tellingen er dermed nesten like mye en historie om ettertidens oppfatning av tellingen som den er en historie om selve tellingen.

1700-tallets befolkningsstatistikk

Den britiske filosofen Ian Hacking har fanget inn en økende interesse for befolkningsstatistikk gjennom 1700-tallet i formuleringen "public amateurs, secret bureaucrats" (Hacking 1990:16-25). Det var engasjerte privatpersoner som drev interessen for befolkningsstatistikk frem. For disse var det et viktig poeng å få brakt kunnskap om befolkningens størrelse og sammensetning frem i offentlighetens lys. For de "hemmelighetsfulle byråkratene" var det derimot av vital interesse å holde statistikk over landets folkemengde hemmelig. Dette var tall som røpte landets egentlige styrke, og måtte for all del ikke falle fremmede makter i hende. Systemet med "public amateurs" og "secret bureaucrats" står i en markert kontrast til 1800-tallets statistikk, da de offentlige statistikere i ulike land lå i en slags kappestrøm om hvem som kunne produsere de mest bindsterke fremstillinger av sitt lands statistikk.

Den franske filosofen Michel Foucault har gitt en innsiktsfull, men intrikat, analyse av tenkningen som lå til grunn for den merkantilistiske analysen (Foucault 1996:226-271). Den viktigste forskjellen mellom merkantilismen og den senere økonomiske tenkningen ligger i at merkantilismen ikke var organisert rundt begreper som produksjon og arbeid, men snarere rundt begrepet rikdom. Ting var å betrakte som "rikdommer" som var merket av "nødvendigheten, nytten, gleden eller sjeldenheten". Penger sto sentralt ettersom de hadde kraften til å representere alle slags rikdommer. Rikdommens opphav kunne derimot i siste instans føres tilbake til landbruket, det var utelukkende her det forelå noe overskudd som ikke sto i samsvar med det arbeidet som var nedlagt i jorden. Det var blant annet derfor at begrepet grunnrente inntok en så sentral plass i merkantilismens økonomiske tenkning. Den verdiøkningen som ble nedlagt i foredling av naturens produkt, ble antatt å svare nøyaktig til verdien av arbeidet – som var arbeiderens livsunderhold.

Pengenes oppgave var å få varene til å sirkulere. Statens oppgave ble å avstemme pengemengden slik at den var "nødvendig og tilstrekkelig for at de skal kunne gå mellom alles hender og i det minste være i stand til å representere den enkeltes underhold". Statens oppgave relaterte seg imidlertid ikke bare til penge-sirkulasjonen innenfor landets grenser. En viktig side ved statens regulerende

virksomhet var knyttet til utenrikshandelen. Her var utgangspunktet forskjellene i lønns- og prisnivå mellom landene. Områder der prisene var relativt lave, og befolkningen fattig, ville gjennom mulighetene for å gjøre gode kjøp, tiltrekke seg penger fra andre områder. Dette ville, for en kort periode, gjøre staten rik. Men denne økningen av pengemengden ville igjen føre til prisstigning. Sammen med mulighetene for nå å gjøre lukrative kjøp andre steder, ville dette igjen føre staten tilbake til fattigdommen. Et kompliserende element var at befolkningenes flyttebevegelser ble antatt å følge motsatt retning av pengestrømmen.

Menneskene ble tiltrukket av utsiktene til høye lønninger, og ville derfor flytte fra fattige til rike land. Dette ville gjøre de fattige landene enda fattigere, og de rike rikere. Statens oppgave ble å samstemme disse to motsatte bevegelsene: "For at manufakturen skal kunne disponere over rikelig med arbeidskraft, er det nødvendig at innbyggertallet vokser litt etter litt, men uten pause; slik vil heller ikke lønningene vokse fortere enn rikdommene, og følgelig heller ikke prisene, og handelsbalansen vil kunne forbli fordelaktig" (Foucault 1996:254 [1966]). På den annen side var det viktig også med en tilsvarende permanent, men langsom tilvekst i mengden av kontanter.

Den videre analysen av befolkningen fulgte gjerne metodene til det som er blitt kalt "politisk aritmetikk". Mannen som myntet termen var briten William Petty (1623-87), som i verket *Political Arithmetick* fra 1671-1676 formulerte en vitenskap for kvantitative studier av samfunnet. Den politiske aritmetikken skulle være en vitenskap som med kvantitative metoder (mål og regning) beskrev og analyserte de elementene som skapte sosial velstand (Johannisson 1989:25).

Bakgrunnen for Pettys arbeid var en analyse av hans nære venn John Graunts arbeider over dødelighetsforholdene i England. Ved å sammenstille data fra dødslistene kunne Graunt påvise flere nye og ukjente trekk ved dødelighetsforholdene. Disse forholdene var skjult for dagliglivets blikk, men fremkom gjennom innsamling og bearbeiding av større tallmateriale. For 1600-tallets lesere, også de best skolerte, var dette frapperende lesning: Her fremkom sammenhenger som delvis var kontraintuitive i forhold til de dagligdagse erfaringene.

Mer konkret kom den politiske aritmetikken til å inneholde en ofte merkelig blanding eksakte og sannsynlige tall, konkrete resultater og spekulative verdidommer. Det fantes ikke, som senere, noen offisiell statistikk å hente tallene fra. I England, der en liberal statsoppfatning dominerte, eksisterte det dessuten en uttrykt motvilje mot å la staten gjennomføre større undersøkelser. Et forslag om å gjennomføre en folketelling i 1753 ble nedstemt av Whig-partiet med begrunnelsen om at en telling ville "fullstendig frata det engelske folk dets siste friheter" (Desrosières 1998:24). Den institusjonaliserte motviljen mot å la staten organisere statistikken ble omgått ved å regne seg frem til sannsynlige størrelser ved å multiplisere de tall man faktisk hadde, med mer eller mindre egnede multiplikatorer. Den totale folkemengden kunne finnes ved å multiplisere et kjent tall, som antall fødte i ett kalenderår, med en multiplikator. Resultatet ble ofte beregninger der forfatteren uttrykkelig gjorde oppmerksom på den usikkerhet beregningen hvilte på, men der det endelige resultatet allikevel fremsto som et svært presist estimat, nøyaktig ned til siste desimal. Mot

slutten av 1700-tallet ble denne metoden videreutviklet til å bli forløperen til den egentlige representative metode.¹

Målet for den politiske aritmetikken mer konkret var å komme frem til et håndgripelig tall på hvor mye landet var verdt, uttrykt i penger. Et sent eksempel fra norsk historie var statistikerens Christen Henriksen Prams avhandling "Om befolkningen i Skandinaviens" fra 1809. Her forsøkte statistikerens Pram med tallene fra folketellingen i 1801 å beregne Norges samlede verdi. Verdien av hele landet beløp seg til 440 millioner riksdaler, 80 millioner mer enn i 1769. Aggershuus var med prislappen 190 millioner riksdaler den mest verdifulle delen av Norge, Nordland og Finmarken minst med skarve 40 millioner (Pram 1809:tabelltillegg).

Befolkningsstatistikk i Danmark-Norge på 1700-tallet

Den dansk-norske befolkningsstatistikken kan føres tilbake til året 1735, da landets biskoper ble pålagt å hente inn opplysninger fra sogneprestene om antall fødte og døde i sognene, og å sende inn beretninger over dette materialet til Commerce Collegium i København. Prestene hadde på sin side i Norge fra 1685 av vært pålagt å føre kirkebøker over vigde, fødte og døde. En tilsvarende forordning ble innført langt tidligere i Danmark, og det hører med til bildet at den eldste bevarte kirkeboken i Norge er fra så tidlig som 1623, fra Andebu i Vestfold (Thorvaldsen 1996:83). For den første tiden hadde imidlertid kirkeboken ingen befolkningsstatistisk funksjon, den skulle i første rekke være en protokoll over kirkelige handlinger. Allerede samme år som forordningen om at materiale skulle innsendes utløp fra København, kom det første forsøket på å beregne folketallet etter den politiske aritmetikkens metoder. Da ble antallet døde multiplisert med 30. Men da det viste seg året etter at dødstallene for 1736 var langt høyere enn de i 1735, ble begrensningene ved metoden tydelig demonstrert. I 1751 ble det gjort et nytt forsøk, da ble fødselstallet multiplisert med 33 (Lassen 1965:188).

Om bakgrunnen for at det ble gjennomført en folketelling i 1769, sier kildene lite. Nå hadde den dansk-norske fellesstaten riktignok hatt en erfaring med folketellinger tidligere: På Island ble det avholdt en telling i 1703. Bakgrunnen for denne tellingen var imidlertid helt ekstraordinær. Tellingens var et ledd i Danmark-Norges hjelpetiltak overfor en kriserammet islandske befolkning (Glass 1973:12-13). For å anslå omfanget av eventuelle tiltak, anså man det nødvendig først å skaffe seg oversikt over hvor mange mennesker som var rammet av nød.

I tillegg til eksperimentet fra Island i 1703 fantes det dessuten andre former for manntall. Årlige skattemanntall, der den skattepliktige befolkningen ble telt, hadde blitt avholdt fra 1763. Den dansk-norske administrasjonen var derfor ikke ukjente med hvordan befolkningen skulle telles.

---

¹ Metoden besto i at fullstendige tellinger ble gjennomført i enkelte mindre områder. Forholdstallet mellom fødselstallet og folkemengde i disse områdene ble deretter beregnet, og dette tallet ble så igjen multiplisert med landets samlede fødselstall, som man hentet fra geistlige protokoller. Den franske matematikeren Laplace perfektionerte metoden ved å beregne sannsynlighetsfeilen for den estimerte befolkningen (Desrosières 1998:25).

Reskriptet som lå til grunn for tellingen i 1769 gir heller ingen god veiledning i spørsmålet om hvorfor tellingen ble avholdt. Her het det kort og godt at tellingen skulle gi grunnlag for "foranstaltninger og indretninger" fra statsmaktens side. Det beste forslaget som er fremsatt for å forklare hvorfor tellingen ble avholdt, knytter den sammen med diskusjonene om landreformer og militærspørsmål. Det såkalte stavnsbåndet var planlagt opphevet i Danmark.² Et av målene med folketellingen skulle være å gi svar på hvilke følger en slik reform ville ha for utskrivning av militært mannskap (Statistisk sentralbyrå 1980:13).

Det måtte ganske umiddelbart ha blitt klart at arbeidet med å sammenfatte resultatet innebar betydelige organisatoriske utfordringer. Det fantes ingen instans i den dansk-norske statsadministrasjonen til å utføre et slikt arbeid. Et eget tabellkontor under Rentekammeret ble først opprettet i 1797. Løsningen som ble valgt var å gi bearbeidelsen av tellingen til G. Chr. von Oeder, stiftsamtmann og professor i botanikk. Allerede her ble konflikten mellom hemmelige byråkrater og offentlige amatører synlig, i en egen skandinavisk versjon. Oeder sto som vitenskapsmann og byråkrat i en dobbeltstilling. Konflikten kom da også til å dreie seg om hvorvidt resultatene skulle offentliggjøres eller om de skulle hemmeligholdes.

Arbeidet med moderne folketellinger utføres gjerne av store staber. Det virker derfor lettere absurd at en enkelt mann skulle sitte med hele arbeidet. Og Oeder fant da heller ikke oppgaven lett. Oeder innleder sin avhandling om tellingen med den megetsigende kommentaren "nach langes und mühsamer Bearbeitung". Publiseringshistorien til den første tellingen er ellers velkjent: de første resultatene tilfløt offentligheten fra en anonymisert fremstilling i "Materialen zur Statistik der Dänischen Staaten", Flensburg 1786.³ Oeders egen avhandling kom tre år senere, men skal i hovedtrekk ha vært ferdig i 1772. Det gikk altså godt og vel 17 år fra tellingstidspunktet til de første resultatene ble kjent. For 1769-tellingen var problemstillingen om hemmeligholdelse versus offentliggjørelse i ferd med å bli uaktuell.

Omtrent samtidig med at tallene fra 1769-tellingen endelig tilfløt offentligheten, hadde man imidlertid i Danmark funnet at tiden var moden for en ny telling. Tellingen i 1787 var begrenset til Danmark, uten at det lar seg bringe på det rene

---

² Stavnsbånd ble innført i Danmark 1735 og opphevet 1788. Bestemmelsen om stavnsbånd fastslo at befolkningen under 40 år som dyrket jord som lå under danske gods, ikke hadde anledning til å bosette seg andre steder.

³ Selv om publiseringshistorien er kjent, gjelder imidlertid ikke dette selve avhandlingens opprinnelse. Utgivelsen fra 1786 er preget av flere fotnoter der utgiveren polemiserer mot teksten. På side 3 anføres det for eksempel i en fotnote: "Formodentlig er dette skrevet for flere år siden, ellers ville vel forfatteren som oss ha undret seg over hvorfor man senere ikke har gjennomført en mer nøyaktig telling...". Det er imidlertid vanskelig helt presist å tidfeste tidspunktet avhandlingen ble skrevet. Mye kan imidlertid tyde på at den ble skrevet på begynnelsen av 1770-tallet, mot slutten av Struensee-perioden. Avhandlingen var til dels svært kritisk til enkelte sider ved eneveldets politikk, slik som monopolhandelen på Finnmark. Om Finnmark, som ble karakterisert som "den minst befolkede provins i Europa", het det (s.10): "ser man slik den fortreffelige virkningen av den så oss elskede monopolhandelen. Man vet at det i eldre tider bodde flere mennesker der, og hele 12 kirkespir er nå forsvunnet; formodentlig vil menneskene som fortsatt bor der helt dø ut, dersom denne lykkelige ordningen får fortsette over lengre tid" (s.10). Se også Sogne 1979:35-36.

om dette var en bevisst intensjon. Det skal visstnok finnes spor etter en telling i Norge fra samme tidspunktet. Oeder hadde i sin avhandling om 1769-tellingen pekt på en rekke uheldige forhold vedrørende utarbeidelsen og utførelsen av 1769-tellingen. Flere av disse punktene kom til å bli tatt til følge ved utformingen av 1787-tellingen. Det viktigste var kanskje tellingsdatoen. Oeder hadde pekt på at i en stat der sjøfart i så stor grad utgjorde næringsgrunnlaget, var det uheldig at tellingen ble gjennomført om sommeren. Større presisjon ville oppnås dersom folketellingen ble avholdt om vinteren, da befolkningen i større grad var stedsbundet. Sølvi Sogner har i kildekritisk øyemed undersøkt hvorvidt et stort midlertidig fravær hadde gjort seg gjeldende i 1769-tellingen. For kystsovnene i Akershus stift viser det seg imidlertid at fordelingen mellom menn og kvinner er forholdsvis jevn. Dersom mange sjøfolk var midlertidig fraværende på tellings-tidspunkt ville man derimot ha forventet et stort overtall av kvinner. Dette problemet hadde således neppe samme omfang som Oeder fryktet.

En kanskje viktigere endring i 1787-tellingen i forhold til 1769-tellingen er at denne var nominativ, uten at dette forholdet med sikkerhet lar seg tilskrive Oeders innflytelse. Og tellingskjemaet som ble anvendt i 1801 er svært likt skjemaet fra 1787. Det ene unntaket er at spørsmål om hvorvidt barna var ektefødte var tatt med i 1787, men ble sløyfet i 1801.

Bearbeidelsen av tellingen av 1787 kom til å bli en langt større oppgave enn 1769-tellingen. Årsaken til dette er sannsynligvis Rentekammerets ønske for mer detaljerte opplysninger. Ansvaret for arbeidet ble gitt til H. P. von Eggers, sekretær i det tyske Kancellis Ekspedisjonskontor. Eggers fikk først tre, senere fem ekstraarbeidere under seg, og de større ressursene gjorde sitt til at Eggers raskt kunne presentere resultatene fra tellingen. En summarisk fortegnelse forelå 1790, og i slutten av 1791 kunne Eggers presentere fruktene av sitt arbeid: 60 tabeller over Danmarks folkemengde etter kjønn, alder, sivil status og næringsvei. Dertil kom også en egen topografisk fortegnelse, en oversikt over hvor ofte hver enkelt hadde vært gift og endelig en summarisk oversikt over folkemengden i 1769 og 1787. For Rentekammeret var imidlertid ikke dette arbeidet godt nok. Eggers hadde utarbeidet tabellene etter den verdslige inndelingen (i herreder), Rentekammeret ønsket tall også for den geistlige inndelingen. I 1798 kunne Eggers endelig avslutte arbeidet med en rapport bestående av 78 nye tabeller og med den besværlige tittelen "Statistiske Tabeller over Folkemængden i Danmark, efter Optællingen i 1787 for sig og i Samfund med 1769 Aars Optælling de fødte og dødes aarlige Fortegnelser". Her ble befolkningsutviklingen belyst fra de fleste vinklinger datidens befolkningsstatistikk hadde å fremby: forholdet mellom "købstads- og landboere", "den fortærende eller frembringende del av Nationen" og "den ugifte, gifte og enkestanden" (Holck 1901:151-152). Eggers tabeller ble imidlertid ikke publisert i samtiden.

Tabellkontoret opprettes

Situasjonen på 1700-tallet var kjennetegnet ved at det ble gjort forsøkt på å utvikle en befolkningsstatistikk, men uten at det samtidig ble institusjonalisert noe administrativt apparat til å forestå arbeide med å bearbeide de statistiske oppgavene. I mars 1797 ble det imidlertid tatt et initiativ som var tenkt å bøte på dette åpenbare misforholdet. I en forestilling fra Rentekammeret til Kongen ble det tatt til orde for at et eget tabellkontor skulle opprettes under kammeret. Overfor kongen ble to argumenter anført. Det var først og fremst viktig å få frembragt en "paalidelig Oversigt over Forvaltningens mer eller mindre almindelige Resultater" (Holck 1901:37).

Dette argumentet kan knyttes til opplysningstidens ideologi, og utgjorde det prinsipielle argumentet. Men før det utdypes i hvilken forstand dette kan ses som uttrykk for opplysningsidealenes inntog i den dansk-norske sentraladministrasjonen, er det på sin plass å referere den andre begrunnelsen. Dette var et mer pragmatisk argument som der og da kanskje hadde større appell hos regenten, og derfor sikkert også hadde større betydning for at Tabellkontoret faktisk ble en realitet ved kongelig resolusjon av 31. mai 1797. I tidens snirklete kansellistil ble det fremhevet at:

Imidlertid har Erfarenhed overbevist os om, at Deres Majestæts Kasse formedelst Savnet af tilstrækkelige tabellariske Efterretninger lidte virkelige Tab endog af rede Indtægter (uden at beregne disses mulige Forøgelse og andet sandt Gavn for Deres Majestæts Interesse, som derved kunde foranlediges) betydeligen overstige den Bekostning som et saadant Kontor kunde udkræves (Holck 1901:37-38).

Fraværet av en pålitelig statistikk ga lavere statsinntekter. Rentekammeret stipulerte optimistisk at inntektsbortfallet som følge av dårlig kontroll var langt høyere enn hva utgiftene til Tabellkontoret ville beløpe seg til. Tabellkontoret ville betale seg selv. Som belegg anførte Rentekammeret at antallet personer som i flere danske amt var oppført som uformuende, og derfor ikke betalte ekstraskatt, var flere ganger høyere enn de skatteytendes antall i disse amtene. Dette sto i grell kontrast til situasjonen i andre danske amt, der det ble anslått at det tallmessige forholdet mellom skatteyttere og uformuende var 8:1. Denne forskjellen kunne vanskelig forklares på annen måte enn at det flere steder var forholdsvis lett å unndra seg skatten. Og, som Rentekammeret visste å anføre, ble dette forholdet først oppdaget ved sammenstilling av oppgaver fra ulike regnskap, ikke ved ordinær revisjon av regnskapene.

Dette var argumenter det var vanskelig å se bort fra. Det sto ikke godt til med kongerikets finanser, selv om situasjonen mot slutten av 1790-tallet ikke var like prekær som den hadde vært tidligere i tiåret. Den kongelige resolusjonen som gjorde Tabellkontoret til realitet, fulgte i alle hovedtrekk forestillingen fra Rentekammeret.

I Rentekammerets forestilling til Kongen het det at tabellkontoret skulle utarbeide en "paalidelig Oversigt" over forvaltningens resultater. At denne oversikten skulle anvendes av administrasjonen er nær selvsynlig. Men det er trolig at Rentekammeret også tilla denne formuleringen en noe videre betydning.

Offentliggjøring som politikk

Det var i disse årene at det foregikk en generell omvurdering i de europeiske statenes syn på offentliggjøring av statistikk. Karin Johannisson har, for Sveriges vedkommende, landet med den mest forbilledlige befolkningsstatistikken, sett overgangen fra "hemmelig" til "offentlig" statistikk i sammenheng med statistikkfagets indre utvikling.⁴ For situasjonen i Danmark-Norge blir denne forklaringen vanskelig. Det svenske tabellverket ble opprettet i 1748, i Danmark-Norge kom et tilsvarende initiativ først 50 år senere. Utviklingen var dessuten mer markert: det var ikke bare snakk om at statistikken skulle offentliggjøres, det var tale om at offentliggjøring ble en bevisst politikk fra statsmaktens side. Men forklaringene Johannisson gir, er samtidig ikke helt uten relevans for situasjonen i Danmark-Norge. Statistikkverket måtte bemannes, og det var karakteristisk for situasjonen at de "offentlige amatørerne" hadde den tilstrekkelige kompetansen.

I Danmark-Norge ble offentliggjøring gradvis etablert som et element i regimets politikk etter at palassrevolusjonen i 1784 innsatte den reformvennlige A. P. Bernstorff som rikets egentlige leder. Allerede i 1785 inntrådte en viktig endring, knyttet til regimets bestrebelser på å gjøre noe med rikets elendige finanser. Historikeren Sverre Steen poengterer på forbilledlig vis det historisk nye i regimets handlinger:

Det nye kollegium fremla 12. juli 1785 en fullstendig plan til forbedring av pengevesenet og nedbetaling av statsgjelden. Mer enn selve planens innhold pekte det mot nye tider at regjeringen offentliggjorde den i pressen. Uten allmødelig tillit var det umulig å gjennomføre det nye program, og nu gjaldt det å skape stemning for det blant borgerne. De var også blitt mer og mer interessert for statsaker i de seneste år; ved lesning og samvær i klubbene var de blitt samfundsborgere, så det falt helt naturlig når regjeringen henvendte seg til "folket" gjennom avisene. Ingen merket at det var noe oppsiktsvekkende nytt (Steen 1933:139).

⁴ På et visst trinn i utviklingen oppdaget statistikerne at hemmelighetskremmeriet var mer en ulempe enn en fordel. Statistikkens fremste svenske autoritet, Pehr Wargentin, hevdet at bare dersom befolkningen hadde tilstrekkelig kunnskap om Tabellverkets virksomhet (Tabellkontorets svenske motsats) ville den være villig til å avgi de nødvendige opplysningene. Samtidig ble argumentet om at statens fiender ikke måtte få tilgang på opplysninger om landets tilstand imøtegått med at det i realiteten var umulig å føre en slik kontroll. Endelig hørte det med at statistikken, når den ble nedgravd i arkiver, ikke kunne gjøres til gjenstand for diskusjon statistikere imellom. "Mången har lust att arbeta uti conclusioners giöreda af tabellvärket, men kan icke i brist af riktiga datis. Hvarföre å tabellerna icke göras bekante?" lød et klagemål fra en annen svensk statistiker (Johannisson 1989:176).

Dersom ingen i samtiden oppdaget at dette var noe nytt, lå trolig mye av forklaringen i at de lesende og diskuterende lag av folket var blitt vant med å betrakte den offentlige mening som bærer av den egentlige suverenitet. For at maktutøvelsen skulle bli legitim, måtte den først sanksjoneres av den offentlige mening. Denne forestillingen er av en annen historiker, Jens Arup Seip, døpt "teorien om det opinionsstyrte enevelde", og hadde vokst frem i løpet av annen halvdel av 1700-tallet. Teorien var riktignok ikke forankret i lov, men gjennom at den ble dosert ved de juridiske lærestoler, fikk den med tiden like fullt et anstrøk av offisiell lære (Seip 1958).

Det ligger nær å se oppkomsten av teorien om det opinionsstyrte enevelde i sammenheng med to innbyrdes forbundne utviklingstrekk. Under Struensee-perioden 1770-1772 hadde full ytringsfrihet for første gang blitt innført. Både adel og borgerskap fant imidlertid raskt ut at den kritikk alt og alle ble utsatt for, ikke var å foretrekke. I den mer repressive Guldberg-perioden ble ytringsfriheten igjen inndratt. Med palassrevolusjonen i 1784 ble de fleste hindringer mot ytringsfriheten på nytt fjernet. Kritikk av kongens person var imidlertid ikke tillatt. Dette danner også bakgrunnen for at en såpass forsiktig idé som teorien om det opinionsstyrte enevelde ble foretrukket: Mer åpenlyse demokratiske teorier ble ikke tolerert.

Beslutningen om å gjeninnføre ytringsfriheten kan selvfølgelig ikke bare ses som en refleksjon av de ledende menns tanker. Forestillingen om det opinionsstyrte enevelde dannet et forsøk på å bygge en bro mellom gamle institusjoner og nye realiteter. Denne nye realiteten var fremveksten av den offentlige mening, og denne ble båret frem av et nytt samfunnslag, borgerskapet. Mer overordnet kan det med den tyske sosialfilosofen Jürgen Habermas skisseres en overgang fra adelssamfunnets "representative offentlighet" til en "borgerlig offentlighet".⁵

Etter A. P. Bernstorffs død i 1797 tok det ikke lang tid før den ambisiøse kronprins Fredrik (fra 1808 kong Fredrik VI) gjeninnførte det personlige eneveldet. Forut for disse hendelsene hadde imidlertid Danmark-Norge gjennomløpt en periode preget av en skjerpet regimekritikk. Det var i dette tiåret opplysnings-tenkningen fikk sitt egentlige gjennombrudd i Danmark-Norge. Ansporet av utviklingen i Frankrike etter revolusjonen i 1789 rettet enkelte deler av offentligheten nå kritikken direkte mot regimet.

I de siste årene av 1790-tallet utviklet regimet to strategier for å møte denne kritikken. Mest kjent er "Forordning, som nærmere forklarer og bestemmer Trykkefrihedens Grændser" fra 1799. Som et tilsvarende til den "Præssefrekshed" man hadde sett utfolde seg i de seneste år, gjeninnførte regimet forhåndssensuren

---

⁵ Den representative offentlighet var knyttet til utfoldelse av makt. Uttrykket "offentlig" var i utgangspunktet knyttet til å gi militære ordre: bare den som har rett til å gi ordre (offiseren) er en offentlig person. Offentligheten var representativ i den forstand at en persons offentlighet kom til uttrykk gjennom dennes personlige attributter: insignier (våpenskjold etc.), gestus, væremåte og retorikk. Den borgerlige offentlighet var derimot et "forum av privatfolk samlet til publikum" og "som forbereder seg til å tvinge den offentlige myndighet til å legitimere seg overfor den offentlige mening" (Habermas 1971 [1962]:24).

(Bruhns 1998:178-180). Dette var imidlertid ikke den eneste måten regimet forsøkte å dempe kritikken på. Året i forveien hadde en annen vei blitt forsøkt.

I 1798 utkom første nummer av *Collegial-Tidende*, med "kongelig allernaadigst Privilegium" redigert og utgitt av byråkrater i Rentekammeret. Ifølge programerklæringen var målet med tidsskriftet at "Publicum kan blive rigtigen og betimeligen underrettet om hvad der, i det Store og Mindre, skeer, med Hensyn til det Heles Bedste". For utgiverne var det "indlysende, at de Collegier der ønske, og den Regjering der tillader, al mulig Publicitet, har Ret til at fordre, og sikkert vil vinde, Folkets forøgede Fortrolighed og Tillid, ligesom og, at falske Rygter, der ofte føde ubilig Misnøye og ugrundet Dadel, derved deels forebygges, deels gjendrives" (*Collegial-Tidende* 1798:3).

Dette var teorien om det opinionsstyrte enevelde satt ut i praksis, av regimet selv. Imellom linjene skinner det imidlertid igjennom at bakgrunnen for at tidsskriftet så dagens lys var regimekritikken. Tidsskriftet skulle være garanti for at den "tænksomme Læser" ikke ble forledet av "falske Rygter". Initiativtakeren later til å ha vært finansministeren, Grev Ernst Schimmelmann, en embetsmann med utpreget tro på forestillingen om det opinionsstyrte eneveldet (Holm 1909:661).

Collegial-Tidendes oppgave var "at meddele statistiske Efterretninger og derved bidrage til den fornødne Kundskab om Fædrenelandet og dets Indretninger". Det er her riktignok tale om "statistikk" i ordets tyske betydning: opplysninger om rikets tilstand i bred betydning: statsforfatning, administrasjon, natur og befolkning.

Det var med opprettelsen av tabellkontoret og utgivelsen av *Collegial-Tidende* at den administrative statistikken også ble *offentlig*. At man valgte å gå bort fra systemet med hemmeligholdelse til den motsatte ytterligheten, bevisst publisering, var i Danmark-Norge nær knyttet til en innrømmelse fra statsmaktens side – at styrkeforholdet mellom styrende og styrte var forskjøvet. Mens man tidligere hadde holdt statistisk informasjon tilbake for å hindre at ytre fiender fikk informasjon om rikets egentlige styrke, ble hemmeligholdelsen i helstatens siste tiår i stadig sterkere grad oppfattet som et problem som måtte overvinnes for å forebygge en indre oppløsning av helstaten.

Trekk fra et tabellkontors indre liv

Tabellkontorets videre skjebne ble intimt knyttet til folketellingen i 1801. Det var tabellkontoret som fikk ansvaret for å bearbeide tellingen. Oppgaven skulle være kontorets store svenneprøve, men endte med et noe nær totalt havari. Kontorets første leder, Jacob Mandix, var skeptisk til planene om å gjennomføre en folketelling i 1801. Han presenterte riktignok planer for en folketelling i 1800, som ble basert på Eggers oppsett, men da det var klart at folketellingen sto for døren i 1801, valgte han å ta avskjed til fordel for en mer attråverdig post som amtmann på Bornholm. Det er neppe usannsynlig at bakgrunnen for Mandix' skepsis lå i at kontoret ikke ville ha de nødvendige ressursene til å bearbeide resultatene fra folketellingen. Situasjonen var uansett ikke den beste, det tabellkontoret som skulle bearbeide resultatene fra tellingen, var henvist til å gjøre dette etter et opplegg kontoret selv ikke hadde utferdiget. Samtidig var det også andre forhold ved tabellkontoret som talte til dets disfavør.

Forut for hullkortmaskinens tid måtte alt opptellingsarbeid gjøres manuelt. Dette innebar at hver person måtte anbringes i rett rubrikk i tabellene. Dette innebar rent praktisk at det for hver person ble satt en prikk ("dispunktation") i arbeidsskjemaene. For hver ny tabell som skulle utarbeides måtte dette arbeidet utføres på ny. En senere dansk statistiker har etterlatt et vitnesbyrd om dette arbeidets ikke udelt lystige karakter: "aandløse og mer mekanisk kan heller ikke noget Arbejde letteligen være, og det er virkelig Synd dermed i en Række Aar at pine noget menneske" (Holck 1901:60). Mandix' etterfølger, Johan Henrik Gundelach, later heller ikke til å ha vært rette mann for stillingen: En lett aldrende kontorist med svekket helse var neppe den ideelle personen til å lede oppbyggingen av en nasjonal administrativ statistikk.

Til tross for dette later arbeidet med folketellingen i første omgang til å ha gått tålelig bra. Riktignok kom mye av materialet sent inn, men dette var forhold som lå utenfor kontorets ansvarsområde. Listene for København amt hadde ingen sett noe til så sent som i mars 1802 (Holck 1901:43). Til tross for disse forsinkelsene presenterte tabellkontoret hovedtall for hele Danmark-Norge innen utgangen av 1804.

Fremgangen var imidlertid bare tilsynelatende. Allerede i 1802 måtte Gundelach melde til sine overordnede i Rentekammeret at arbeidsdisiplinen på kontoret ikke var den beste. Ved siden av Gundelach var det ansatt en fullmektig, en kopist og tre andre medhjelpere ("volontører"). Kopisten var beskjeftiget med annet arbeid, den ene volontøren hadde gått inn i kronprinsens livkorps, den andre var opptatt med å lese til juridisk eksamen og den tredje, som alt hadde fratrudd da Gundelach sendte sin innberetning, hadde bare hatt mulighet til å arbeide et kort tidsrom hver dag (Holck 1901:43). En tilsvarende innberetning fra 1807, gir et tilsvarende inntrykk. Den ene kopisten fra 1802, C. Weidemann, hadde i mellomtiden rykket opp til fullmektig, men var like fullt fortsatt hovedsakelig beskjeftiget med militære sysler. "Han skal være indtraadt i Kronprinsens Livjegerkorps" anførte Gundelach. Den ene volontøren hadde på forsommeren 1807 fått permisjon for å reise til Fyn, men ble avskjediget da han et halvt år etter avreisen ennå ikke hadde vendt tilbake. Når det føyes til at Gundelach selv var mye syk, og at skriveren var en "aldrende Mand, der betales stykkvis" er bildet av et underbemannet og neppe veldig produktivt kontor komplett (Holck 1901:44).

Året 1807 kom også av andre årsaker til å bli et vendepunkt i kontorets historie. Frem til dette året hadde det kunnet dra veksler på Rentekammerets velvilje. To hendelser i løpet av 1807 førte imidlertid til en mer kritisk innstilling fra Rentekammerets side. For det første kom det Rentekammeret for øre at oppgaven med å sammenfatte regnskapene hadde blitt forsømt. Dette skulle være kontorets hovedoppgave. Kanskje mer skjebnesvangert var det at forholdet mellom personalet tilspisset seg. Det endte i en eiendommelig konflikt mellom Gundelach og Weidemann. Og konflikten ble utspilt for åpen scene, med Rente-

kammeret på tilskuerbenken.⁶ Begge disse hendelsene førte til at Rentekammerets tillit til tabellkontoret ble kraftig svekket, og fra dette tidspunktet måtte kontoret i stor grad handle direkte etter Rentekammerets instruksjoner.

Mer overordnet bidro imidlertid konflikten til at kontoret ble diskreditert overfor Rentekammeret. Fra dette tidspunktet, og frem til 1819, da kontoret ble lagt ned, var det knyttet små forventninger til kontoret. I disse siste ti årene førte kontoret en skyggetilværelse. Da Norge gikk tapt i 1814, ble også kontorets arbeidsoppgaver halvert.

Tabellkontorets indre stridigheter er instruktive for å forstå hvorfor tabellkontoret i løpet av 18 år ikke maktet å ferdigstille resultatene fra folketellingen av 1801. Og den manglende evnen til å ferdigstille arbeidet ligger igjen til grunn for at ettertiden stadig har vendt tilbake til tellingen, og ønsket en mer presis og fullstendig bearbeidelse. For Danmarks vedkommende ble de endelige resultatene først publisert i 1834. Hva Norge angår, kan det diskuteres når en publisering som kan oppfattes som "autorativ" kom.

Tabellkontorets bearbeidelse

Til tross for at den indre situasjonen ikke var den beste i tabellkontoret, maktet kontoret forholdsvis raskt å publisere de første hovedresultatene fra tellingen i 1801. De første resultatene ble publisert fortløpende per amt i *Collegial-Tidende* i årene 1802-1804. Tallene det her er snakk om er totaltall for prestegjeld, amt og stiftsamt. Fra bevarte notater fra Tabellkontorets arkiv går det frem at kontoret lot hver enkelt funksjonær få ansvaret for å bearbeide hver sin riksdel. Det var således Gundelach selv som hadde ansvaret for bearbeidelsen av oppgavene fra Norge.⁷

---

⁶ Utgangspunktet for konflikten var fullmektig Weidemanns stadige fravær. Gundelachs innberetninger fortalte sitt tydelige språk om at arbeidsmoralen ved kontoret neppe hadde vært den beste. Trolig ønsket Gundelach gjennom å gi sin underordnede en korreks å statuere et eksempel. Weidemann ble kort fortalt beordret å møte opp på kontoret til vanlig arbeidstid. Men snarere enn å imøtekomme dette kravet, valgte Weidemann som tilsvarende en direkte konfrontasjon. Han gikk over hodet til Gundelach, og fremførte sitt svar direkte til Rentekammeret. Weidemann hadde hatt for vane å frekventere kontoret utenfor vanlig arbeidstid, etter eget utsagn fordi han bodde utenfor København. Men han hadde ved disse anledningene ofte vært forhindret fra å utføre arbeidet sitt fordi Gundelach hadde låst ned kontorets papirer i sin egen pult, slik at Weidemann ikke hadde kunnet komme til dem. Weidemann hadde dermed, ifølge eget utsagn, sett seg nødsaget til å la være å gi fyllestgjørende svar på henvendelsen fra regjeringskontorer under henvisning til at "Kammer-raaden [Gundelach] har Papirerne i sin Pult". På denne kritikken svarte igjen Gundelach med en utførlig motkritikk. Her ble hele fremstillingen til Weidemann stemplet som farvet, uvederheftig og ondsinnet. Gundelachs oppofrende slit ved kontoret ble stilt i kontrast til Weidemanns slaraffen-tilværelse på "et Sted ved Fure Sø, hvis Beliggenhed jeg i øvrigt ikke kender, da jeg aldrig har kunnet tage Del i Lystpartier til Stadens fortryllende Omegn" (Holck 1901:48-50). Utfallet av konflikten ble at Weidemann igjen måtte finne seg i å møte opp på kontoret til normal arbeidstid.

⁷ Rigsarkivet, København, Arkivregistratur XII Rentekammeret, pk. 352.48, Gundelach 28. mars 1807.

kancelliet returnerte i 1803 tabeller som Tabellkontoret hadde utarbeidet over "daglejere og hos dem sig opholdende skattepligtige Børn" i kjøpstedene med kommentaren "formedelst Beretningernes Ufuldstændighed og Uefterrettelighed" (Holck 1901:47). Kvalitetskontroll later ikke til å ha vært noe fremtredende element i tabellkontorets arbeid.

Det var de geistlige og administrative inndelingene i Norge som i første rekke skapte problemene med tallene fra 1801-tellingen. I landdistriktene var det sogneprestene som var ansvarlige for opptellingen, i kjøpstedene var det den verdslige øvrigheten (rodemestrene under magistratens overoppsyn). Med ett unntak, militære som "ligge enten i Fæstninger, der ei tillige ere Købstæder, eller i Kaserner [...] tilligemed deres Familier", skulle alle telles etter denne fremgangsmåten. Festningsbefolkningen skulle derimot telles opp av kollegiene i København. Men i Norge var ikke den administrative inndelingen kjennetegnet av et avstemt system, og de verdslige og geistlige administrative enhetene overlappet hverandre. Hovedprinsippet var riktignok amtsinndelingen. Amtet var både en verdslig og geistlig enhet og var inndelt i de overordnede stiftsamtene (Aggershuus, Christiansand, Bergenhuus og Trondhjem), med underliggende amter. Under dette nivået fantes igjen verdslige (fogderier) og geistlige (prostier) inndelinger. Under prostiene lå igjen prestegjeldene og under disse igjen sogn. Sognet var den primære tellingskretsen i landdistriktene.

Unntakene fra dette systemet var imidlertid mange, og ofte forholdsvis innfløkte.⁸ Til tross for at de ulike amtene sorterte under et stiftsamt, kunne deler av amtet like fullt høre til et annet stiftsamt. Dette gjaldt Romsdals amt, der Sunnmøre lå under Bergenhuus stiftsamt, mens Nordmøre og Romsdal hørte til Trondhjems stiftsamt. Og ikke minst gjaldt det Bratsberg amt (dagens Telemark), der Øvre Telemarken fogderi lå under Christiansands stiftsamt, mens Nedre Telemarken og Bamble fogderi var en del av Aggershuus stiftsamt.

Hovedfeilen i Gundelachs tabeller skyldtes nettopp dette siste punktet. Resultatene fra folketellingene ble publisert per stiftsamt, Aggershuus først, Christiansand sist. Folketallet i Nedre Telemarken (28 399) ble først summert sammen med de øvrige delene av Aggershuus. Men i oversikten over Christiansands amt ble først

---

⁸ Kjøpstedene, som gjennom juridiske rettigheter atskilte seg fra landområdene rundt, sorterte for eksempel direkte under stiftsamtene. Dette systemet overlevde frem til 1815, da kjøpstedene ble overført til amtene. De største byene ble imidlertid omgjort til egne amt (fra 1918 fylker). Dagens Oslo fylkeskommune er således en overlevning av dette systemet. Videre fantes det to adelige len, Jarlsberg og Laurvig, som i prinsippet (men i liten grad i realiteten) var plassert utenfor amtsystemet. De to ledende byene i grevskapene hadde derimot ulik plassering i systemet. Laurvig var en del av sitt grevskap, mens Tønsberg i likhet med de andre kjøpstedene sorterte direkte under stiftsamtet. Områder med bergverksdrift var dessuten underlagt særskilte privilegieordninger. Derfor fantes det for bergverksdriften en egen jurisdiksjon, Bergamtet. Denne var lokalisert til Kongsberg og var ledet av overhauptbergmannen. Bergamtet hadde en noe uklar juridisk kompetanse i forhold til den øvrige rettspleien, men ved siden av bergstaden Kongsberg er det klart at to andre gruve- og verkssamfunn, Modum Blaafarveverk i Buskerud og Walløe Saltverk i Vestfold, sorterte under Bergamtet i 1801. Stiftsamtet var dessuten både en verdslig og geistlig inndeling, uten at disse inndelingene alltid var sammenfallende. Det var mange prestegjeld som i geistlig forstand hørte inn under et amt, men der deler av prestegjeld ble verdslig administrert av fogder i andre amt, sågar også andre stiftsamt.

Nedre og Øvre Bratsberg summert sammen for å gi et samlet folketall for Bratsberg amt. I totalsummen for Christiansands amt var derfor folketallet for hele Bratsberg amt iberegnet, og ikke bare Øvre Telemarken. Da hovedsummen endelig fremkom gjennom summering av tallene for de ulike stiftsamtene, innebar dette at Øvre Telemarken kom med to ganger.

Ved siden av denne grove feilen, ble også andre mindre feil av liknende type begått. I tillegg til sølvverket på Kongsberg hørte Walløe saltverk og Modum Blaaafarveverk også til Bergamtet. Befolkningen ved disse to mindre bergverkene ble inkludert både i tallene for Bergamtet og de respektive prestegjeldene. Fusa annekssogn i Os prestegjeld i Søndre Bergenhuus amt ser derimot ut til ikke å ha blitt telt i det hele tatt.

I en rapport fra Tabellkontoret til Rentekammeret i 1807 ble det presentert et nytt anslag over folketallet i helstaten. Ved å sammenligne hovedtallet for Norge og delslagene for de forskjellige amtene, går det klart frem at Tabellkontoret selv må ha korrigert tallene. Det samlede innbyggertallet i Norge er nå satt til 882 589.⁹ Dette er for så vidt ikke bemerkelsesverdig, i og med at tabellkontoret aldri satte noe offisielt punktum for arbeidet med 1801-tellingen. Ved å sammenligne tallene på amtsnivå fra Collegial-Tidende og det interne notatet fra Tabellkontoret i 1807, går det frem at de korreksjonene som ble foretatt i den senere rapporten bare berører kjøpstedene og amtene Hedemarken, Buskerud og Finmarken. Tabellkontoret og Gundelach later imidlertid ved denne anledning til å ha unngått feil i summeringsarbeidet.

Indisiene så langt antyder derfor at Rentekammeret ikke hadde kommet særlig langt i korreksjonen av folketellingen i 1809. Fra 1810 og frem til kontorets nedleggelse i 1819 later ikke aktivitetsnivå til å ha vært av nevneverdig omfang. Gundelach fratrådte sin stilling i 1813 og døde kort tid etter. Og fra 1814 av later Rentekammeret fullstendig til å ha mistet interessen for Tabellkontoret. Den gjenværende interessen for statistikk ble kanalisert til planleggingen av et nytt statistisk kontor som skulle erstatte det anemiske Tabellkontoret. Et nytt tabellkontor ble imidlertid først opprettet i Danmark på 1830-tallet.

Ekskurs: "höje, nögne utilgiængelige Steenklumper"

Den første senere offentliggjøringen av tall fra 1801-tellingen forekommer i Christen Henriksen Prams bok *Om folkemengden i Skandinavien* fra 1809 (Pram 1809). Tittelen er imidlertid misvisende: Boken inkluderte riktignok oppgaver over folkemengden i både Sverige og Danmark, men for patrioten Pram utgjorde Norge det egentlige fokus. De fleste av bokens knappe 90 sider var viet norske forhold. Prams bok er interessant av to grunner. For det første er den relevant som kildemateriale for å rekonstruere tellingens etterhistorie. Dernest gir boken også en anledning til å få et innblikk i hvilke kriterier befolkningen ble analysert etter ved inngangen til 1800-tallet.

På 1790-tallet var den norskfødte Pram en ledende litterær skikkelse i Danmark-Norge, men hans litterære hovedverk, diktene "Sterkodder" og "Emilias

---

⁹ Tabellkontoret, Protokoll, Rigsarkivet i København.

kilde" og fortellingene "Hans Kruustorp" og "Jørgen, en Dosmers Livsbekjendelse" mistet raskt publikums interesse. Fra 1788 til 1793 redigerte Pram tidsskriftet *Minerva*, som fremfor noe annet organ bidro til å spre opplysningsidealene i Danmark-Norge. Pram kunne imidlertid like lite som de fleste andre av tidens litterater, leve av sin penn alene, han kombinerte rollen som litterat med en stilling i Rentekammeret. Men dette var to roller som bare kunne kombineres ved å oppvise en nødvendig smidighet. I 1793 måtte Pram tre ut av *Minervas* redaksjon, tidsskriftet hadde blitt for frittalende til at det kunne forsvares å la tidsskriftets redaktør heve gasje i Rentekammeret (Nettum 2001).

Sommerene 1804 og 1806 gjennomførte Pram en lengre embetsreise i Norge. Målsetningen var at han skulle samle inn materiale som skulle anvendes til en samlet topografisk beskrivelse av landet. Prams håndskrevne notater fyller 10 bind, og skjønt historikere ofte har benyttet dem som kilde, er de aldri blitt utgitt i sin helhet. Hvorvidt Prams avhandling om befolkningen i Skandinavia har noen direkte forbindelse med embetsreisen, er ikke kjent. Men Pram anvendte i hvert fall den detaljkunnskapen han hadde skaffet seg om norske forhold til å kommentere befolkningsforholdene. Det som i denne sammenheng er interessant, er i første rekke tallene Pram bygde sin fremstilling på. Pram hadde fått låne tabellene over Norges folkemengde i 1801 fra tabellkontoret. I Prams tabeller oppgis det, ved siden av folketallet for hele Norge, bare størrelser på stiftsnivå og samletall for byene i de enkelte stift. Totaltallet for Norges befolkning oppgis til 881 912. Dette tallet er noe lavere enn Tabellkontorets anslag fra to år tidligere, korrigeret for summeringsfeil. På stiftsnivå er imidlertid den eneste forskjellen mellom Prams tall og Tabellkontorets foreløpige tall fra 1807 at Christiansands stift, uvisst av hvilken grunn, har fått redusert folketallet med 677 personer.

Lenge står selve størrelsen på folketallet i sentrum i Prams bok. Det har også vært en grunn til dette, for det var en størrelse det viste seg vanskeligere enn ventet å bringe på det rene. Men ingen statistiker med selvrespekt vil begrense en fremstilling av befolkningsforholdene til dette ene tallet. Moderne demografer som har studert befolkningen i 1801 med folketellingen som utgangspunkt, har gjerne konsentrert fremstillingen rundt forhold som aldersfordeling, bostedsstruktur og sammensetning av husholdet.

Samtidas statistikere vil med nødvendighet feste seg ved andre trekk enn ettertidens, deres utkikkspunkt er et annet. Det var fortrinnsvis andre land, og da helst Danmark Norge ble sammenlignet med. I bearbeidelsen fra 1769-tellingen ble derfor ikke Norge først og fremst beskrevet som et bondesamfunn. Det var riktignok et ruralt samfunn, men sammenlignet med Danmark fremsto ikke Norge som et bondesamfunn. Norge var tvert imot den delen av helstaten som hadde størst handel.

Et bemerkelsesverdig trekk ved Prams avhandling er at den innledes med et sitat fra tredje utgave av Thomas Robert Malthus' bok *An Essay on the Principle of*

Population.¹⁰ Det var i denne utgaven Malthus kompletterte sin analyse av befolkningsutviklingen med erfaringer fra sin reise i Norge, Malthus var således ingen ukjent figur blant dansk-norske statistikere.¹¹ Malthus' bok beskrives gjerne som den politiske aritmetikkens gravskrift: Etter Malthus var det ikke lenger mulig å postulere enkle sammenhenger mellom befolkningsvekst og fremskritt. Også Pram kunne se at dette var et av Malthus' hovedpoeng, men tenderte mot å bagatellisere poengets betydning: "Malthus nemlig har ikke lært Verden noget Nyt, ved at sætte det i Lys, at Mennesker, for at leve, maae have Noget at leve af", og "... Menneskenes voldsomme Drivt, til at forplante sig, allevegne, og under alle Omstændigheder, gaaer ej allene til Grændserne, for hvad der i Henseende til lykkelig Bestand egentlig er mueligt, men endog altid lidt derover" (Pram 1809:10).¹² Poenget Pram derimot ikke festet seg ved, var at Malthus' befolkningslov fremkom ved at befolkningsutviklingen ble analysert ut fra andre premisser enn den politiske aritmetikkens. Allerede på side 12 heter det hos Pram at "[A]t Staternes Styrke beroer paa deres Mennesketal, er en Sandhed saa indlysende, at den Pligt for Regenterne, at sørge for deres og deres Staters Styrke og Betyggelse, har drevet dem til at stræbe efter dette Maal, ved at angribe, betvinge, og naar de kunne, i deres Stater indlemme Nabostaterne..." Programmet for Pram var således at befolkningen skulle analyseres ut fra et merkantilistisk perspektiv, det var befolkningen som statens ressurs som forble det essensielle. Pram anbefalte deretter en aktiv befolkningspolitikk som et alternativ til en ekspansjonistisk utenrikspolitikk, med tydelig adresse til de pågående krigshandlingene ute i Europa. Den fulle tittelen på førsteutgaven til Malthus lød imidlertid *An Essay on the Principle of Population As It Affects the Future Improvement of Society with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other Writers*. Malthus skrev om befolkningsspørsmålet med henblikk på hvilke konsekvenser dette ville ha for "the Improvement of Society"; samfunnets forbedring, ikke statens. Distinksjonen mellom stat og samfunn var for briten Malthus nær selvsagt. Dette må derimot ha fremstått som en fremmedartet betraktningssmåte for Pram, som var vant med å betrakte ting fra det københavnske byråkratiets ståsted.

Man kan kanskje noe anakronistisk si at Pram nok hadde lest Malthus, men ikke egentlig forstått ham. Forble Prams avhandling likevel et skrift i tradisjonen

¹⁰ Førsteutgaven av *An Essay on the Principle of Population* ble utgitt i 1798, Tredje utgaven er fra 1807.

¹¹ Malthus hadde i løpet av sin reise i Norge blant annet besøkt Fredrik Thaarup, fogd i Solør og titulær professor i statistikk.

¹² Pram refererte her essensen i det som gjerne omtales som Malthus' befolkningslov. En uhindret befolkningsvekst ville følge forløpet til en geometrisk rekke, veksten i fødemidler vil derimot følge mønsteret til en aritmetisk rekke. En geometrisk rekke vil over tid vokse raskere enn en aritmetisk rekke. Derfor ville størstedelen av befolkningen alltid være henvist til fattigdom. At den faktisk observerbare befolkningsutviklingen ikke samsvarte med modellen, tilskrev Malthus innvirkningen fra såkalte "preventive" og "positive checks". "Preventive checks" var ulike strukturelle forhold som førte til lavere fødselsrate, "positive checks" var forhold som førte til overdødelighet, som krig, epidemier og andre naturkatastrofer. I senere utgaver introduserte også Malthus begrepet "moral restraints", viljestemt utsettelse av giftermål, som en bevisst måte for å redusere befolkningsveksten.

til den politiske aritmetikken? I utgangspunktet slo Pram fast at Norge besto av "høje, nøgne utilgiængelige Steenklumpe, dømte til ringe Befolkning i forhold deres Areal" (Pram 1809:15). Med denne - av Malthus påtvungne - modifikasjonen ble Prams program å tilveiebringe opplysninger som statene tidligere hadde vært foruten, "efterrettelig Kundskap om deres egen sande Beskafenhed, være sig hvad Areal var skikket til at indeholde flere Mennesker end dem der levede, eller hvor mange dette egentligen var" (Pram 1809:17).

Rent praktisk forsøkte Pram å løse denne oppgaven gjennom beregninger basert på en fremgangsmåte hentet fra William Petty. Prinsippet for Prams beregning var for det første en antakelse om at "ethvert Stykke Land .... kan ansees at indeholde Værdien af en Kapital, hvis Rente er de Menneskers Ophold" (Pram 1809:28). Vi gjenfinner her merkantilismens tese om at arbeidets verdi var lik hva det kostet å gi arbeideren livsunderhold. Denne verdien fremkom dernest som folketallet dividert med arealet. Skjønnsmessig ble verdien satt til 20 riksdaler per individ. Når verdien på landet kunne stige fra 1769 til 1801 var dette således en direkte konsekvens av befolkningsveksten. Jorden ble mer verdifull som følge av at den livnærte flere mennesker. Det kan være lett å slå ned på det som fremstår som en selvmotsigelse hos Pram: dersom befolkningen steg, steg automatisk også verdien av landet. Men en slik kritikk vil kanskje ikke være helt rettferdig. Prams argument var at befolkningstettheten måtte ses som en indikator på generell velstand. At folketallet økte, kunne også være en indikator på teknologiske fremskritt eller lignende forhold som tillot en større befolkning.¹³

Denne fremgangsmåten resulterte i en tabell der folketallet og "Landets værd" var fordelt etter stiftsamtene, med tall både fra 1769 og 1801. Denne tabellen var imidlertid ikke selve sluttproduktet. Pram hadde selv i sine kommentarer om det skrinne norske jordsmonnet gått langt i å antyde at en analyse som begrenset seg til dette, måtte bli feilaktig. For å kunne identifisere hvilke distrikter som hadde et potensiale for befolkningsvekst, foretok derfor Pram i neste omgang en rangering av de ulike distriktene i hele Skandinavia utfra henholdsvis befolkningstetthet og befolkningsvekst i perioden 1769-1801. Ved å sammenligne de to rangeringene trakk Pram (1809:92) følgende konklusjon:

Latteligen sees det af disse Tabeller, at Provindsernes Befolkning og dennes Fremvæxt ikke staae i noget nøjaktig Forhold til deres Jordbunds større eller mindre naturlige Beqvemhed til at ernære Mennesker; men at begge maae for en betydelig Deel være Virkninger af Aarsager udenfor.

Således fantes det enkelte distrikter som utmerket seg med en sterk befolkningsvekst, men som i utgangspunktet hadde lav befolkningstetthet. Umeå

---

¹³ Totaltallene Pram kom frem til er referert overfor, verdien av Norge var 380 millioner riksdaler i 1769, 440 millioner i 1801. Dette svarer til en vekst på 22 prosent. Dette tilsvarer nøyaktig den prosentvise veksten i folketall mellom de to tellingene. Man kan derfor innvende mot Pram at strengt tatt var det ikke nødvendig å omberegne folketallet til materielle størrelser, tendensen i tallene ville bli identiske.

Höfdingdom var distriktet med den største relative befolkningsveksten, 60,74 prosent. Tilsvarende fantes distrikter der verken befolkningstettheten eller veksten sto i samsvar med "Stedernes naturlige Bequemhed til at ernære Mennesker". Dette gjaldt i Norge særlig Lister prestegjeld i Nedenes Amt. Dette var, ifølge Pram, områder med stort potensiale for befolkningsvekst. En malthusianer ville nok anføre mot Pram at årsaken til at enkelte områder med stor befolkningstetthet ikke vokste like sterkt, var at de allerede var overbefolket. En stor befolkningsvekst i skrinne områder kunne på samme måte oppfattes som tiltakende overbefolkning. Det relevante tilsvaret til en slik kritikk ville være å peke på at Pram var interessert i "Virkninger af Aarsager udenfor", det vil si faktorer som påvirket befolkningsveksten og som ikke direkte kunne tilskrives jordas bonitet. Slik henledet eksempelvis Pram (1809:97) oppmerksomheten på potetens betydning for befolkningsveksten på 1700-tallet:

Det afvigte Aarhundred bragte Europa, maaske fornemmeligen Norden, ved Kartoffelroden Næring for en stor Mængde Mennesker, som uden Indførelsen af denne Plantens Avl ikke havde kunnet fødes. Det nærværende Aarhundred, og de tilkommende, ville mueligen bringe os andre Planter eller Næringsmidler, hvis Anvendbarhed endnu ikke er tænkt paa.

Gjennom bedre utnyttelse av jorden kunne den brødfø en større befolkning. Dette sitatet er i all enkelhet i stor grad sammenfallende med hva senere kritikere av Malthus har hevdet og fortsatt hevder: Overbefolkningskrisen kan unngås gjennom teknologiske fremskritt. Malthus antok i beste fall en aritmetisk vekst i matproduksjonen. Dette var igjen basert på en antakelse om at stadig dårligere jord måtte dyrkes for å fø en voksende befolkning, og at det forelå få muligheter til tekniske fremskritt i jordbruket.

At avhandlingen ble formet som et tilsvaret til Malthus, kom til å innebære at Prams arbeid samtidig beveget seg utover den politiske aritmetikkens tradisjonelle program. Det kan riktignok innvendes at Prams forsøk ikke ble fullendt, han innrømmet at han manglet tallmateriale til å gjennomføre sitt program. Ansporet av Malthus' provoserende påstander forsøkte Pram å skille ut enkeltfaktorer som bestemte befolkningens størrelse, dette var noe den politiske aritmetikken bare i liten grad hadde forsøkt seg på. De faktorene han festet seg ved, var også mange av de samme som senere kritikere av Malthus har holdt fast ved. Men samtidig representerte ikke Pram noe egentlig brudd med den politiske aritmetikken, hans perspektiv lå innenfor dens rammer.

At boken ble utgitt i Danmark, men i hovedsak tok for seg Norge, var uten tvil en grunn til at den knapt fikk noen virkningshistorie. Norge og Danmark ble som kjent skilt fra hverandre i 1814. Etter bruddet søkte den da 64-årige Pram forgjeves en post i den nye norske sentraladministrasjonen. Hans søknad ble aldri besvart, og Pram måtte for å innfri forpliktelse overfor sine kreditorer, ta

til takke med en stilling som tollforvalter i den danske kolonien St. Thomas, der han endte sine dager i 1821.¹⁴

1800-tallets publiseringer og bearbeidelser

Da Norge ble atskilt fra Danmark i 1814, forelå det således to foreløpige publiseringer av resultatene fra folketellingen i 1801. Dette ble av krefter i den nye norske sentraladministrasjonen, vurdert som en lite heldig situasjon. Allerede kort tid etter atskillelsen, i sammenheng med 1815-tellingen, ble nye tall publisert, i anonym form i tidsskriftet *Rigstidende*. I den korte følgeteksten het det at *Collegial-Tidendes* tidligere publisering "feiler baade i sine særskilte og i Hoved-Summerne". Den nye offentliggjøringen var derimot innsenderen overbevist om at besatt den "fulde Rigtighed af saavel det Enkelte som det Hele".¹⁵

Rigstidende var i mange henseende en norsk etterfølger av helstatens *Collegial-Tidende*. I navnet var den en etterfølger av en lokal avis i Christiania, *Tiden*, og redaktøren av denne, Nils Wulfsberg, fortsatte rent nominelt å figurere som en av utgiverne til det nye tidsskriftet. Initiativet til navneskiftet later imidlertid til å ha kommet fra Jørgen Herman Vogt, en nylig hjemvendt yngre embetsmann. Vogt hørte til kretsen rundt Wedel Jarlsberg, og kom som ekspedisjonssekretær i Finansdepartementet i de påfølgende årene til å fungere som stattholderens nestkommanderende.

Noe av bakgrunnen for at Vogt hadde gjort karriere i Rentekammeret, var at han sto under finansminister Schimmelmans beskyttelse. Det er derfor ikke en stor overraskelse at det nettopp var Vogt som var initiativtaker til en norsk avlegger av *Collegial-tidende*. Og *Rigstidende* kom også til å publisere en betydelig mengde statistisk materiale. Det meste av dette materialet ble utgitt anonymt, men det er liten tvil om at Vogt i mange tilfeller selv var forfatteren. Men dette var neppe tilfelle med de resultatene av folketellingen i 1801 som ble publisert i et tillegg til *Rigstidende*, nr. 29, 1815. 11 år senere, i 1826, trykket *Budstikken*, et tidsskrift av lignende format som *Rigstidende* mer utførlige tall fra 1801-tellingen. Fra en note i *Budstikken* heter det at bakgrunnen for at man valgte å trykke tall for 1801, var at *Budstikken* også aktet å publisere resultatene fra tellingen i 1825, og da var det greit for det opplyste publikum å ha tall for 1801 som sammenligningsgrunnlag. Tallene som *Budstikken* trykte, var ifølge samme note, et "Extraxt af Folketællingslisterne fra 1. Feb. 1801" utarbeidet "af salig Expeditions-Secretair Peter Vogt".¹⁶

Om Peter Vogt vites lite, men det lille man vet er interessant. Vogt, som døde bare 32 år gammel i 1818, var fra 1814 til 1818 ekspedisjonssekretær i Kirke-departementet.¹⁷ Han var også yngre bror av tidligere omtalte Jørgen Herman Vogt. Som sin bror var han dertil også en ivrig publisist av offentlige dokumenter,

¹⁴ Kjartan Fløgstad har gitt en leseverdige fremstilling av Prams liv med hovedtrekk på hans opphold på St. Thomas i *Eld og vatn. Nordmenn i Sør-Amerika*: 59-80.

¹⁵ *Den Norske Rigstidende*, tillegg til nr. 29, 1815.

¹⁶ *Budstikken* nr. 12 til 15, 1826: 89-90.

¹⁷ Opplysninger fra *Kongeriget Norges Hof- og Statscalender*. En ekspedisjonssekretær var øverste leder i de mindre viktige departementene.

forordninger og statistikk. Ettersom Vogt døde i 1818, må altså tallene *Budstikken* publiserte skrive seg fra før dette tidspunktet. Og det er ytterst vanskelig å forestille seg at Jørgen Herman Vogt skulle publisere andre tall fra 1801 samtidig som hans bror var opptatt med å bearbeide den samme tellingen.

Det er altså sannsynlig at det var ekspedisjonssekretæren i Kirkedepartementet selv som foretok en ny bearbeidelse. Statistikere på 1800-tallet var imidlertid lite interesserte i hvem som hadde utarbeidet tallene, Vogts virke som statistiker ble således raskt glemt. Snarere kom senere forfattere på 1800-tallet til å anta at alle tall om 1801-tellingen stammet fra samme bearbeidelse. Dette var en plausibel antakelse, men altså feilaktig.

Gjennom å sammenligne oppgaver på prestegjeldnivå i ulike publiseringer er det mulig å vise at det i realiteten er tallene fra 1815-bearbeidelsen de fleste senere forfattere har anvendt, og at dette i realiteten er en annen bearbeidelse enn tabellkontorets. Tre publiseringer gir tall på dette nivået (*Collegial-Tidende* 1802-03, *Budstikken* 1826 og *Statistisk sentralbyrå* 1980).¹⁸ Tallene fra 1815-publiseringene gir riktignok ikke slike tall, her finnes bare oppgaver for fogderier og amt. Gjennom å sammenligne tall for fogderier og amt med senere publiseringer kan det vises at disse samsvarer. Samtidig er det allerede anført forholdsvis sterke argumenter ovenfor for hvorfor *Budstikkens* tall må stamme fra Vogt. Tabellen nedenfor gir en oversikt over grad av sammenfall i tellingsresultat for prestegjeld i ulike publiseringer.

Awik	1802/03-publisering vs.	1826-publisering vs.	1802 vs. 1826
	1980	1980	
Større tall i senere publiseringer	108	84	40
100 eller mer	7	2	5
Mellom 50 og 99	5	3	2
Mellom 10 og 49	37	28	10
Mellom 1 og 9	59	51	23
Like tall i publiseringene	155	190	256
Lavere tall i senere publisering	66	54	32
Mellom 1 og 9 lavere	42	42	20
Mellom 10 og 49 lavere	13	9	4
Mellom 50 og 99 lavere	6	1	5
Over 100 lavere	5	2	3
Antall enheter	328	328	328
Standardavvik	92,81	53,57	76,04

¹⁸ Prinsippet for denne sammenligningen har vært å basere gjennomgangen av prestegjeld på den fortegnelsen som den elektronisk tilrettelagte utgaven opererer med. I denne utgaven er imidlertid prestegjeld som hørte inn under flere amt delt opp, og delsummene ført under de enkelte amter. I 1802-1803-publiseringen er også dette prinsippet forsøkt etterlevd, men det er ikke gjort konsekvent. For å få noenlunde sammenlignbare størrelser er det derfor nødvendig å slå sammen igjen de prestegjeldene der 1802-publiseringen (feilaktig) bare gir ett tall for prestegjeld som faller inn under flere amt. Dernest er tallene for festningsbefolkningen, som var holdt utenfor i 1802-1803-publiseringen (men uten at det ble gjort oppmerksom på det), fordelt for de enkelte prestegjeld og kjøpsteder.

Ut fra sammenligningen som dermed fremkommer, er det mulig å etablere en enkelt størrelse for graden av overensstemmelse i resultat. Det tallet forteller, er at den største forskjellen finnes mellom 1802-publiseringsen og 1980-publiseringsen (108,66). Fra denne betraktningmåten blir 1826-publiseringsen mer lik 1802-publiseringsen (40,32) enn 1980-publiseringsen (84,54). Dette funnet harmonerer imidlertid ikke med det bildet som fremkommer når antallet enheter, som har identisk tellingsresultat i de ulike publiseringene, summeres. For i alt 155 enheter er de publiserte resultatene identiske i 1802 og 1980, 190 enheter har identisk resultat i publiseringene fra 1826 og 1980, og endelig har 256 enheter likt resultat i publiseringene fra 1802 og 1826. Dersom 1980-bearbeidelsen holdes for autorativ, betyr dette at for litt under halvparten av fogderiene og amtene ga 1802-publiseringsen korrekte tall, 1826-publiseringsen ga korrekte tall for over halvparten. Når bearbeidelsene sammenlignes ut fra metoden for å beregne standardavvik, fremstår altså 1826-bearbeidelsen som mer identisk med 1980-bearbeidelsen enn med 1802-bearbeidelsen. Dette er til tross for at tallet på enheter med identisk resultat er større når en sammenligner 1826-bearbeidelsen med 1802-tallene (256 enheter), enn når en sammenligner med 1980-tallene (190 enheter). Det dette igjen forteller, er at de tallene som i første rekke ble korrigert i 1826-publiseringsen, var de største avvikene, de mest åpenbare feilsummeringene fra 1802-publiseringsen, ble korrigert. Dette gjelder for eksempel at folketallet i Stokke i Jarlsberg og Finnøy i Stavanger amt som er nedjustert med henholdsvis 1 001 og 200 innbyggere, og at folketallet i Volda i Romsdal og Os i Søndre Bergenhuus er oppjustert med henholdsvis 298 og 720 mennesker.

Når de mest åpenbare feilene i summeringene fra 1802-1803 er korrigert og festningsbefolkningen inkludert, viser den første publisering en totalt folketall på 882 641. I publiseringene fra 1815 er hovedsummen for hele Norge satt til 883 038, hvilket er det samme tallet som publiseringene fra 1826 opererte med. Når tallene på amtsnivå sammenlignes, er den eneste forskjellen i de to publiseringene at tallene for byene i Akershus stift og Søndre Bergenhuus amt er oppgitt som noe høyere i 1826 enn i 1815. Tallene for Bratsberg og Stavanger amt er tilsvarende lavere.¹⁹

---

¹⁹ Den første av disse forskjellene kan lett forklares. At tallene for byene i Akershus stift er høyere i 1826, skyldes at tallene for Porsgrund, som i mellomtiden hadde fått status som kjøpsted, i 1826 hadde blitt overført fra Bratsberg amt til bykategorien. De 196 menneskene som er overført fra Stavanger til Søndre Bergenhuus amt lar seg ikke forklare like enkelt, men det er sannsynligvis tale om 196 personer i Findaas prestegjeld. Hoveddelen av Findaas tilhørte Søndre Bergenhuus amt. Men en del sør i Findaas lå like fullt under Stavanger amt. Det mest sannsynlige er at denne delen av Findaas i 1815 ble regnet til Stavanger, i 1826 var den tilbakeført til Søndre Bergenhuus. Argumentet for at dette er tilfelle ligger i at 1980-bearbeidelsen angir et tall på 196 personer i denne delen av Findaas prestegjeld. Også for to andre prestegjelder i grenseområdet mellom Stavanger og Søndre Bergenhuus amt var det tilfelle at deler av prestegjeldene lå i forskjellige amt. Dette gjaldt Schiold og Soledahl (Sauda) i Stavanger amt som begge strakte seg over i Søndre Bergenhuus amt. Schiold later i alle bearbeidelser, unntatt i SSB 1980, å få hele folketallet regnet til Stavanger amt. For Soledahl ble det i publiseringene fra 1826 opplyst at Røldal annekssogn i Soledahl egentlig hørte til Sunnhordaland og Hardanger fogderi. Tallet ble allikevel oppgitt som en del av Stavanger amts totaltall.

Frem til Det statistiske kontor ble opprettet i 1867, var det Vogts tall senere forfattere refererte. Det er disse tallene Jens Kraft, Anton Martin Schweigaard og M. Braun Tvethe anvendte i sine fremstillinger av norsk statistikk fra senere i århundret. Når det gjelder de to sistnevnte, er det forholdsvis enkelt å se at det er de samme tallene, hovedtallet for hele Norge er det samme, dette er også tilfelle for de enkelte amtene. For Kraft er situasjonen litt mer komplisert.

Ståle Dyrvik har i forordet til Statistisk sentralbyrås bearbeidelse av 1801-tellingen gått langt i å antyde at Kraft i sitt 6-binds arbeid "Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge" selv bearbeidet primærmaterialet i verkets første bind, for deretter å gå over til de trykte oppgavene i senere bind (Dyvik 1980:18). Det stemmer ikke helt og er grunn til å kommentere Krafts bruk av folketellingsmaterialet noe mer inngående. Kraft gikk i sitt verk igjennom de ulike delene av Norge i de forskjellige bindene. For hvert fogderi var det tatt med tabeller over folketallet etter folketellingene i 1801, 1815 og 1825. Men fogderiene inkluderte bare landdistriktene, så byene er ikke tatt med i disse tabellene. Når tallene på prestegjeldsnivå sammenlignes med tallene hos Vogt, kommer det tydelig frem at Kraft anvendte Vogts tall. Det som imidlertid kan virke forvirrende hos Kraft er at han anvendte de administrative inndelingene fra 1820-tallet, som ikke var de samme som de i 1801.

De tilfellene der det er manglende overensstemmelse mellom Vogt og Krafts tall for 1801-tellingen, er ikke større enn at det er mulig å konkludere med at Kraft ikke selv foresto noen ny bearbeidelse, men baserte seg på Vogt.²⁰

Tallene Vogt presenterte tok imidlertid bare for seg selve hovedsummene, hvor stort folketallet var innenfor de forskjellige administrative enhetene. Generelt fantes det liten velvilje i den norske staten for å publisere statistikk. At det var i halvoffentlige organer som *Rigstidende* og *Budstikken* at de fleste publiseringer fant sted, er ingen tilfældighet. Et forslag om å bevilge 400 riks-

---

²⁰ Avvikene mellom Krafts oppgaver på prestegjeldsnivå og de samme oppgavene fra *Budstikken* er: avvik i størrelsesorden en person (Nes i Akershus amt og Vestre Moland i Nedenes), fem personer i (Oddernæs i Lister og Mandal), 20 personer (Fosnæs og Overhalden i Trondhjems amt), 60 personer (Hurdal) og 147 personer (Toten i Christians amt) og 375 personer (Ringsaker i Hedemarken). Av disse avvikene er det nærliggende å anta at de tre som dreier seg om avvik på mindre enn 10 personer, er rene inkurier hos Kraft. Når det gjelder avvikene i Toten og Hurdal, balanserer disse hverandre. Tallet til Kraft for Hurdal, som er 60 lavere enn hos Vogt, fremkommer ved at først 207 personer som hørte til i Skrukkelien, som i verdslig forstand tilhørte Christians amt, geistlig Akershus, ble fratrukket. Deretter ble 147 personer som hørte til Toten prestegjeld lagt til. For Ringsakers vedkommende er det snakk om 375 personer som i A. N. Kiærns senere beregninger ut fra herreds-inndelingen av 1865, gjenfinnes i Biri herred (Ringsaker prestegjeld omfattet områder på begge sider av Mjøsa i 1801). Her hadde Kraft trukket ut 375 personer fra Ringsaker i sitt kapittel om Hedemarken, men glemte å legge de til igjen da han tok for seg Christians amt. Det eneste avviket mellom Kraft og Vogts bearbeidelser som ikke lar seg forklare fullt ut, berører prestegjeldene Fosnæs og Overhalden i Trondhjems amt. Men også her er det trolig tale om en regnefeil hos Kraft. Avviket oppstår her ettersom Kraft oppgir tall for prestegjeldet Grong. Grong oppsto ved at sogn i Fosnæs og Overhalden ble skilt ut til eget prestegjeld, men dette skjedde etter 1801. Men summen for Grong, Overhalden og Fosnæs i Krafts tabeller er 20 høyere enn det tilsvarende tallet for Fosnæs og Overhalden hos Vogt. Kiær angir et folketall for Grong herred som er 20 lavere enn hva Kraft opererer med.

daler til å publisere resultatene fra folketellingene i 1825, ble ikke innvilget. Stortinget syntes at det holdt med at hovedresultatene ble offentliggjort i *Budstikken*, til tross for at denne offentliggjøringen ikke inkluderte tabeller over mange av de oppgavene som var innhentet (Holst 1827:636-637).

Tall fra Det statistiske centralbureau

Tellingskjemaene fra 1801-tellingen inkluderte også oppgaver over en rekke andre opplysninger, slik som alder, sivilstand og yrke. Oversikter over befolkningen fordelt etter disse egenskapene kom først til å se dagens lys på et langt senere tidspunkt. Det var først i forbindelse med arbeider med tilbakegående serier over folkemengdens bevegelse at Det statistiske kontor fattet interesse for folketellingen i 1801. I en oversikt over folkemengdens bevegelser for årene 1856-1865 ble det utarbeidet tidsserier over folketallet i norske herreder som gikk tilbake til 1801. Disse tallene var basert på den gjeldende herredsinndelingen i 1865 (herreder ble først etablert som administrative enheter med formannskapslovene av 1837). Den herredsinndelingen som fantes i 1865 var imidlertid til dels svært forskjellig fra den administrative inndelingen som eksisterte ved begynnelsen på hundreåret.

En forutsetning for at det er meningsfullt med tidsserier, er at det er de samme enhetene som sammenlignes over tid. En tidsserie over befolkningen i norske herreder som gikk tilbake til 1801 ville derfor måtte kreve at tallene for 1801 ble omarbeidet ut fra den administrative inndelingen fra 1865. Dette ville i praksis innebære at det fantes tall tilgjengelig for mindre tellingsenheter enn prestegjeld; det ideelle ville være en ny bearbeidelse av originalmaterialet.

Denne problemstillingen kommer klart til uttrykk i forordet til Anders Nicolai Kiær:

For at Opgaverne for de forskjellige Distrikter og Aar kunde blive skikkede til indbyrdes Sammenligning, maatte de for hvert enkelt Aar af det behandlede Tidsrum nødvendigvis slutte sig til en og den samme Distriktsinndeling; man har derfor maattet omberegne samtlige de Opgaver, der oprindelig vare udarbeidede efter den ældre geistlige Inndeling, til den ved Udgangen af Aaret 1865 gjældende (Norges officielle statistikk 1868-1869:III).

Det er imidlertid ikke innlysende hvor grundig Kiær's omarbeidelse av 1801-tellingen var. Men den var uansett såpass gjennomgående at det gir lite mening å anvende metoden vi tidligere har benyttet oss av, å sammenligne tellingsresultater fra ulike tellingsenheter i ulike publiseringer. Det er knapt noen enheter som er identiske med de i de tidligere publiseringene. Ut fra en opplysning fra Kiær's forord som berørte "Skjelningen mellom By og Land" kommer det frem at den "omberegning" som voldt Kiær så mye møye, allikevel ikke var helt konsekvent gjennomført (f.f.).

Bakgrunnen for tvilen om hvilken metode Kiær anvendte for å beregne folketallet i 1801 ut fra herredsinndelingen skyldes, at det samlede folketallet etter Kiær's nye beregninger fortsatt var 883 038, nøyaktig det samme tallet som Vogt

kom frem til var Norges samlede folketall i 1801. I samme hefte var det imidlertid også inntatt en tabell over aldersfordelingen i 1801. Noen slik tabell var aldri tidligere trykket, og det samlede folketallet for nasjonen i 1801 var, ifølge denne tabellen, 883 440.

I 1874 utga det Statistiske kontor et eget hefte med nye tabeller fra folketellingene i 1801 og 1825. Her var det offentliggjort tidligere ikke trykte tabeller over aldersforhold, sivilstand og næringsvei. Om tabellene het det at de var "i det hele gjengivne i samme Form, i hvilke man har forefundet vedkommende i det statistiske Kontors Arkiv beroende Manuscript" (Norges offisielle statistikk 1874:forord). Disse tabellene ga oppgaver på stifts- og amtsnivå. Men etter at de fleste av disse tabellene allerede var trykte "var man saa heldig i Riksarkivet at finde tilsvarende Opgaver for de enkelte Byer". Disse tabellene ga nye tall for det samlede folketallet. Dersom tabellen for sivilstand og næringsvei for hele landet ble lagt til grunn, ble folketallet 883 353. Men i denne tabellen stemte ikke de vertikale og horisontale summene overens. Det Statistiske kontor fant det derfor korrekt å rette dette tallet til 883 449. Dersom tabellen over næringsvei fordelt etter by- og landdistrikter ble lagt til grunn, fremkom igjen et nytt tall, 883 487.

At totaltallene varierer i de ulike tabellene, er det mindre grunn til å forbauses over. Manuell optelling innebar i praksis at optellingen måtte begynne fra grunnen av for hver ny tabell som skulle utarbeides. Og avvikene er ikke særlig større enn hva en kunne forvente ved en manuell bearbeidelse. Kanskje mer bemerkelsesverdig er det at tallet som den offentlige statistikken opererte med helt frem til 1801-tellingen, og som ble bearbeidet på nytt på 1970-tallet, var det høyeste av de ulike alternativene. Noen begrunnelse for hvorfor nettopp dette tallet var mer presist enn de andre, er aldri blitt fremsatt.

Hva kan en slutte av at Det statistiske kontor i 1867 oppga to ulike tall for folkemengden i 1801? Hvorvidt Det statistiske kontor anvendte originallistene vites ikke sikkert. Indisiene taler imidlertid mot at så var tilfelle. I publiseringen av de nye tabellene anførte kontoret helt til sist i forordet at "[E]n Fremstilling af de viktigste Resultater af nærværende Tabeller kan paa Grund af de øvrige Kontoret paaliggende Arbejder ikke meddeles" (Norges offisielle statistikk 1874:forord). Dersom Det statistiske kontor ikke hadde kapasitet til å sammenstille hovedtallene fra disse tabellene i 1875, fantes det neppe noen slik kapasitet få år tidligere heller. Og dersom Det statistiske kontor faktisk foretok en ny gjennomgang av originallistene, virker det merkelig at kontoret skulle la et tall fra en eldre bearbeidelse bli stående som det offisielle tallet for størrelsen på befolkningen i 1801 fremfor resultatet fra en ny bearbeidelse.

Publiseringen av nye tabeller i 1867 og 1874 viser at det ble foretatt langt mer inngående bearbeidelser av tellingen enn de resultatene som tidligere hadde blitt publisert. Hvorvidt disse tabellene skriver seg fra Vogt eller fra Tabellkontoret, lar seg ikke med full sikkerhet fastslå. Det meste taler imidlertid for at de skriver seg fra Tabellkontorets virksomhet. Det er for det første vanskelig å tenke seg at Vogt kan ha hatt arbeidskapasitet til å utføre hele dette arbeidet. Den bearbeidelsen han foretok av folketellingen, gjorde han jo ved siden av sitt egentlige arbeid som ekspedisjonssekretær. Tabellkontoret var derimot instruert til å utarbeide slike tabeller. Det er også verdt å slå ned på at det i *Folke-*

mengdens bevegelser ble publisert tall for aldersfordelingen i 1801. Dette er ikke de samme tallene som ble publisert i 1874. Mest sannsynlig er det at disse tallene også skriver seg fra Vogt, og at dette sammen med oversikten over folketallet etter administrative inndelinger var det han fikk gjort med folketellingen. Men dette betyr ikke at Vogt ikke samtidig kan ha utarbeidet tall for mindre enheter enn kirkesogn. Det er sannsynlig at Vogt også gjorde det. Et bemerkelsesverdig trekk ved tallene som ble publisert i *Budstikken* i 1826 er at de for Aggershuus og Christiansand stift også inneholder en rudimentær hussamlingsstatistikk. Her er folketallet for hussamlinger uten bystatus oppgitt. Disse er oppgitt med folketall, antall bygninger og i noen tilfelle også med antall familier. Det er trolig at tidsseriene i *Folkemengdens bevegelse* delvis var konstruert fra disse tallene. Dersom dette er korrekt, blir det også forståelig hvorfor Det statistiske kontor i forordet måtte presisere at de ikke hadde kunnet følge en fullt ut konsistent praksis i omberegningen. Tabellene som ble publisert i 1874 stammer derimot trolig fra Tabellkontorets virksomhet. Hvorvidt Det statistiske kontor var oppmerksom på at det trolig satt på tall fra to forskjellige bearbejdelser, vites ikke. Det er ingen formuleringer fra de to publiseringene som tyder i den retning. Men det er mulig at dette var et forhold som ble vurdert som mindre interessant.

Folketellingen i 1801 i det 20. århundre

Fra Det statistiske centralbureaus publisering i 1874 frem til 1930-tallet var det lite oppmerksomhet om 1801-tellingen. To forhold på 1930-tallet aktualiserte imidlertid igjen tellingen. Begge kan knyttes til daværende direktør i Statistisk sentralbyrå, Gunnar Jahn. Jahns interesse for 1801-tellingen later i første rekke til å ha sprunget ut av hans reaksjon i 1929 på et bind i *Det norske folks liv og historie* som var skrevet av historikeren og økonomen Wilhelm Keilhau (Jahn 1929:201-218 og 1930:121-125, Keilhau 1930:33-45 og 208-211). Diskusjonen som fulgte mellom Jahn og Keilhau refererte til en uenighet om hvordan den sosiale lagdelingen i det norske samfunnet i 1801 skulle forstås. Mer avgjørende var kanskje allikevel 1930-tallets debatt om befolkningsspørsmålet. Fødselstallene sank kraftig i første halvdel av det 20. århundret, og særlig på 1930-tallet ble det ført en forholdsvis omfattende politisk debatt om spørsmålet. Ekteparet Gunnar og Alva Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* ble retningsgivende for denne debatten. Boken inneholdt en historisk analyse av familieutviklingen som Jahn fant for enkel og skjematisk. Det svenske ekteparet manglet, ifølge Jahn, helt grunnleggende historisk bakgrunnskunnskap.²¹ *Kris i befolkningsfrågan* ble

---

²¹ Gunnar Jahn førte korrespondanse med flere ledende svenske sosialøkonomer, som Gustav Cassel og Eli Heckscher. I korrespondansen mellom Jahn og Heckscher ble både Myrdals og den nye planøkonomi utførlig diskutert. I et brev datert 23.10.1935 tok Jahn opp den familiesosiologiske analysen til Myrdals. Jahn skrev at "Alva Myrdal kom i går med den forbløffende påstand at familien var ødelagt av industrialismen [...] Jeg kan ikke riktig fatte hvordan det går an å se på en historisk utvikling så skjematisk [...] Så morer det mig litt å se hvor miljøbestemt både Alva og Gunnar Myrdal er. Det er jo mange gode ting de arbeider med, men bevisst eller ubevisst så er deres syn på familien sterkt preget av universitetsmiljøet eller om De vil den intellektuelle overklassens arbeidsforhold og arbeidsbetingelser"

imidlertid et innflytelsesrikt skrift i tiårets diskusjon om befolkningspolitikk. Foran folketellingen i 1940 forelå det fra Statistisk sentralbyrås side planer om å inkludere en egen familiesosiologisk undersøkelse som en del av folketellingen. Sammen med en ny bearbeidelse av folketellingen i 1801 skulle dette gi en empirisk bedre beskrivelse av den utviklingen familiestrukturen hadde gjennomløpt (Skaug 1939:55). Krigen satte imidlertid en stopper for disse planene. Planene dukket opp igjen i Byrået på 1950-tallet, uten at det er klart om noen forbindelse til 1930-tallet kan etableres. Disse planene ble det heller ingenting av, men da tanken om en ny bearbeidelse ble tatt opp av en gruppe historikere i 1968, kom det fortgang i arbeidet. Nå tillot bruk av moderne datateknologi en enda grundigere gruppering av materialet. Arbeidet tok til i 1968, og en ny trykt bearbeidelse forelå i 1980, den hittil mest omfattende.²² Endelig bør det trekkes frem at i dag er tellingen i sin helhet lagt ut på Internett i søkbar form.²³

Oppsummering

Generelt kan en si om 1801-tellingen at den for sin tid var et utslag av ambisiøse embetsmenns visjoner om en mer modernisert administrasjon med bedre kunnskapsgrunnlag. Når senere historikere har kunnet si om tellingen at den i kvalitet var overlegen andre tellinger fra samme tidsrom, så hører det med til en slik observasjon at tellingen slik den var utformet, også viste seg å være for avansert til at den dansk-norske sentraladministrasjonen maktet å ferdigstille arbeidet med den. Den forutgående, nominative tellingen av 1787 av Danmark hadde tilsynelatende demonstrert at en ambisiøst planlagt telling lot seg gjennomføre. Bearbeidelsen av tellingsresultatene fra 1787 ble imidlertid utført med hjelp av et stort antall ekstraarbeidere. Tabellkontoret som ble opprettet i 1797 var ikke utrustet med de tilstrekkelige økonomiske ressursene til å forestå arbeidet med å bearbeide resultatene, trolig hadde kontoret heller ikke tilstrekkelige organisatoriske eller intellektuelle ressurser. Selve planleggingen av tellingen var jo heller ikke noe tabellkontoret selv hadde innflytelse over.

Noen uttrykkelig "årsak" til at tellingen ble bestemt avholdt, er det vanskelig å identifisere. Den merkantilistiske forståelsen av samfunnet og økonomien spilte trolig en rolle. Christen Henriksen Prams analyse av tallene forteller om en slik merkantilistisk forståelse. Prams avhandling var riktignok et selvstendig arbeid, men Pram var også ansatt i Rentekammeret, og de synspunkter Pram ga til kjenne i sin avhandling, var trolig ikke svært forskjellig fra den herskende forestillingsverdenen i Rentekammeret. Tidspunktet for tellingen, det første året i et nytt århundre, var neppe tilfeldig valgt. Også Storbritannia og Frankrike

---

(Gunnar Jahns brevmappe, Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket i Oslo). Jahn trakk også i brevet fram Eilert Sundts studie fra 1858 over levekår i Piperviken og Ruseløkkbakken som et moteksempel til det bildet Myrdals ga av familien før i tiden. Jahns aversjon overfor Myrdals historiske analyse av familien later til å ha vært foranledningen til at Jahn senere i 1935 forsøkte å trekke Sundts analyse fram i lyset igjen i en artikkel i *Statsøkonomisk tidsskrift* (Jahn 1935:57-66).

²² Norges offisielle statistikk, *Folketeljinga i 1801. Ny bearbeiding*, Oslo 1980.

²³ <http://digitalarkivet.uib.no>

avholdt tellinger dette året. Men det er lite sannsynlig at den dansk-norske tellingen bare var et resultat av at stormaktene bestemte seg for å avholde tellinger. Det fantes en klar kontinuitet til arbeidet med tidligere tellinger i Rentekammeret. Trolig var folketellinger i ferd med å bli innarbeidet som en fast institusjon. Den stadig vanskeligere politiske situasjonen, som endte med at helstaten ble sprengt i 1814, hindret en slik utvikling fra å bli fullbyrdet.

Fordi tellingen på sin måte var forut for sin tid, er det først og fremst ettertiden som har fått anledning til å vurdere resultatene fra tellingen. 1801-tellingene fikk aldri noen stor administrativ eller politisk betydning. Resepsjonshistorien til tellingen forteller i første rekke om den gradvis økte betydningen som har blitt tillagt befolkningsstatistikk. Lenge holdt det med enkle oversiktstall. Først på 1860- og 1870-tallet ble det publisert mer omfattende tabeller. På 1930-tallet, da raske endringer i befolknings- og familiestrukturen påkalte store politiske diskusjoner, fikk imidlertid tellingen en ny politisk aktualitet. Materiale fra 1801-tellingen skulle gi bedre statistisk kunnskap om hvordan befolkningsstrukturen hadde vært forut for de store befolkningsendringene. Også ved denne anledningen hindret storpolitiske hendelser en ny bearbeidelse av tellingen. Når så tellingen endelig ble gjenstand for en systematisk og grundig bearbeidelse på 1970-tallet, så var interessen for tellingen rent historisk; arbeidet med å tilrettelegge materialet for historisk analyse ble utført i historikermiljøer.

Litteratur

- Bruhns, Svend (1998): "Censurens gendindførelse i Danmark-Norge", i Egil Børre Johnsen og Trond Berg Eriksen (red.), *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995*, bind 1, Oslo.
- Collegial-Tidende*, København 1798-1804.
- Budstikken*, Christiania 1826-1827.
- Den Norske Rigstidende, tillegg til nr. 29, 1815.
- Desrosières, Alain (1998): *The Politics of Large Numbers*, Cambridge, Mass./London.
- Drake, Michael (1969): *Population and Society in Norway 1735-1865*, Cambridge.
- Dyrvik, Ståle (1980): "Innledning", Norges offisielle statistikk, *Folketeljinga 1801. Ny bearbeiding*, Oslo.
- Fløgstad, Kjartan (1999): *Eld og Vatn. Nordmenn i Sør-Amerika*, Oslo.
- Foucault, Michel (1996)[1966]: *Tingenes verden*. En arkeologisk undersøkelse av vitenskapene om mennesket, Oslo.
- Glass, David (1973): *Numbering the People. The Eighteenth Century Population Controversy and the Development of Census and Vital Statistics*, Farnborough.
- Habermas, Jürgen (1971) [1962]: *Borgerlig offentlighet - dens fremvekst og forfall. Henimot en teori om det borgerlige samfunn*, Oslo.
- Hacking, Ian (1990): *The Taming of Chance*, Cambridge.
- Holck, Axel (1901): *Dansk Statistiks Historie, 1800-1850*, København.
- Holm, Edvard (1909): *Danmark-Norges historie*, 6 bind, 2. del, København.

- Holst, Peter (1827): "Om Folketællingen i Norge i Aaret 1825", *Budstikken*, no. 80-89, Christiania.
- Jahn, Gunnar (1929): "Folketellingene i 1801 og 1915 og befolkningsforholdene den gang", *Statsøkonomisk tidsskrift*.
- Jahn, Gunnar (1930): "Ennu en gang folketellingen av 1801", *Statsøkonomisk tidsskrift*.
- Jahn, Gunnar (1935): "De store barnetall i gamle dager", *Statsøkonomisk tidsskrift*.
- Johannisson, Karin (1989): *Det måtbare samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*, Stockholm.
- Keilhau, Wilhelm (1930): "Folketellinger, Norgeshistorie og logikk", *Statsøkonomisk tidsskrift*.
- Keilhau, Wilhelm (1930): "Siste svar til Gunnar Jahn", *Statsøkonomisk tidsskrift*.
- Kongeriget Norges Hof- og Statscalender, Christiania 1816-1819.
- Lassen, Aksel (1965): *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*, Aarhus.
- Nettum, Rolf Nyboe (2001): *Christen Henriksen Pram. Norges første romanforfatter*, Oslo.
- Norges offisielle statistikk (1868-1869): C. No.1., *Tabeller vedkommende folkemængdens bevægelse i aarene 1856-1865*, Christiania.
- Norges offisielle statistikk (1874): C No. 1, *Tabeller vedkommende folketællingerne i aarene 1801 og 1825*, Christiania.
- Statistisk sentralbyrå (1980): Norges offisielle statistikk, B 106, *Norges første folketelling 1769*, Oslo.
- Statistisk sentralbyrå (1980): Norges offisielle statistikk, B 134, *Folketellinga i 1801. Ny bearbeiding*, Oslo.
- Pram, Christen Henriksen (1985): *Om folkemengden i Skandinavien*, København.
- Pryser, Tore (1985): *Norsk historie 1800-1870*, Oslo.
- Seip, Jens Arup (1958): *Teorien om det opinionsstyrte enevælde*, Oslo.
- Skaug, Arne (1939): "Folketellingen i 1940", Statistisk sentralbyrå, *Det 17de nordiske statistiske møte*, Oslo.
- Steen, Sverre (1933): *Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Tidsrummet 1770 til omkring 1814*, Oslo.
- Thorvaldsen, Gunnar (1996): *Håndbok i registrering og bruk av historiske persondata*, Oslo.

Gunnar Thorvaldsen:

Koloniseringen av Bardu og Målselv

Folketellinga fra 1865 gir den første landsdekkende oversikten over fødestedene til innbyggerne i Norge¹. Det allmenne mønstret er at mens byene hadde en stor andel innflyttere, var de fleste menneskene på landet bosatt i den kommunen hvor de var født. Fra den sistnevnte regelen fins det imidlertid ett viktig unntak: De to kommunene Bardu og Målselv i indre Troms. Riktignok var "heimføingene" i flertall her også i 1865, men bare så vidt. Hele 44 prosent av bardudølene var født utenfor kommunen, mens det samme gjaldt 43,2 prosent av målselvingene.² Innflytterandelen er altså som i mange norske byer på dette tidspunktet, men mens de fleste byboerne kom fra nærområdene, hadde mange av innbyggerne i indre Troms fødesteder langt borte. Dette området kan i areal måle seg med Østfold og Vestfold fylker sammenlagt. Det grenser mot Nordland fylke i sør, mot Sverige i øst og mot Storfjord i Lyngen og Balsfjord kommuner i nord. Målselv har en kort strandlinje mot Malangen, mens Bardu helt ut er en innlandskommune.

Tabell 1. Fødesteder for innbyggerne i Bardu og Målselv ifølge folketellinga 1865. Absolutte og relative tall

Fødesteder	Bardu	Prosent	Målselv	Prosent
Sum	915	100,0	2 476	100,0
Bardu/Målselv	512	56,0	1 406	56,8
Troms ellers	66	7,2	307	12,4
Nord-Norge	15	1,6	40	1,6
Sør-Norge	18	2,0	109	4,4
Hedmark	195	21,3	275	11,1
Oppland	43	4,7	141	5,7
Trøndelag	17	1,9	109	4,4
Utlandet	48	5,3	89	3,6

¹ Jeg takker for kommentarer fra lokalhistoriker Vidkunn Haugli.

² Siden prestegjeld og ikke kommune var tellingsdistrikt i 1865, kan flytting mellom Bardu og Målselv være underregistrert i 1865-tellinga.

Især var folk født i Hedmark, Oppland og Sør-Trøndelag godt representert (tabell 1). Figurene 4a og 4b viser mer spesifikt hvor innflytterne hadde sin opprinnelse, og vi kan se at kommunene øverst i Østerdalen og Gudbrandsdalen, samt lengst sør i Trøndelag var overrepresentert. Bardudølenes opphav var i større grad konsentrert til Nord-Østerdalen, mens pionerene i Målselv hadde noe mer spredt opprinnelse. Utlendingene var stort sett svenske med et innslag av kvener. Mange lesere vil fra før være kjent med bakgrunnen: En samlet og planlagt folkevandring fra Sør-Norge til Nord-Norge fant sted fra det siste tiåret på 1700-tallet og frem mot tidspunktet for den aktuelle folketellinga - et tidlig alternativ til oversjøisk emigrasjon. Denne artikkelen beskriver bakgrunnen for og forløpet av migrasjonsbølgen fra dalstrøka sørpå til indre Troms gjennom et drøyt halvsekel.

Starten³

Veksten i det norske folketallet på 1700-tallet er den viktigste forklaringsfaktoren bak de mange forsøkene på å rydde ny dyrkingsjord. Samtidig støttet myndighetene opp om slike tiltak ut fra sin merkantilistisk orienterte næringspolitikk. Det gjelder enten nyryddingen kom etter initiativ fra embetsmenn slik som i Smålenene (Østfold) og i Sør-Troms, eller etter initiativ fra grupper av nyriddingsmenn som tok seg til rette slik de gjorde på Finnskogene - og ble tolerert. Døleinnvandrerne hadde mange ulike destinasjoner i Nord-Norge: Vefsn, Salten, Sør-Troms, Alta og Sør-Varanger, med innvandringa til Bardu og Målselv som den tidligste og mest omfattende (Hansen 1979, Wold 1988, Niemi 1994). Det var også betydelig migrasjon sørfra til nordnorske byer; mer enn 10 prosent av befolkningen i Tromsø var født i Trøndelag ifølge folketellinga 1875. Vi vet imidlertid ikke mye om hvordan disse migrasjonsstrømmene hang sammen på individnivå, for eksempel i hvilken grad det var etappevandring til Troms og Finnmark via destinasjoner i Nordland. Tradisjonen forteller at migrantene fikk hjelp hos haugianere underveis nordover, for eksempel i Steigen. Heller ikke kjedemigrasjonsaspektet er inngående studert, eksempelvis kan den senere innvandringa fra Gudbrandsdalen til Vefsn ha vært inspirert av kontakter mellom og via de helgelendinger og døler som var pionerer sammen i indre Troms. Men vi kan slå fast at det var innvandringa hit som var den mest omfattende og som kom til å sette de mest varige spor.

Nyryddingen av dalførene i indre Sør-Troms startet i merkantilismens tidsalder, og er typisk nok uløselig knyttet til en embetsmann og en som hadde førstehånds kjennskap både til migrasjonsbølgens start- og endepunkt. Fogd Jens Holmboe var født på Lesja i 1752, og ble i 1781 utnevnt til fogd i Senjen og Troms fogderi med bosted først i Dyrøy, deretter Astafjord og etter hvert i Trondenes. Den virkelystne Holmboe var merkantilist par excellence, han engasjerte seg sterkt i en kombinasjon av offentlig og privat virksomhet. Han bygde kirker, møller og båter, han ryddet jord og introduserte ny teknologi og han anla hager. Temmelig hensynsløst

³ I tillegg til folketellinga 1801, bygger dette avsnittet på Dørrum (1960) og Kiil (1981). Vi takker Digitalarkivet og Historisk institutt ved Universitetet i Bergen for datasettet. Bearbeidingen er vår egen. Bygdeboka for Bardu (Eggen 1950) lister en kortere utgave av 1801-tellinga med ti bruk og 57 innbyggere. Blant annet er en husmannsplass under Bakkejord utelatt.

sa han opp sine ni husmenn på gården Ervik i Trondenes og importerte nye husmenn fra Østerdalen. Skal vi tro han mente at de forrige brukte for mye tid på fisket, mens han selv prioriterte eksperimenter og forbedringer i jordbruket samt husflid? Også odelsretten ville han være kvitt.

Holmboes første besøk i de nylig kartlagte dalførene mot øst i 1783 ble skjellsettende, men han var selvsagt ikke den første som oppdaget ressursene i området. Til tross for virkestrangen lot verken hans planer om stortilt skogsdrift eller flytting av den fiskerorienterte kystbefolkningen i Troms seg realisere. I første omgang måtte han litt lenger unna for å finne sine rydningsmenn, i 1788 gikk familier fra Hemnes i Rana i gang med å rydde nederst i Målselvdalen, og i 1789 fulgte familier fra Vefsn på Helgeland etter. Her hadde Holmboe kontakter på grunn av sin stilling som kasserer i Nordlanske kirke- og skolefond. Siden helgelendingene var fiskerbønder som årvisst deltok i lofotfisket, kan deres flytting til Troms ses på som etappevandring. Denne stanset opp på grunn av de gode fangstene og konjunktorene i fiskeriene fra midt på 1790-tallet. Samtidig ryddet de første utvandrere fra Gudbrandsdalen. Holmboe fulgte opp sine planer med pengestøtte og annen starthjelp til kolonistene, men var uforsiktig nok til ikke å skaffe seg politisk ryggdekning fra myndighetene i København, han gikk heller bak ryggen på dem. De første nyrydterne til Bardu skal imidlertid ha kommet uanmeldt også for Holmboe. Hans sammenblanding av offentlige og private kasser var alminnelig blant embetsmenn på 1700-tallet, men fra 1795 ble beskyldninger om økonomiske misligheter (vi ville kalle dem underslag og bestikkelser) brukt til å fjerne ham fra stillingen. Innsatsen for å kolonisere nytt land ble anerkjent også i samtida, men fogdens virkestrang, hastverk og arroganse skaffet ham mange fiender. Han døde fra kone og tolv barn i 1804, dekorert, men hadde vært mye syk og var ganske fattig.

De aktuelle landområdene i indre Troms har vært beskrevet som jomfruelige og folketomme. Det er ikke riktig. Den søndre og midtre delen av Troms fylke var i lang tid grenseområde mellom samisk og norsk bosetting. Det har sågar vært hevdet at fjordnavnet Malangens etymologiske opprinnelse er "grensefjord", fordi det gamle germanske ordet mal betyr grensemerke (Hauglid 1981). Samene har, i alle fall siden 1600-tallet, brukt dalførene i Målselv og Bardu i sine årlige vandringer med reinen fra vinterbeitene i Innlands-Sverige til sommerboplassene på norskekysten. Og mens Bardu er en innlandskommune, grenser Målselv til Malangen, hvor fiskerbønder mest av samisk, men kanskje også av norsk opprinnelse har ryddet, dyrket jorda og rodd fiske siden midten av 1600-tallet. Denne bosettingen, især omkring utløpet av Måselva, må ses som en naturlig forlengelse av fjordboplassene i Lenvik og Malangen, og ble i folketellinga 1801 oppført under Lenvik hovedsogn, ikke under "Monselven nye Rydning". Muligens kan den kvenske bosettingen på gården Skjellet seks mil oppe i Målselvdalen dateres tidligere enn innvandringa sørfra, men en noe senere datering er mer rimelig. Derimot var det ingen fast bosetting i Bardu inntil de første østerdølene kom i 1791, så Ole Carlsen, som er oppført som kven og med rydningsjord under Bakkevik i 1801-tellinga, må ha kommet senere. Flere av de første som reiste nordover, bosatte seg for øvrig utenfor det området som skulle bli Bardu og Målselv kommuner, blant annet på Senja.

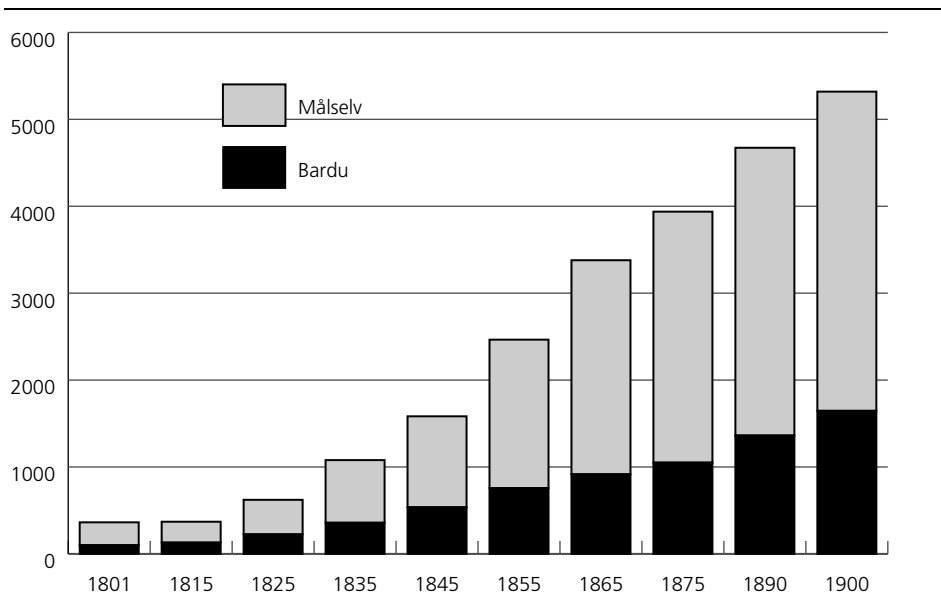

sistnevnte i Bardu. I større grad enn i andre bygder avspeiler gårdsnavnene en blanding av oppkallingsnavn, nylagede navn og naturgitte navn. Erik Dørrum gir i sin hovedoppgave (side 10-38) en detaljert kronologisk oversikt over rydningene, hvor rydningsmennene kom fra, hvordan de var i slekt, hvordan noen flyttet videre, giftet seg og fikk barn frem til 1835. Også for Bardu fins en noe enklere liste over nyryderne (Granlund 1975).

Folketellinga 1801 lister opp hvem som bodde på de nyryddede brukene. Barduområdet var en del av Astafjord prestegjeld, og her lister folketellinga opp tolv familier med rydningsjord under de tre gårdene Bakkejord, Dahlsletten og Fjellhøyden. Hele bosettingen med i alt 74 personer er listet opp i vedlegg A. Den større bosettingen i Målselv var underlagt Lenvik prestegjeld, og her har jeg avgrenset utvalget til å liste opp de personene som var oppført med yrkestittel i folketellinga, jevnfør vedlegg B. De 74 personene i Bardu hadde en gjennomsnittsalder på 21,8 år og var fordelt på 60 menn og bare 15 kvinner. Men allikevel var 27 av innbyggerne barn under 15 år, begge deler karakteristiske trekk ved demografien i et ferskt nybyggersamfunn. At tre av rydningsmennene hadde rukket å bli over 60, en til og med 70 år, er mer overraskende. Tjue personer var gift, mens en var enkemann og resten ugifte. Siden det var lett tilgang på jord, finner vi i motsetning til de fleste steder på denne tida bare én tjener, om vi da ikke skal regne med tjenestejenta på 11 år. Bortsett fra en husmann, er ingen andre yrker oppgitt enn det å ha (rydnings)jord.

I Målselv oppgir 1801-tellinga 263 personer fordelt på 27 boplasser. 133 var menn og 130 kvinner, så kjønnsproporsjonen var ganske jevn, hva vi kunne forvente i et mer etablert nybyggersamfunn. Med 102 barn under 15 år, synes den nye kolonien mer livskraftig enn hva vi får inntrykk av i klagene over manglende statlig støtte, men på den annen side økte de mange små barna behovet for tilførsel av ressurser utenfra. I denne unge befolkningen var det bare ti enker og 98 gifte. Hele 25 målselvinger hadde allikevel rukket å bli over 60 år, tre til og med 80, og når fem av dem levde av reindrift må vi tro at de tilhørte den opprinnelige, samiske befolkningen. Foruten et par på kår, en husmann og et par innerster (losjerende), var de fleste oppført med nydyrkingsbruk. En var så nylig ankommet at folketelleren formulerte følgende stilling: "Ankom hertil Sognet afvigte Aar i Haab om at finde Bopæl i Mons Elvedalen".

Jordbrukstellingene i 1797 og 1807 viser at nybyggerne hadde en økende besetning av hester, storfe og småkreatur, men ikke gris. De var pionerer i området når det gjaldt å dyrke poteter og neper, samtidig som de holdt fast ved den tradisjonelle korndyrkinga selv om den ikke ga årvis avkastning så langt mot nord. Åkerarealet ble stadig utvidet. I tillegg fikk de inntekter fra neverløyping, bærsanking, jakt og fiske. Frem til 1814 foregikk den mest intensive utnyttelsen i området nedenfor Målselvfossen. Mange av kolonistene ble tidlig på 1800-tallet ivrige haugianere. Hans Nielsen Hauge besøkte selv sin trofaste menighet, ga gode råd om økonomisk virksomhet, velklingende gårdsnavn eller sendte koneemner nordover. Til god hjelp i nødsårene var også de forsyninger av korn som pomorene brakte med seg fra Nord-Russland.

Figur 1. Folketallet i Bardu og Målselv gjennom 1800-tallet¹

¹ I 1855 var Målselv skilt ut som to skolekretser i folketellinga, folketallet kunne dermed enkelt summeres fra tallene for kvinner og menn i de to kretsene. I 1845 og 1835 var Målselv eget sogn og ført på egne lister, men folketallet måtte summeres fra henholdsvis tall for gårdene og tall for aldersklasser og kjønn. I 1825 måtte folketallet trekkes ut ved å identifisere målselvgårdene innenfor Lenvik prestegjeld.

Fortsettelsen

Pionerinnvandringa til Målselv og Bardu fra sør fortsatte frem til 1805, men stoppet så nesten opp. Til da hadde 40 kolonister slått seg ned i dalførene, og det meste av landområdet nedenfor Målselvfossen var utmålt. I det neste femåret kom imidlertid bare to nye kolonister, og i det neste tiåret bare sju. Først i 1820 skjøt nyriddinga fart igjen, og i alt regnes det med 159 kolonister frem til 1835. Den avbrutte innvandringa og nyriddinga hadde sin bakgrunn i de trange kår som møtte innbyggerne fra slutten av 1790-tallet. Så lenge Holmboe var i funksjon forstrakk han sine nødstedte kolonister med både proviant og statlige kreditter. Imidlertid bortfalt all statlig støtte fra 1797, samtidig som Holmboes etterfølger, fogd Echorn, avkrevde samtlige oppsittere skriftlig erklæring om at de ikke kunne selge tømmer fra statsallmenningens skoger, et forbud han håndhevet strengt.

Dette er fortsettelsen av en konflikt som startet allerede da skogforvalter Ramm inispiserte Barduskogen i 1789 sammen med Holmboe. Sistnevnte mente området var bærekraftig for hundre nybyggere, mens Ramm ville begrense antallet til tretti. Siden markedet for tømmer langs kysten var godt, især når Tromsø hadde fått bystatus, kan faren for avskoging i de mest sentrale delene av dalførene ha vært reell nok, så mye mer som betydelige mengder tømmer var drevet ut i Målselvdalen allerede før kolonistene ankom. Og enkelte rapporter til rentekammeret konstaterte at avskogingen fortsatte, selv om det kanskje ikke ble

drevet mye hugst for salg. Men *reelle* var også nybyggernes økonomiske problemer, selv om de kan ha overdrevet truslene om å forlate rydningsplassene i sine forsøk på å få gjenopptatt statsstøtten. Myndighetenes negative innstilling (Echorn beskrev koloniseringa som "falsk patriotisme av Holmboe"), sammen med de mange misvekstarene først på 1800-tallet ble formidlet i brev til slekta lenger sør, og bidro sterkt til at noen kjedeinnvandring ikke kom i gang for alvor før 1820. Urolige tider samt krig med Sverige og England fristet heller ikke tiltakslysten hos potensielle nybyggere; mange i den aktuelle aldersgruppa var dessuten mobilisert til militærtjeneste. Vi må også huske at kolonistene var avhengige av å få rydningsseidel fra den fiendtlige innstilte fogden, om de ville holde seg på rett side av loven.

Fra 1820-tallet ble så de øvre delene av Målselvdalen og Bardudalen befolket, og den nye fogden Hofseth utstedte gjerne rydningsseidler. Faktisk var han så beredvillig at han mistet oversikten i rydningsmannntallet og utstedte både to og tre seidler på samme plassen. Dette måtte fogd Schive rydde opp i under sine inspeksjoner i 1832. Særlig kom mange innflyttere til de øvre skogsstrekningene i tida omkring 1830, og nå kom også mange unge mennesker uten egen familie. Om dette har sammenheng med opphevelsen i 1818 av bestemmelse mot løsgjengeri for folk som ferdes utenfor eget sogn, slik bygdebokforfatteren i Bardu mener, er mer tvilsomt, for dette modifiserte stavnsbåndet hadde aldri vært lett å håndheve. Det var heller ikke lett å hevde rettighetene til jorda for kvenen Tomas Tomassen på Skjellet lengst opp i Målselvdalen etter hvert som nybyggere trengte ham tilbake - hans klager til fogden var forgjeves, men han hadde så mye plass at han sikret sønnene dyrkingsjord. Bygdebokas beskrivelse av dalen som et frontierområde, hvor man var fleksible og hjelpsomme overfor den som kunne hjelpe seg selv, virker rimelig.

Også hjelp utenfra var nødvendig i de mange nødsårene på 1820- og 1830-tallet. Det forekom sendinger fra kornmagasinet i Trondheim, men det var mer vanlig å få kreditt hos kjøpmennene i Tromsø når avlingene uteble på grunn av frost. Man søkte om statlige tilskudd, lån og ettergivelse av avgifter, men alt ble systematisk avslått. Byråkratiet var stadig påholdne med å utstede tillatelse til tømmerhogst, selv om nøden sto for døra.

I prinsippet skal norske kirkebøker inneholde lister over ut- og innflyttere til prestegjeldet fra 1812. I praksis ser vi imidlertid at flyttelistene er svært mangelfulle, både fordi mange navn mangler, og fordi flyttinga ofte ble registrert årevis etter at den fant sted (Thorvaldsen 1996). Dermed blir folketellingene en viktigere kilde enn kirkebøkene når vi skal studere utviklinga i folketallet. Tidligere publikasjoner gir i liten grad noen systematisk oversikt over folketallet i nybyggerkommunene gjennom første halvdel av 1800-tallet. Dette skyldes også at Målselv først ble utskilt som egen kommune i 1849 og eget prestegjeld i 1853, sammen med Bardu. Dermed oppgis folketallet for Målselv sammen med Lenvik, det gjøres til og med i 1855. Til tross for at Bardu først ble skilt ut fra Ibestad i 1854, ble denne bygdas folketall spesifisert fra og med 1801 i den oversikten over utviklinga i folketall på kommunenivå som er vedlegg til folketellinga 1960 (Statistisk sentralbyrå 1964, Brosveet mfl. 1979). Dette kan ha sammenheng med at det er bevart gode, nominative folketellinger for Ibestad prestegjeld både

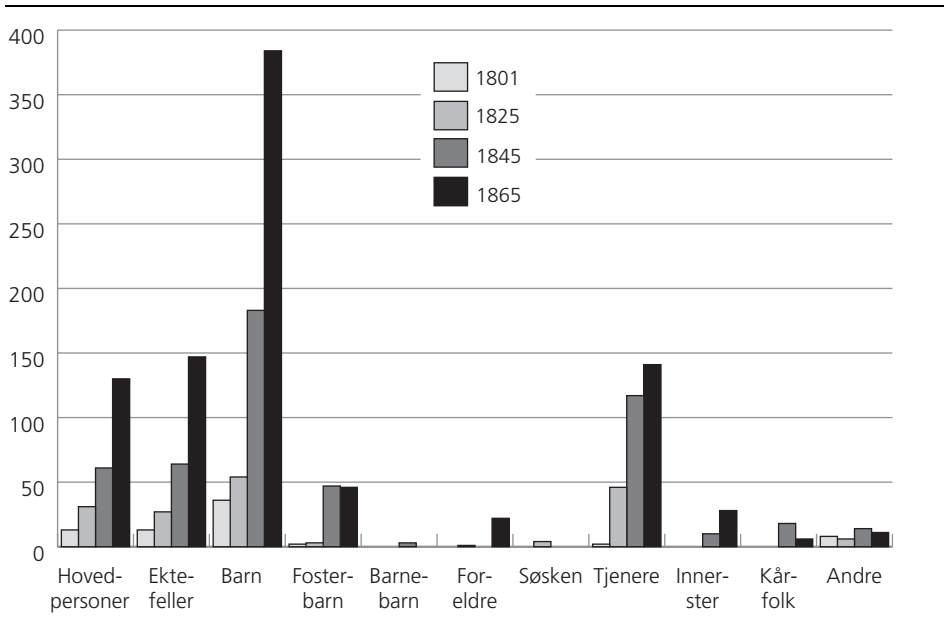
for 1825 og 1845. Disse er både skrevet av ved Statsarkivet i Tromsø og gjengitt i Bardu bygdebok og derifra overført til Internett som et ledd i arbeidet med denne artikkelen (jf. <http://www.rhd.uit.no/census/Bardu1825.html>). Folketallet for Målselv lar seg heldigvis fastsette ut fra sognegrensene og opplistingen av gårder i folketellingene, noe som gir grunnlaget for oversikten over folketallsutviklinga i figur 1.⁴

Det fremgår at koloniene i indre Troms virkelig stagnerte til inn på 1830-tallet, det var først da at folketallet passerte 1 000 innbyggere. Vi ser også hvordan det mer tilgjengelige Målselv med det mest heterogene næringslivet stadig ekspanderte raskere enn Bardu. Her var et lite mannsoverskudd frem til og med 1855. Først i 1865 var det litt flere kvinner enn menn i Målselv, et tegn på at koloniseringstida var i ferd med å ebbe ut. Siden folketallet er spesifisert for alder og kjønn på hver gård, vil det være mulig å tegne alderspyramider for dette tidsrommet. Dessuten er antall hushold og ektepar angitt. Gårdene er navngitt i listene, og ved å bruke tilgjengelig informasjon fra kirkebøker, matrikler og så videre, er det i prinsippet mulig å rekonstruere nominative tellinger fra 1825. En mer detaljert studie av befolkningsstrukturen i hele koloniseringsområdet, også med hensyn til etnisitet og hushold, faller imidlertid utenfor rammene for en oppsummerende artikkel som i hovedsak må basere seg på tidligere forskning og lett tilgjengelig kildemateriale. Som nevnt ovenfor er det bevart nominative lister fra folketellingene både i 1825 og 1845 for Bardu, og disse kan være interessante å studere fordi de rendyrker et koloniseringsområde uten den eldre permanente bosetting som fantes i Målselv.

Histogrammet i figur 2 viser sammensetningen av familier ifølge de fire folketellingene som vi har på individnivå fra 1801 til 1865 i Bardu. Etter 1825 var økningen særlig stor i antall barn, men også i antall foreldrepar, det vil si hovedpersoner og ektefeller. Også tjenertallet økte kraftig fra 1825 til 1845, men deretter var veksten i tjenergruppa liten. Dette må ses i sammenheng med at mange nykommere startet i livet i nybyggersamfunnet som tjenere, og at de etter hvert fikk andre posisjoner. Gruppa fosterbarn ble også relativt mindre i den siste perioden, noe som har sammenheng med at det ikke lenger var nødvendig å importere denne typen arbeidskraft i og med at det lokale barnetallet vokste så sterkt. Relativt få klassifiseres som kårfolk eller foreldre i alle fire folketellingene, noe som kunne tolkes i retning av at de fleste levde i kjernefamilier. Vi må imidlertid huske at folketellingene kun gir øyeblikksbilder av hvordan folk bodde sammen. Særlig i et samfunn med høy mortalitet og migrasjon trenger vi en mer kontinuerlig dataserie, såkalte longitudinelle data, før vi med sikkerhet kan si i hvilken grad kjernefamiliene var utvidet med andre familiemedlemmer. Ved å kombinere folketellingene, kirkebøkene og andre kilder på individnivå kunne vi lage en slik database (Bull 2000, Gjølseth 2000).

---

⁴ Målselv og Bardu fikk egne kirker i 1829, men de døyte og døde i Målselv er ikke særlig avmerket før i 1841. Egne kirkebøker fikk de to kommunene i 1851 og 1853. Siden kirkebøkene for Ibestad med Bardu ikke er databehandlet før 1850-tallet, blir det imidlertid svært arbeidskrevende å beregne fødselsoverskuddet.

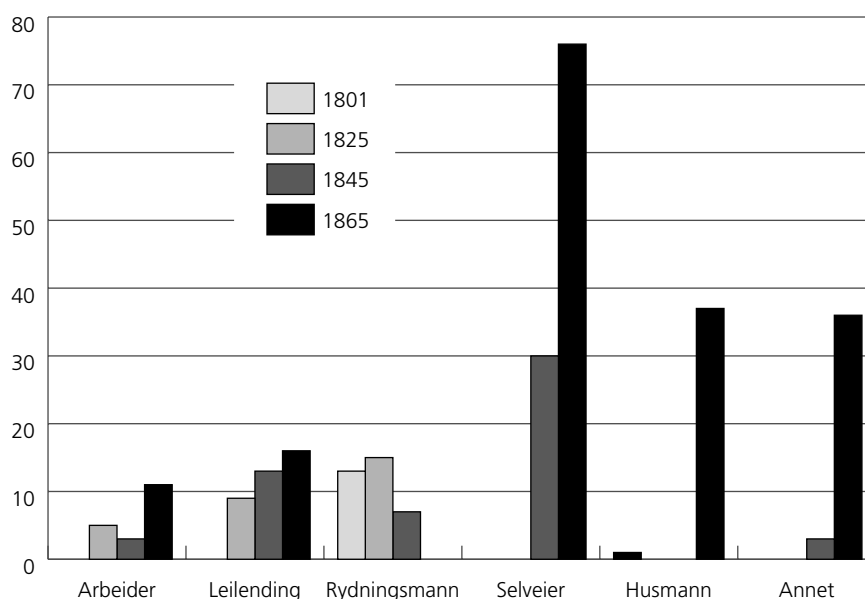
Figur 2. Stilling i familie/hushold i 1801, 1825, 1845 og 1865, Bardu kommune

Jeg gjengir ikke tallene for sivilstand, de utviklet seg slik som forventet når de aller fleste barna og tjenerne var ugifte, de aller fleste hovedpersonene var gifte. Så sent som 1865 var bare 3 prosent markert som enker eller enkemenn. Befolkningens gjennomsnittlige alder var 21,8 år i 1810, 24,9 år i 1825, steg til 31,8 år i 1845 ettersom innvanderne ble eldre og sank til 25,8 år på grunn av alle de nye barna i 1865.

Den homogene yrkesstrukturen i 1801 hvor de fleste som fikk oppgitt levebrød hadde rydningsjord, er kommentert tidligere. Den videre utviklinga av bardudølenes yrkesmønster er fremstilt i figur 3, hvor vi har konsentrert oss om hovedpersonene fordi de fleste andre mangler yrkesmarkering i tellingene. At rydningsmennene økte i antall og etter hvert gikk over til å kalle seg selveiere og gårdbrukere, er som ventet. Mer overraskende er at det oppstod både husmanns- og leilendingsvesen i nybyggersamfunnet. Pionerene hadde lagt beslag på store landområder, som de kunne bruke både til å skaffe seg inntekter ved utleie og arbeidskraft i form av husmenn. Sånn sett kopierte de den sosiale strukturen i områdene de hadde forlatt, selv om det relative tallet på husmenn og leilendinger var større sørpå.

Figur 3. Hovedyrker i Bardu i folketellingene 1801, 1825, 1845 og 1865

Veksten i folketallet akselererte frem mot 1865, i tiåret før var økningen oppe i 914 ekstra innbyggere når vi behandler Målselv og Bardu under ett. Dette var rekord, men ikke mye større enn folkeveksten 1846-1855 på 882 mennesker. Først fra 1855, etter at kommunene var skilt ut som eget prestegjeld, blir det enkelt å beregne fødselsoverskuddet (antall fødte minus antall døde i samme periode).⁵ Dette var på 707 innbyggere i det nærmest følgende tiåret og bare litt lavere i tiåret 1846-1855. Dermed ser vi at fertiliteten allerede i perioden 1846-1865 betød mer enn migrasjonen for utviklinga i folketallet. Dersom vi antar at fødselsoverskuddet hadde økt like mye relativt sett som folketallet siden forrige tiår, er det grunn til å anta at innflyttinga var betydelig større før 1845 enn etterpå, slik at innvandringa til indre Troms må ha kulminert før midten av 1800-tallet. Vi må altså konstatere at det gjennomsnittlige *overskuddet* av innflyttere per år var under 25 personer allerede et par-tre tiår etter at innvandringa til indre Troms tok til for alvor på 1820-tallet. Og fra ca. 1865 snudde migrasjonsstrømmen - Målselv og Bardu ble et område med flere utflyttere enn innflyttere. Byene og oversjøiske områder var da de viktigste destinasjonene både for folk i indre Troms og de fleste andre landkommuner.

⁵ Mens Bardu og Målselv sogn er avmerket i dåpslistene for henholdsvis Ibestad og Lenvik før 1851/1853, er dette ikke gjort i de respektive begravelleslistene. Ved å anslå et rimelig antall døde kommer jeg frem til et fødselsoverskudd på 644 personer. Innbyggerne i de mest perifere delene av indre Troms benyttet nok kirker i andre prestegjeld ved dåp og begravelse (Volden 1979). Dette vil føre til en underregistrering av fødselsoverskuddet, og betyr at kulminasjonen i innflyttinga bør skyves enda noen år tilbake i tid.

Tabell 2. Fødte og døde samt folketall i Målselv og Bardu ifølge Registreringsentralen for historiske datas versjon av folketellingene, Folkemengdens bevegelse og egne beregninger i femårs- og tiårsintervaller 1845 til 1900¹

Periode	Fødte	Døde	Fødsels- overskudd	Folketelling	Pluss fødsels- overskudd	Utflytter- overskudd
1845				1 583		
1845-1855	848	204	644	2 465	2 227	-238
1856-1866	1 182	475	707	3 394	3 172	-222
1866-1870	587	245	342		3 736	
1871-1875	615	198	417	3 947	4 153	206
1876-1880	722	246	476		4 423	
1881-1885	704	297	407		4 830	
1886-1890	807	272	535	4 673	5 365	692
1891-1895	828	326	502		5 175	
1896-1900	842	319	523	5 382	5 698	316

¹ Folketallene for 1891 er hentet fra NOS. For øvrige tellinger er tall fra Registreringsentralen for historiske data brukt, fordi de baserer seg på ett og samme geografiske område gjennom hele tidsrommet. Hjemmehørende folkemengde er anvendt (Thorvaldsen 1995).

Konflikter med urbefolkningen

Frem til og med 1855 er det vanskelig å telle hvor mange samer som befant seg i de delene av Lenvik og Ibestad som skulle bli skilt ut som Målselv og Bardu. En kven er altså nevnt i Bardu i 1801-tellinga, mens flere levde av reindrift i Målselv. 1845-tellinga for Bardu nevner fire kvener og to samer. Men i 1865 fikk vi ei nominativ folketelling, som både viser innbyggernes fødesteder og etnisitet på en systematisk måte. Det viser seg da at 136 personer er betegnet som "lap" eller "fin", de fleste bosatt i Målselvdelen av området. I tillegg hadde 26 personer betegnelsen "blandet" med delvis samisk etnisitet. 1875-tellinga hadde egne rubrikker for etnisitet i tellingsskjemaene i etnisk blandede områder, og gir nok et mer representativt bilde av størrelsen på urbefolkningen. Her var vel 4 prosent samer og en like stor andel kvener målt etter fars etniske tilhørighet. I tillegg hadde nær 2 prosent av befolkningen blandet opphav, alt trolig minimumstall. Godt under 90 prosent hadde dermed helt norsk stamtavle. En betydelig gruppe blant samene var født i Sverige, men det vanligste fødestedet deres var som ventet bostedskommunen. 1900-tellingas forsøk på å bruke språklige i stedet for genealogiske prinsipper til å avgjøre etnisitet var lite vellykket, de "rene" samer og kvener blir nesten borte til fordel for en blandetgruppe på vel 8 prosent.

Tilstedeværelsen av to ulike etniske grupper, hvorav de norske utnyttet avgrensede områder intensivt, mens samene utnyttet arealene ekstensivt deler av året, førte til konflikter. Slike konflikter, til dels voldelige, er kjent fra nabo-kommunene allerede først på 1800-tallet (Hauglid 1981). På grunn av den spredte bosettingen ble de imidlertid unngått i Bardu og Målselv frem til 1830-tallet. Bøndene hadde liten forståelse for tradisjonelle samiske rettigheter, årssyklusen i samenes reinnomadisme og språkvanskene gjorde ikke saken lettere. De to etniske gruppene mistenkte hverandre gjensidig for allslags forbrytelser og djevleskap. Riktignok foregikk fra gammelt av handel mellom

samer og nordmenn, men den sosiale interaksjonen mellom gruppene var svært begrenset (Volden 1979). Ifølge folketellinga 1875 hadde bare 36 personer i Bardu og Målselv foreldre hvor den ene var same og den andre norsk (Thorvaldsen 1995). Det ble vanlig å skyte reinsdyr når de trengte seg inn på land som de bofaste oppfattet som sine enemerker, og samene svarte med å skyte en og annen buhund. Konflikten toppet seg i Målselv da samer brant husene på gården Elvevold i 1837. Etter en langdryg rettssak ble en av samene i 1841 dømt til tre års straffearbeid på Vardøhus festning og utvisning fra landet. Langt værre gikk det på Bones i Salangsdalen (Bardu) da rydningsbonden eller en av tjenerne hans drepte en same under en konfrontasjon i skogen i 1838. Skyldspørsmålet synes uklart, drengen måtte i fengsel mens bonden slapp med bot. Samene klaget - nok med rette - over at de ble straffet strengere enn nordmenn ble for til dels alvorligere forbrytelser.

Embetsmenn hadde lenge prioritert jordbruk fremfor landsdelens tradisjonsrike fiskerier, at de satte bønders næring fremfor urbefolkningens reindrift bør knapt overraske noen. Det bidro ytterligere til å forverre forholdet mellom nomadiserende og bofaste næringsdrivende at grensa mot Finland ble stengt for reinflytting i 1851. Dette førte til at reineiere som tradisjonelt vandret med reinen mellom Finnmark og Finland, i stedet ble presset til å utnytte landområder lenger sør. Overføringen førte imidlertid også til konflikter mellom nykommerne og grupper som tradisjonelt utnyttet områdene omkring svenskegrensa, og svekket dermed ytterligere samenes muligheter til å hevde sine rettigheter. Lappecodicillen fra 1751 ble ikke håndhevet, og samenes rettsstilling ble ytterligere uklar og komplisert da den ble trukket inn i unionsstridighetene med Sverige frem mot hundreårsskiftet (Volden 1979). Samene hadde dermed alle odds mot seg: De kunne oppfattes som svenske, de var i Norge bare deler av året, de ødela for jordbruket, de kranglet internt og de behersket myndighetenes språk dårlig. Vi kan trygt regne med at deres problemer og synspunkter ikke ble tilbørlig representert verken i rettsapparatet eller det rike kildematerialet vi har fra de ulike kommisjonene. Samenes svake stilling var en viktig årsak til at området ble et hovedmål for migrasjon sørfra i første halvdel av 1800-tallet, til tross for at deres rettigheter som urbefolkning må være hevet over enhver tvil.

Årsaker til migrasjonen

Migrasjon defineres gjerne som mer permanent skifte av bosted, mens begrepet geografisk mobilitet også omfatter mer sesongmessige vandringer, for eksempel reinnomadisme eller deltakelse i de årlige fiskeriene. Når vi skal forklare migrasjonsstrømmen fra Sør-Norge og Nordland til indre Troms, kan vi på bakgrunn av det vi har skrevet ovenfor avgrense det fenomenet vi drøfter. For det første bør vi skille mellom den lille gruppa migranter som kom nordover før 1801 og den mer omfattende strømmen av migranter etter 1820. For det andre var denne av relativt kort varighet, etter 1850 var det lite innflytting langveisfra til Bardu og Målselv. For det tredje ble høy fertilitet minst like viktig som innvandring for å forklare den raske veksten i folketallet allerede på et tidligere tidspunkt.

Vi må ta avstand fra enkle forsøk på å forklare flyttestrømmer av typen "overbefolkning". Det var i perioden langt større befolkning per areal i Vestfold enn i de indre delene av Østlandet. Derimot er det interessant å fokusere på forholdet mellom en befolkningsstørrelse, dens vekstrate og de muligheter som forelå for å skaffe nye levebrød. En viktig forskjell mellom sørnorske innlands- og kystområder ble avgjørende, nemlig hvordan jord gikk i arv. I dalstrøkene ble gården i hovedsak overført udelt til eldste sønn gjennom odels- og åsetesretten. Langs kysten var det mer vanlig å dele brukene mellom flere barn, siden disse lettere kunne skaffe seg tilleggsnæring gjennom fiske og sjøfart. Skogsdriften i innlandsområdene kunne i noen grad kompensere for dette, men i stedet for gårddeling, oppsto et omfattende husmannsvesen allerede fra 1700-tallet (Skappel 1979). I Vestfold ble det knapt nok utviklet noe husmannsvesen av betydning, mens en vestnorsk husmann typisk hadde fiske som hovednæring, kanskje med nabobonden som mannskap i båten. På denne bakgrunn er det lett å forstå at Sølvi Sogner konstaterte en strøm av flyttere fra det østnorske innland mot kysten allerede på 1700-tallet (Sogner 1979). Enkelte av dem fant veien til ulike steder i Nord-Norge (Granlund mfl. 1988).

Når vi slik har etablert et potensiale for flytting fra de østnorske dalstrøkene, kommer vi ikke unna mer tilfeldige forhold når vi skal forklare mer nøyaktig hvorifra innflytterne kom (Granlund 1975). Her spiller personlige relasjoner hovedrollen, slik kjedemigrasjon regelmessig er en viktig forutsetning når større migrasjonsstrømmer oppstår. Skoginspektør Ramm, som kartla Barduskogen på oppdrag fra rentekammeret i København, hadde bakgrunn fra Nord-Østerdalen, og han vendte tilbake dit med informasjon da oppdraget var fullført. Fogd Holmboe var født på Lesja, og han kjente folk i søndre Nordland gjennom sitt virke for kirkekommisjonen. (Hans fogderi ble overført fra Nordland til Finnmark amt først i 1788.) Den svære flommen på Østlandet i 1789 ("Storofsen") og dårlige tider for bergverkene kan ha spilt en viss rolle, men bare som utløsende faktorer. Også reiseveien var enklere fra de nordlige delene av de aktuelle dalførene. Det var enklere å ta seg over Dovre og få skipsleilighet nordover fra Trondheim enn å ta seg ut til Oslofjorden eller Skagerrak for deretter å reise med båt langs hele norskekysten fra for eksempel Telemark, som senere ble et viktig emigrasjonsområde.

Når innvandringa tok seg opp igjen fra 1820-tallet, er de samme forklaringene gyldige, om enn i litt annen form. Befolkningsveksten hadde akselerert fra 1815, mest på grunn av en betydelig reduksjon i dødeligheten, og da især blant små barn. At Oppland og Hedmark amt skulle sende den relativt største norske kontingenten utvandrere til Amerika i siste halvdel av århundret, viser hvilket potensiale for massevandring som var i ferd med å oppstå. Men behovet var der tidligere, mens det ennå var gjenlevende migranter i indre Troms fra pionerfasen. Dermed lå forholdene til rette for en selvforsterkende migrasjonsbølge hvor deler av lokalsamfunnet omkring Dovre ble transplantert til Målselv og Bardu gjennom kjedemigrasjon (Åkermann 1976). De mellomliggende mulighetene til å kombinere jordbruk og fiske langs nordlandskysten må ha fortont seg mindre lokkende for innlandsbønder, og emigrasjon til Amerika var ennå for pionerer på grunn av de farefulle reisene over havet. Når migrasjonsstrømmen

tørket inn allerede et par tiår før oversjøisk utvandring ble et massefenomen, kan det neppe forklares med forhold i Sør-Norge, siden det er dokumentert at utflyttinga fra Tynset i Østerdalen fortsatte gjennom perioden (Granlund 1975). Den viktigste årsaken til dette må være at områdene i indre Troms var i ferd med å bli opptatt. Det gikk noen tiår før nyriddere fra de "aristokratiske" bondesamfunnene på Østlandet var villige til å dele opp sine store gårder.

Det siste hovedbruket i Bardu ble ryddet i 1848, etter at de forrige seks var ryddet i perioden 1836-1840 (Granlund 1975). Ifølge fogdens rydningsprotokoll ble det siste bruket i Målselv ryddet i 1855, da Ingebrigt Johnsen ryddet på statens grunn i Rogstadallmenningen. Siden han var kommet nordover åtte år tidligere, hadde dette mindre preg av kolonisasjon sørfra enn i tidligere tiår. Protokollen viser for øvrig at fem andre bruk ble ryddet i Målselv etter 1850. Senere gårddeling foregikk helst innenfor familien, eller ved salg til kjøpere utenfra. Et par små plasser skal ha blitt ryddet i Bardu så sent som på 1870-tallet (Eggen 1950).⁶

Bygdesamfunnene

I annen halvdel av 1800-tallet var pionerfasen over, og indre Troms ble organisert som bygdesamfunn på linje med hva som var vanlig i rurale strøk. Bardu og Målselv ble selvstendige kommuner og felles prestegjeld med de institusjoner som hørte til. Tabell 2 viser hvordan folketallet fortsatte å vokse gjennom resten av hundreåret, samtidig som flere flyttet ut av området enn inn. I perioden mellom folketellingene 1875 og 1890, var flyttestrømmen ut særlig sterk. Nærmere sju hundre flere flyttet fra enn til området, noe som ikke minst skyldes at så mange emigrerte til Amerika. De om lag 1 300 emigrantene fra Målselv og Bardu utgjorde over en femtedel av utvandrerne fra Troms amt i perioden 1865 til 1900. Dette kan vi betrakte både som etappevandring og som kjedemigrasjon. Det fins en rekke eksempler på emigranter som dro videre til Amerika etter først å ha flyttet nordover for å bo i Målselv eller Bardu (Thorvaldsen 1995). Og amerikabrevene fra de mange utvandrerne fra nordre Østerdalen og Gudbrandsdalen gikk nok både dit og til slektninger i Troms.

At Amerika var et mye mer fristende flyttemål, forklarer vel også at jeg i folketellinga for år 1900 bare finner elleve personer med fødesteder i Målselv og Bardu som hadde flyttet til bygdene i det indre østlandsområdet. Dette indikerer formodentlig at noen returnmigrasjon av betydning mellom de aktuelle dalstrøkene i nord og sør aldri fant sted. (Her må vi ta det forbeholdet at migranter som returnerte uten å ha med barn født i indre Troms, ikke er særskilt avmerket i folketellingene.) Derimot var det en betydelig utveksling av migranter med resten av Nord-Norge, og da især nabokommunene, slik det fremgår av kartet over inn- og utflyttere i figur 4a og 4b som bygger på folketellinga 1865. Samtidig døde de fleste av innflytterne sørfra, og vi ser hvordan

---

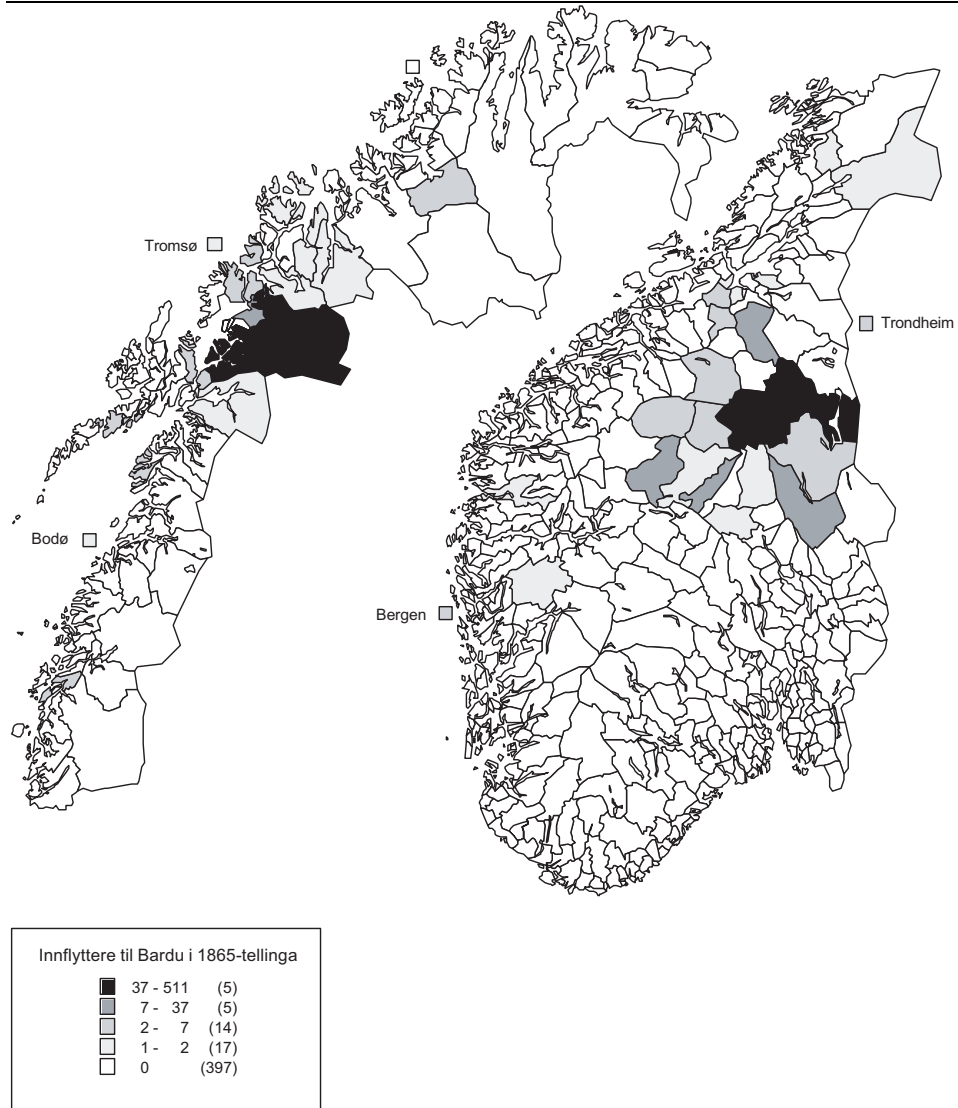
⁶ Senjen og Troms fogderi: Rydnings- og Skovprotokoll 1842-1855 (nr. 364) og 1856-1920 (nr. 123) i Statsarkivet i Tromsø. Protokollen har en lakune fra 1857 til 1873. Det fremgår for øvrig at en rekke bruk andre steder i fylket ble ryddet etter dette tidspunktet.

de forholdsvis store aldersklassene som var dominert av innflyttere, etter hvert ville bli erstattet av innflytternes barn og barnebarn. Dermed ser pyramiden ved hundreårsskiftet ut omtrent som gjennomsnittet for fylket.

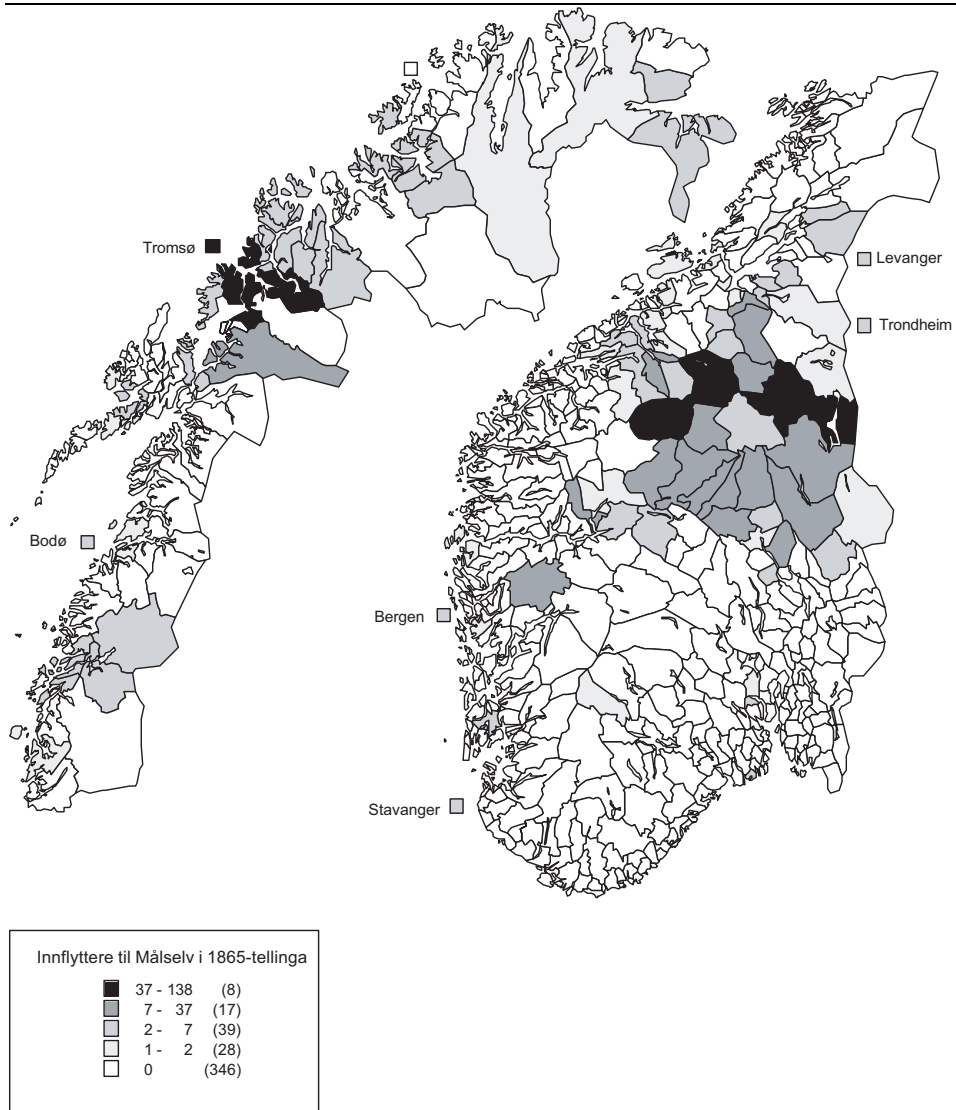
Folketallet i indre Troms fortsatte å øke gjennom det tyvende hundreåret, noe som ikke minst skyldes den betydelige virksomheten til hæren i begge kommunene, etter hvert også flyvåpenet i Målselv. I 1960 hadde de to kommunene samlet en hjemmehørende folkemengde på 10 308 personer, mens tallet i 1999 var 10 829. Som de fleste landkommuner i Troms hadde allikevel indre Troms en betydelig nedgang i folketallet fra toppen i 1975 på grunn av nedskjæringer i Forsvaret. Siden vernepliktige mannskaper folketelles i sin hjemstedskommune, og mange offiserer lar være å melde flytting, er imidlertid det reelle tallet på tilstedeværende personer betydelig høyere. Slik skjules også kommunenes rekordstore mannsoverskudd i statistikken.

Et annet særtrekk ved befolkningen er dialekten. De som er barnefødt i kommunene, snakker fortsatt en dialekt som ligger nær målformene øverst i Østerdalen og Gudbrandsdalen. Riktignok er språket nordnorsk langs kysten og den nederste delen av Målselva, og enkelte målmerker fra nordnorsk har fått innpass lenger opp i dalene (Jahr 1988). Den ukyndige vil dermed lett tro at en person fra indre Troms er søring, mens den som vet en del om dialekter får store problemer med å bestemme hvor vedkommende kommer fra. En lokalkjent ekspert derimot, kan ofte bestemme både hvor i kommunen en person er vokst opp, og - på grunnlag av dialektmerker - fra hvilken kommune på Østlandet dette bygdelagets nyryddere kom (Granlund 1988).

Figur 4a. Antall innflyttere til Bardu i 1865-tellingen

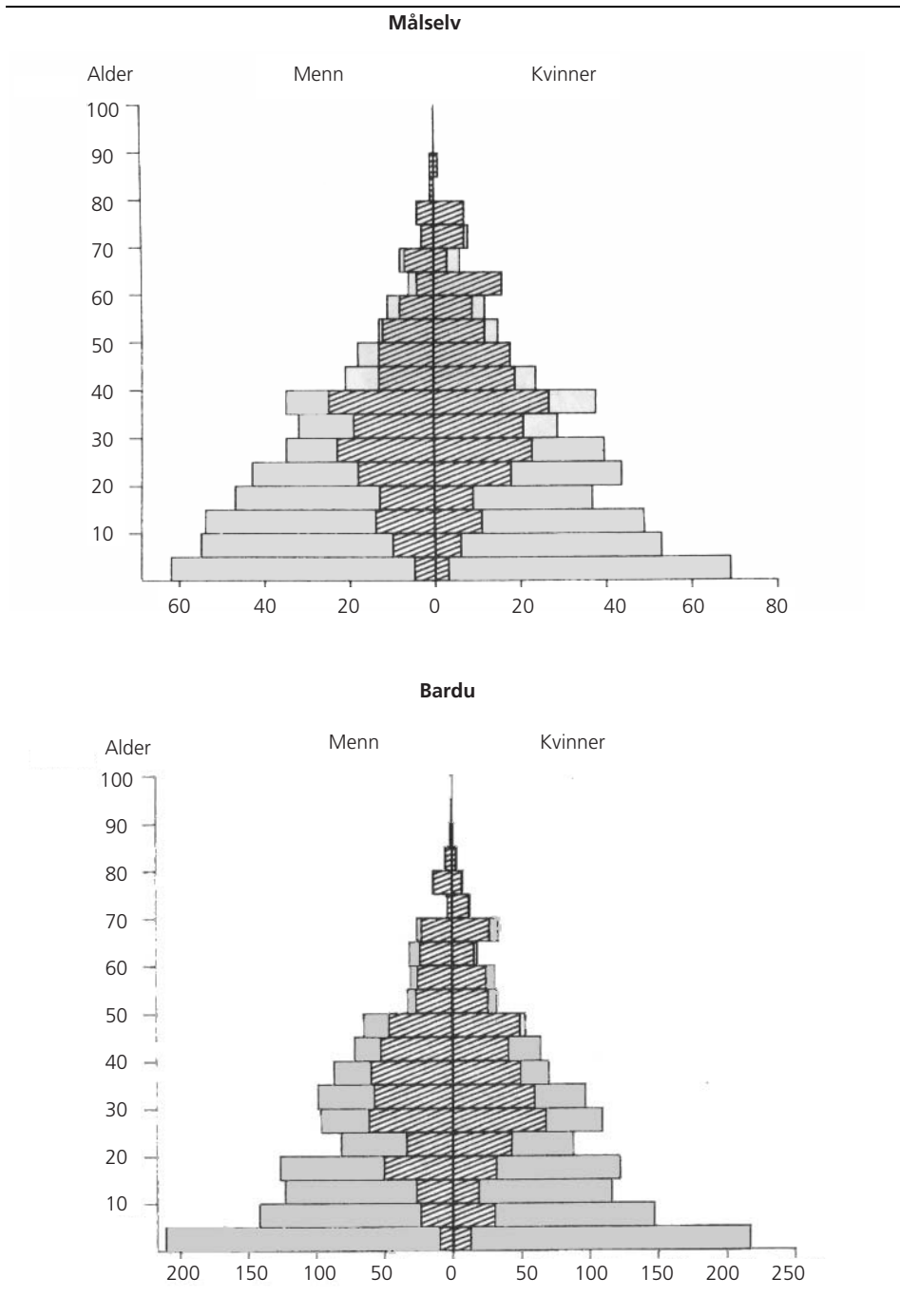

Figur 4b. Antall innflyttere til Målselv i 1865-tellingen

Figur 5. Alderspyramide for innbyggerne i Målselv og Bardu. 1865. Skraverte felt representerer innflyttere

Vedlegg A**Beboerne i Bardu under gårdene Bakkejord, Dahlsletten og Fjellhøyden ifølge folketellinga 1801 for Astafjord prestegjeld**

Gaard	Fornavn	Etternavn	Familiestilling	Sivilstand	Yrke	Alder
Bachejord	Ole	Carlsen	Manden	Begges 2dt ægteskab	Haver rydningsjord	68
Bachejord	Elen	Hansdtr	Hans kone	Begges 2dt ægteskab		55
Bachejord	Henrich	Berg	Manden	Første ægteskab	Haver rydningsjord	50
Bachejord	Gurrina	Zachariasdtr	Konen	Første ægteskab		40
Bachejord	Anna Martha	Henrichsdtr	Deres børn			5
Bachejord	Zacharias	Henrichsen	Deres børn			4
Bachejord	Michael	Henrichsen	Manden	Første ægteskab	Har rydningsjord	30
Bachejord	Elen Anna	Rasmusdtr	Hans kone	Første ægteskab		35
Bachejord	Elisabeth	Michelsdtr				4
Bachejord	Anna Catharina	Michelsdtr				3
Bachejord	Olava	Michelsdtr				1
Bachejord	Abraham	Johannessen	Manden	Mandens første og konens 2det ægteskab	Huusmand	42
Bachejord	Maria	Nielsdtr	Hans kone	Mandens første og konens 2det ægteskab		47
Bachejord	Abraham	Abrahamsen	Deres søn			4
Bachejord	Johan	Carlsen	Sted søn			14
Bachejord	Peder	Anderssen	Manden	Begges 1ste ægteskab	Har rydningsjord	50
Bachejord	Anna	Oldstr	Hans kone	Begges 1ste ægteskab		49
Bachejord	Anders	Pederssen	Deres børn	Ugift		20
Bachejord	Ole	Pederssen	Deres børn	Ugift		18
Bachejord	Karen	Pedersdtr	Deres børn	Ugift		17
Bachejord	Kirsten	Pedersdtr	Deres børn	Ugift		16
Bachejord	Ole	Anderssen	Manden	1te ægteskab	Har rydningsjord	38
Bachejord	Ingeborg	Oldstr	Hans kone	1te ægteskab		38
Bachejord	Anders	Olsen	Deres børn			5
Bachejord	Karen	Oldstr	Deres børn			4
Bachejord	Olava	Oldstr	Deres børn			3
Dahlsletten	Reinholth	Torlevsen	Manden	1te ægteskab	Har rydnings jord	28
Dahlsletten	Guren	Oldstr	Hans kone	1te ægteskab		31
Dahlsletten	Karen Kirstina	Reinholtsdtr	Deres børn			4
Dahlsletten	Anna Helena	Reinholtsdtr	Deres børn			1
Dahlsletten	Birgitha	Aadamsdtr	Tjenestepige			11
Dahlsletten	Ole	Olsen	Manden	Første ægteskab	Har rydnings jord	70
Dahlsletten	Karen	Halvorsdtr	Hans kone	Første ægteskab		60
Dahlsletten	Halvard	Olsen	Deres børn	Ugift		18
Dahlsletten	Lars	Olsen	Deres børn	Ugift		23
Dahlsletten	Anna	Oldstr	Deres børn	Ugift		25

Beboerne i Bardu under gårdene Bakkejord, Dahlsletten og Fjellhøyden ifølge folketellinga 1801 for Astafjord prestegjeld (forts.)

Gaard	Fornavn	Etternavn	Familiestilling	Sivilstand	Yrke	Alder
Dahlsletten	Maren	Oldstr	Deres børn	Ugift		22
Dahlsletten	Ole	Christensen	Foster dræng			7
Dahlsletten	Simon	Iverssen	Tjeneste dræng	Ugift		29
Dahlsletten	Ole	Olsen	Manden	1ste ægteskab	Har jord	33
Dahlsletten	Brynnille	Simonsdtr	Hans kone	1ste ægteskab		33
Dahlsletten	Ole	Olsen	Deres børn			7
Dahlsletten	Simon	Olsen	Deres børn			5
Dahlsletten	Carl	Olsen	Deres børn			2
Dahlsletten	Karen	Oldstr	Deres børn			8
Fieldhøyden	Jon	Simonssen	Manden	Mandens 2det konens første ægteskab	Har rydningsjord	60
Fieldhøyden	Marithe	Oldstr	Hans kone	Mandens 2det konens første ægteskab		27
Fieldhøyden	Simon	Simonssen	Deres børn	Ugift		20
Fieldhøyden	Anna	Jonsdtr	Deres børn	Ugift		25
Fieldhøyden	Karen	Jonsdtr	Deres børn	Ugift		23
Fieldhøyden	Serena	Jonsdtr	Deres børn			6
Fieldhøyden	Caren	Jonsdtr	Deres børn			5
Fieldhøyden	Birgitha	Jonsdtr	Deres børn			3
Fieldhøyden	Margarethe	Jonsdtr	Deres børn			1
Fieldhøyden	Carl	Simonssen	Manden	1te ægteskab	Har rydningsjord	56
Fieldhøyden	Karen	Rasmusdtr	Hans kone	1te ægteskab		43
Fieldhøyden	Simon	Carlsen	Deres børn			12
Fieldhøyden	Rasmus	Carlsen	Deres børn			9
Fieldhøyden	Peder	Carlsen	Deres børn			6
Fieldhøyden	Anna	Carlsdtr	Deres børn			2
Fieldhøyden	Carl	Avlessen	Manden	1ste ægteskab	Har rydningsjord	27
Fieldhøyden	Sirena	Larsdtr	Hans kone	1ste ægteskab		23
Fieldhøyden	Lars	Carlsen	Deres børn			1
Fieldhøyden	Maren	Carlsdtr	Deres børn			3
Fieldhøyden	Torlev	Gunderssen	Foster dræng			7
Fieldhøyden	Ole	Olsen		Enkemand efter første ægteskab	Har rydningsjord	64
Fieldhøyden	Peder	Olsen	Enkemandens sønner	Ugift		27
Fieldhøyden	Birgitha	Oldstr	Enkemandens sønner	Ugift		23
Fieldhøyden	Christen	Ingebrigtsen	Manden	1te ægteskab	Har jord	36
Fieldhøyden	Birgitha	Oldstr	Hans kone	1te ægteskab		28
Fieldhøyden	Karen	Christensdtr				1
Fieldhøyden	Ingebrigt	Christensen				7
Fieldhøyden	Ole	Christensen				4
Fieldhøyden	Karen	Christensdtr				9

Vedlegg B

Hovedpersoner i Målselv i folketellinga 1801 for Lenvik prestegjeld

Bosted	Fornavn	Etternavn	Familiestilling	Sivilstand	Yrke	Alder	An-tall
Guldhavn	Niels	Halsteensen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af ham selv oppryddet jord	38	12
Forhaabnings-hougen	Brynjuel	Haagensen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af han selv oppryddet jord	45	11
Findbak	Johan Bernhard	Kreutzer	Husbonde	Begge i første ægteskab	Bygmester ved de nordlandske kirker	52	6
Leerbekmoen	Hans	Johnsen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af ham selv oppryddet jord	48	7
Broderstad	Bardo	Olsen	Husbonde	Han i første og hun i andet ægteskab	Beboer rydningsjord	24	6
Olsborg	Ole	Bardosen	Husbonde	Han i første og hun i andet ægteskab	Beboer en af ham selv oppryddet jord	52	7
Moe	Niels	Jacobsen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af ham selv oppryddet jord	53	8
Fredrichsberg	Michel	Jacobsen	Husbonde	Enkemand efter 1ste ægteskab	Beboer en af ham selv oppryddet jord	37	5
Brandskoug-næsset	Guldbrand	Olsen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af ham selv oppryddet jord	47	6
Fosshougen	John	Haagensen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Nyelig nedsat sig som rydningsmand	51	3
Løvhougen	Iver	Olsen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Nyelig nedsat sig som rydningsmand	40	9
Finnsundet	Ole	Ingebrigtsen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Nyelig nedsat sig som rydningsmand	40	5
Fagerliedal	Ole	Lassesen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer rydningsjord	31	13
Fleskmoen	Anders	Nielsen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af ham selv oppryddet jord	43	10
Tagholmbugt	Ingebrigt	Israelsen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af ham selv ryddet jord	37	5

Bosted	Fornavn	Etternavn	Familiestilling	Sivilstand	Yrke	Alder	An-tall
Sandbakken	Ingebrigt	Christophersen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Nyelig nedsat sig som rydningsmand	44	4
Rosvold	Lars	Johnsen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af ham selv ryddet jord	51	24
Pusholm	Ole	Ingebrigtsen	Husbonde	Han i 3die og hun i 1ste ægteskab	Beboer rydningsjord	72	4
Birkhuus	Jacob	Olsen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af ham selv ryddet jord	54	6
Holmegaard	Gunner	Iversen	Husbonde	Begge i første ægteskab	Beboer en af ham selv opryddet jord	45	6
Sommerbakken	Niels	Jensen	Husbonde	Han i første og hun i 2dt ægteskab	Rydningsmand	28	3
Fagerfjeldsiden	Lars	Andersen Lallas	Husfader	Begge i første ægteskab	Lever af sin rehnshjord	60	34
Kistefjeldet	Anders	Nielsen	Husfader	Begge i første ægteskab	Lever af reehnsdyrhjord	47	9
Biorelvdalen	Anders	Rasmussen	Husfader	Begge i første ægteskab	Lever af reehnsdyr	80	8
Grønlien	Elen	Johnsdtr	Hans kone	Begge i første ægteskab		32	17
Svartfjeldet	Morten	Poulsen Inga	Husfader	Begge i første ægteskab	Lever af reehnsdyr	67	19
Gavel	Niels Johan	Olsen	Husbonde	Han i første og hun i 2det ægteskab	Bonde og gaardbruger	37	16

Litteratur

Brosveet, Jarle Thore G. Olaussen og Terje Sande (1979): *Kommuneendringer 1838-1978*, Oslo.

Bull, Hans Henrik (2000): *Hushold og generasjonsskifter i Rendalen 1762-1900*.

Ættesamfunnets siste skanse? Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Drivenes, Einar-Arne, Marit Anne Hauan og Helge A. Wold (red.) (1994): *Nordnorsk kulturhistorie*, Oslo.

Dørrum, E. (1960): *Koloniseringen av Målselv-Bardu 1788-1835, og årsakene til innflyttingen til disse to dalførene*, hovedoppgave i historie, Oslo.

Eggen, Eystein (1950): *Bardu bygdebok*, Bardu.

Gjelseth, Martha Cecilie (2000): *Relasjonsdatabaser som verktøy i en historisk-demografisk studie*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, Oslo.

Granlund, Dagfinn (1975): *Migrasjon til Bardu fra Tynset prestegjeld 1791-1845*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Tromsø, Tromsø.

- Granlund, Dagfinn og Vidkunn Haugli (1988): "Innvandringa til indre Troms", *Ottar*.
- Hanssen, Synnøve M. (1979): *Fra Gudbrandsdal til Salten. Et bidrag til studiet av innenlandske langdistanseflyttinger på 1800-tallet*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Hauglid, Anders Ole (1981): *Balsfjorden og Malangens historie. Fram til 1830-åra. Fra veidesamfunn til jordbruksbygd*, Balsfjord.
- Jahr, Ernst Håkon (1988): "Dialektane i indre Troms – Bardu og Målselv", *Ottar*.
- Kiil, Alf (1981): *Målselv bygdehistorie*, Målselv.
- Niemi, Einar (1994): "Den lange, lange sti over myrene og ind i skogene, hvem har trukket op den?" i Drivenes, Hauan og Wold (red.).
- Runblom, Harald og Hans Norman (red.) (1976): *From Sweden to America. A history of the migration*, Minneapolis/Uppsala.
- Skappel, Simen (1979) [1922]: *Om husmandsvæsenet i Norge. Dets oprindelse og utvikling*, Oslo.
- Sogner, Sølvi (1979): *Folkevekst og flytting. En historisk-demografisk studie i 1700-årenes Øst-Norge*, Oslo.
- Statistisk sentralbyrå (1964): *Folketelling 1960 = Population census*, NOS, Oslo.
- Thorvaldsen, Gunnar (1995): *Migrasjon i Troms i annen halvdel av 1800-tallet : en kvantitativ analyse av folketellingene 1865, 1875 og 1900*, doktorgradsavhandling, Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Thorvaldsen, Gunnar (1995): "På flyttefot", *Historie. Populærhistorisk magasin*.
- Thorvaldsen, Gunnar (1996): *Registrering og bruk av historiske persondata*. Oslo.
- Volden, Johanne (1979): *Samer og bumenn i Målselv 1788 til 1900*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Wold, Helge A. (1988): "Kultur i ei jubileumstid", *Ottar*.
- Åkermann, S. (1976): "Theories and methods of migration research" i Runblom og Norman (red.).

Thor Gotaas:

"For øvrig ikke medregnet": Tellingen av taterne på 1800-tallet

I folketellingene i 1845 og 1855 ble taterne telt som en egen gruppe. Myndighetene trykte opp egne "tatermannntall" som de distribuerte til presse og øvrighet. Flest mulig mennesker skulle opplyses om taterfølgenes identitet. Dette er kjent og godt dokumentert. Færre vet at taterne ble registrert separat også i folketellingen i 1865. Det er også lite kjent at taterne, til tross for at det ble lagt ned store anstrengelser for å bringe til veie opplysninger om folkegruppens størrelse, ble holdt utenfor når landets totale folketall ble oppgitt. Også i de tabellene Statistisk sentralbyrå publiserer i dag over folketallet for 1845, 1855 og 1865, holdes taterne utenfor. Dette reiser viktige spørsmål ved hvordan den offisielle statistikken har behandlet minoritetsgrupper.

Den 11. november 1845 sendte Justisdepartementet ut et ekstraordinært sirkulære til de fleste prestegjeldene i landet. Adressatene var tellingsbestyrerne, oftest prester, for den nært forestående folketellingen.

Temaet i sirkulæret var taterne eller de reisende. Ettersom man nå også ønsket å få et innblikk i taterfolkets størrelse, fikk tellingsbestyrerne oppgaven med å registrere samtlige taterne. Justisdepartementet ønsket i tillegg å vite hvor de streifet, hvor de eventuelt var bofaste, og om gruppens antall hadde økt det seneste tiåret. Alt "hva der kunne tjene som Bidrag til Kundskab om deres iværende Stilling", skulle inkluderes. Dette gjaldt blant annet "deres moralske og physiske Tilstand".¹

Dette var nye takter i en folketelling. Aldri hadde myndighetene etterlyst et så bredt spekter av opplysninger. Tilleggsinformasjonen var dog ikke kvantitativ, prestene stod fritt til å komme med egne, personlig fargede betraktninger om taterne.

Departementet var realistisk i all sin optimisme, og understreket i sirkulæret at personopplysningene trolig måtte hales ut av målgruppen. Disse menneskene

---

¹ "Om Fantefolksagen." Journalsager 1867. J No 455. Kriminalkontoret, Justisdepartementet. Riksarkivet Oslo.

var kjent for sin skyhet og aversjon mot offentlige instanser. Det var uhyre viktig at hver enkelt tellingsbestyrer gikk inn for oppgaven.

En annen nyhet i 1845-tellingen var at kvener, finner eller lapper skulle registreres. Bestemmelsen om å registrere etnisitet var fattet tidligere samme år, og bidrog til at også taterne kom med.

Byråkratene som utformet sirkulæret uttrykte seg imidlertid vagt på et par punkter. Selve folketellingen skulle skje 31. desember 1845, men det ble ikke opplyst om samme dato gjaldt for taterne. Dessuten hadde flere reisende fast bopel. De kunne altså i disse tilfellene telles sammen med resten av befolkningen, men ikke alle tellingsbestyrere var like påpasselige med å oppgi at de hadde gjort det.

Uklarhetene til tross, dette tiltaket ble epokegjørende både for taterne og myndigheter. Opplysningene som strømmet inn til departementet på nyåret og våren 1846 fikk også betydning for kommende generasjoner av reisende. Taterne var plutselig blitt synlige i myndighetenes arkiver.

Taternes historie

Taternes eldste historie preges av mangelfullt kildemateriale. Ingen har klart å gi et entydig svar på hvor de kommer fra. Men det finnes flere ledetråder som spriker i vidt forskjellige retninger, uten at samtlige kan nevnes her.

For å finne "urtateren" må vi antakelig speide mot reisende folkeslag i India. Sigøynerne, det indiske vandringsfolket, ankom Skandinavia like etter 1500.² Også her fikk de snart pariastatus etter en storslagen førstemottakelse. Utover på 1500-tallet kom det stadig lover mot sigøynerne, eller "taterne" som de het i lovteksten hos unionspartnerene Danmark/Norge. Det begynte en innbitt forfølgelse mot en gruppe som ble trodd å stå i ledtog med djevelen. De ble kalt umennesker og befant seg utenom samfunnets kristne fellesskap.

Det er feil bombastisk å hevde at sigøynerne er taternes stamfedre, for det har utvilsomt forekommet mye inngifte fra den fastboende befolkningen i taterslekten. Likevel antyder fellestrekk mellom sigøynerspråk og taterspråk en mulig sammenheng mellom gruppene.

På 1700-tallet var norske taterne viktige støttespillere i de militære regimenterne. Her gjorde mennene nytte for seg som hesteskjærere og "merraflåere". Kastrering av hest, ja alt som angikk hester, ble deres spesialfelt. Derved omtales også minoritetens familieforsørgere under sitt yrke, ikke som "tater". Generelt var dette ordet lite i bruk før 1800-tallet.

En forordning fra 1754 sørget for at kjeleflikkere, hektmakere, grytesmeder og hesteskjærere kunne få reise på sin profesjon mot å innhente et reisepass (Schmidt 1851:629-632). Taterne utøvde nettopp disse yrkene, og fikk derved et medbrakt dokument som legitimerte vandringsen. Fra da av beveget de seg relativt uhindret på tvers av amtsgrensene. Flere av taternes yrker var såkalt "urene" – yrkesutøverne ble regnet for å være uærlige.

---

² Spørsmålet om taternes opphav, og slektskap til sigøynerne, er uoppklart. Fra slutten av 1800-tallet har grupper av sigøynere reist i Norge. De omfattes ikke av taterbetegnelsen i denne artikkelen.

I 1820-årene hadde eldre lovbestemmelser om taterne mer eller mindre mistet sin kraft. Taterne ble også ofte betraktet som "sammenløbet løst pak af rå og letsindige personer" (Sundt 1974:18). Få anså minoriteten for å være et eget folkeferd med en særegen kultur. Det kan skyldes mye inngifte fra bondestanden; de så ikke alltid like fremmedaktige ut.

Offentligheten retter oppmerksomheten mot taterne

I kjølvannet av opplysningstiden på 1700-tallet vokste det frem ideer om større medmenneskelighet og ansvarfølelse overfor nødstilte mennesker. Misjonstanken i Norge fikk gjennomslag på 1820- og 1830-tallet. Medlemmer av de nyopprettede misjonsforeningene beordret ikke bare representanter ut i den såkalt usiviliserte verden, de forsøkte også å lindre nød her hjemme.

Enkeltmennesker i denne leiren pustet i gang apparatet som senere kulminerte med den første tatertellingen. Den 13. juni 1844 sendte noen representanter fra Frue sogns formannskap i Stavanger en skrivelse til Amtsformannskapet, som avholdt årsmøte i byen. Brevskriveren uttrykte radikale tanker; hvorfor ikke rekke ut en hånd til familier som "daglig stryker omkring"?³ Han mente de burde innlemmes i samfunnet, og foreslo arbeidsanstalter for de voksne og bortplassering av barna.

Det var ingen tilfeldighet at henvendelsen kom fra et av sognene i Stavanger. Her reiste mange taterne både til lands og til vanns. Dessuten hadde økningen i gruppens antall i dette området vært formidabel i tiåret forut. Frøet ble derfor ikke sådd på stengrunn, og Amtsformannskapet produserte en innstilling på fem dager, som roste det innsiktsfulle forslaget fra Frue sogn. Staten burde omsider trå til og hjelpe disse ofte hjemstavnsløse personene som falt utenom kommunenes vanlige støtteapparat. Formannskapet henviste også til Danmark, der det såkalte Natmandsfolket skremte befolkningen. Dessuten hadde det vært mye internasjonal oppmerksomhet om sigøynere og taterne. Flere mye omtalte europeiske bokutgivelser på 1830- og 1840-tallet gav dem en nimbus. Det lå i tiden å interessere seg for og å ville temme omreisende mennesker. Også her til lands skulle kristen etikk brukes for å "avhjelpe" disse menneskene, så de snarest passet inn i storsamfunnet.

Forslaget fra Stavanger vant riktignok ikke gehør i Stortingssalen. Likevel var emnet blitt tatt opp.

Fattigloven av 10. september 1845 inneholdt følgelig ingen bestemmelser om at staten ble pålagt ansvaret for å underholde taterne. Men høsten 1845 var interessen for taterne vakt på alvor også innenfor prestestanden. Blant annet tok flere fjærpenner fatt og skrev inserater til avisene. Den viktigste artikkelen stod i Morgenbladet 28. oktober. En anonym skribent avslørte et påfallende godt innblikk i taterspørsmålet. Under overskriften "Noget om de saakaldte Taterne og Opfordring til Regjeringen om at foranstalte Undersøgelser om deres Antal m.m." Det mest oppsiktsvekkende var vedkommendes påstand at taterne

---

³ Justisdepartementets arkiv, arkivet etter Kriminalkontoret, Riksarkivet. "Materialer til Beretningerne om Fanterne", Ms. folie 603a, Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket, Oslo.

utgjorde en egen "kaste". De hadde sine egne lover og regler, men også deres ytre bar preg av å tilhøre en "aldeles forskjellig folkestamme" enn den norske. Han avfeide samtidig en ganske akseptert teori om at de stammet fra lappene. Taternes orientalske aner kunne ikke betviles.

Innsenderen håpet at staten og kommunene i fellesskap tok et krafttak for å "omvende" taterne til å bli bofaste borgere. Før sånne drastiske inngrep kunne foretas, burde man undersøke gruppen nærmere. I så måte ville folketellingen egne seg ypperlig. Den burde gi svaret på hvor mange taterne som egentlig vandret i Norge.

Samme dag som Morgenbladet publiserte dette innlegget, henvendte sogneprest O. Nielsen i Drangedal seg til Justisdepartementet i brevets form. Han oppfordret departementet til å undersøke "de saakaldte Fantefølger, der i større og mindre Hober herje disse Egne...".⁴ Nielsen bodde i et av de områdene hvor det ferdedes flest taterne, og hadde grundig kjennskap til omreisende mennesker. Stemmen hans ble da også hørt. Det foreløpige var sirkulæret av 11. november 1845. Muligens stod O. Nielsen også bak den usignerte artikkelen i Morgenbladet.

Vi ser altså at enkelte prester fikk gjennomslag for sitt syn. Dette var bare et forvarsel om et enda sterkere engasjement fra prestestanden.

Folketellingen i 1845

Hadde taterne blitt registrert ved folketellinger før 1845? Ja, noen kan gjenfinnes i de fire folketellingene som ble gjennomført forut på 1800-tallet. I folketellingen fra 1801 finner man særlig familier fra Akershus, et av fylkene hvor de likte å slå seg ned. Oliver Olsen, 41 år og bosatt under gården Fuglerud i "Næss Præstegjeld og Sogn" (Nes på Romerike), var av taterslekt. I manntallet fra 1801 står han oppført som "jordløs huusmand og væf. skjebinder", en god indikasjon på tater tilhørighet. De ville ikke eie eller dyrke jord, og drev ofte med håndverket vevskjebinding. Også Steffen Steffensen hadde reisende forfedre. Sammen med sin Marie og to barn bodde han på bruket Vestbye i Hemnes sogn. Men ingen i tellekorpset gjorde et nummer ut av deres og slektingenes reisende tilhørighet. De ble betraktet som fattige mennesker med hang til å vandre.

Resultatet av tater tellingen i 1845 ble utelatt i den ordinære publiseringen av folketellingen, taterne telte altså ikke med i den totale befolkningen.

Hva lå bak denne utelukkelsen? Da resultatet av folketellingen ble publisert var begrunnelsen at fantene "som omflakkende Personer ikke kunne siges nojesteds at have Tilhold"⁵. En folketelling teller ikke bare folk, men plasserer dem et bestemt sted, og det heter i setningen under at Norges folketall "egentlig utgjorde" 1 329 616, altså tallet som inkluderte de 1 145 taterne. Taterne tilhørte ikke samfunnet, det vil si det kristne fellesskap. De unngikk eller ble

---

⁴ "Om Fantefolksagen." Journalsager 1867. J No 455. Kriminalkontoret, Justisdepartementet. Riksarkivet Oslo.

⁵ Statistiske tabeller for Kongeriket Norge udgivne efter Foranstaltning af Departementet for det Indre. Ottende Hæfte, indeholdende Tabeller over Folkemængden i Norge den 31 Desember 1845 som over de i Tidsrummet 1830-1845 Ægtevigde, Fødte og Døde. Christiania 1847, s. 1.

nektet adgang til viktige kirkelige ritualer. Flesteparten var ukonfirmerte, mange par var ugifte, og de ble sjelden begravd i vigslet jord. Noen hadde rett nok begynt å døpe barna sine, foreldre skjønte at det lønte seg. Et av datidens ordtak hadde sin berettigelse: "Det er saktens forskjell på folk og fant" – i hvert fall når det gjaldt status.

Men tatertellingen hadde likefullt sin verdi for byråkratene. Det ble straks utarbeidet en tabell med til sammen 1 145 personer i 223 reisefølger. Denne håndskrevne listen kalles vanligvis "Fantetabellen".⁶

Alle i tabellen var ikke navngitt. Sommeren 1846 fikk de navngitte personene sin egen fortegnelse, "Fortegnelse over Taterne 1845", oftest kalt "Fantefortegnelsen", omfatter 700 personer. Prestene hadde ikke klart å navngi 445 tater. Det er også viktig å påpeke at taterne mislikte ordet fant brukt om seg selv. De kalte seg heller "Vandringer" eller "Det reisende folket". For dem hadde fant en negativ klang, det var nærmest et skjellsord.

Tabellen viser forholdet mellom det totale antall prestegjeld og svarprosent. Av i alt 341 prestegjeld ble henvendelser sendt til 235. Nær en tredjedel av prestegjeldene mottok ingen henvendelse, og av de prestegjeldene som mottok en henvendelse, hadde 67 prestegjeld ingenting å rapportere. Beretninger om tater innløp bare fra 74 prestegjeld (Lande Moe 1975).

Fantemannntallet i 1845. Prestegjeld som deltok

	Samlet antall prestegjeld	Tok del i manntallet	Positivt svar	Negativt svar	Ikke svar	Ikke med i manntallet
Stift:						
Christiania	128	89	28	25	36	39
Christiansand	62	44	21	10	13	18
Bergen	54	42	5	13	24	12
Trondhjem	52	31	10	4	17	21
Tromsø	45	29	10	15	4	16
Sum	341	235	74	67	94	106

Geistligheten var dessuten usikre på når taterne skulle telles. Av Fantefortegnelsen ser man at det oftest skjedde på en bestemt dag, selv om datoen varierte. Stort sett fant registreringen sted 31. desember 1845. Hvis ikke, så skjedde det raskest mulig etterpå. Den praksisen forekom i 36 prestegjeld. Det kan også være grunn til at såpass mange svarte at det ikke oppholdt seg tater i bygda akkurat da. Ofte lå de i ro midtvinters, gjerne flere familier på samme sted. I 17 distrikter omfattet skjemaet personer som vanligvis holdt til i bygda eller reiste igjennom. I to prestegjeld brukte man begge disse prinsippene ved innsamling av personopplysninger.

For øvrig var prestenes innberetninger av varierende kvalitet. Noen betraktet dette som et brysomt ekstraarbeid. Andre la ned mye flid i å lage utfyllende

⁶ "Om Fantefolksagen." Journalsager 1867. J No 455. Kriminalkontoret, Justisdepartementet. Riksarkivet Oslo.

rapporter, og gav interessante gløtt inn i taternes verden. Det fortelles om artige oppnavn og livlige taterkolonier. Prest Hartmann i Ullensaker signerte en av de mest omstendelige rapportene. Det var heller ikke underlig; her hadde over hundre reisende fast tilhold om vinteren. Også prestene i Sannidal, Oppdal og Drangedal sendte fyldige rapporter.

Likevel er det altså flere ting som skurrer i Fantetellingen fra 1845. Tabellen omfatter personer i 70 prestegjeld. Fortegnelsen derimot, ramser kun opp reisende i 55 prestegjeld. Også antall taterne i hvert prestegjeld varierer fordi prestegjeld som stod hver for seg i tabellen, er slått sammen i fortegnelsen. Det kommer av at taterne kan ha blitt registrert flere steder, og det faktum at prestene oppgav individer med ukjente navn. Men tross alt anså myndighetene dette for å være et betydelig fremskritt.

Hvordan reagerte taterne på å bli registrert? Via et sinnrikt nettverk og sine kanaler for informasjon fikk de raskt nyss om tellingen. Det het at de "frygtede det verste og flygtede midt i den barskeste vind fra sted til sted, over heie og dale" (Sundt 1974:222). Sett fra allmuens ståsted var folketellinger harmløse begivenheter. Taterne hadde derimot all grunn til å være skeptiske. Romani-folket hadde ingen interesse av folketellingen. De reisende visste at "buroen" (bonden) sjelden foretok seg noe overfor dem uten baktanker. Romanifolket hadde også generell mistillit til det skrevne ord.

Det er derfor all grunn til å tro at noen, kanskje flere hundre omreisende klarte å unnsnippe tellingsmannskapene. Norge var fullt av smutthull; fjordarmer, øyer, skogsområder og fjellstrøk. Mange reiste dessuten jevnlig i Sverige, og følte seg hjemme i begge land.

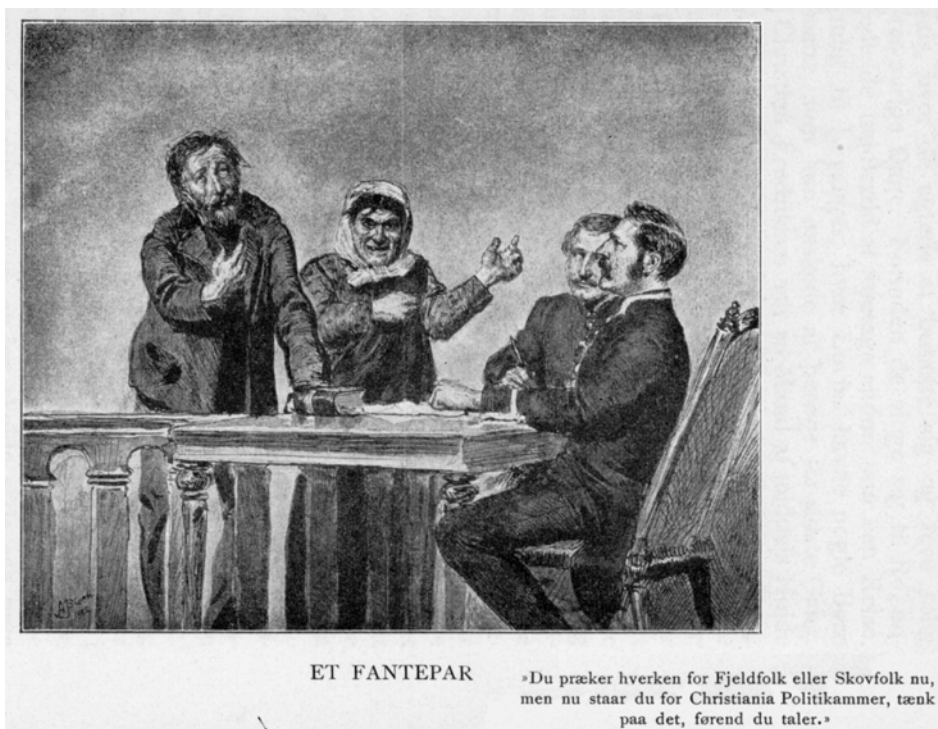
Taterne var beryktet for å oppgi forskjellige navn og ulike yrker til øvrigheten. Myndighetene kunne knapt ha funnet seg en vanskeligere gruppe å registrere.

De umiddelbare følgene av Fantetellingen i 1845

Det er tydelig at Fantetellingen fikk presteskapet til å se nøyer etter. Opplysning var det nye slagordet. Budskapet om større aktpågivenhet overfor dem ble spredt til åndseliten via pressen. I Morgenbladet nr. 55 i 1846 stod det å lese at man begynte å "skænke dette Uvæsen nogen almindelig Opmærksomhed". Derved brøt man vanlig praksis når det gjaldt publisering av manntall; Morgenbladet og andre kondisjonerte aviser trykte faktisk deler av eller hele Fantefortegnelsen. Taternasjon ble allmenngjort i flere avisnummer, dette var tilsynelatende godt nyhetsstoff. Eller lå det andre og dypere motiver bak offentliggjøringen?

Hensiktene var antakelig flere, men opplysningsaspektet veide nok tyngst. Avislesere tilhørte vanligvis øvre sosiale lag, især gjaldt det publikasjoner som Morgenbladet. Departementet anså det for viktig at flest mulig utdannede mennesker fikk informasjon om taterfolket. Det førte forhåpentligvis til at embetsmenn av ulike slag tok "problemet" mer på alvor.

Det ferske fantemannntallet lignet også en svartelisting. Taterne syntes å være fritt vilt, nærmest rettsløse.

ET FANTEPAR

»Du præker hverken for Fjeldfolk eller Skovfolk nu, men nu staar du for Christiania Politikammer, tænk paa det, førend du taler.»

Fra H. Meltzer, "Politinotiser. Smaabileder af folkelivet", Kristiania 1906.

Hvilke andre konkrete følger fikk tellingen? Politiet ble bedt om å være ekstra på vakt overfor taterne. Det hardnet definitivt til for omflakkende mennesker. Taterne måtte innstille seg på en vanskeligere hverdag. Justis- og Politidepartementets sirkulære av 27. August 1846 til landets lensmenn og politiembetsmenn, mantede til en innskjerping overfor minoriteten. Som bilag og begrunnelse for en strengere holdning fulgte Fantefortegnelsen.

Fra "Cirkulær af 27. August 1846, het det: "... grundet paa de Opplysninger, som de geistlige Embetsmænd i Forbindelse med Indberetningerne om Udfaldet af den sist afholdte Folketælling tillige have meddelt angaaende disse Omstreiferne."⁷ Nå hadde lensmennene noe konkret å støtte seg til.

Det første motmiddelet var en innskjerping av passutstedelsen til romanifolket. I nærmere hundre år hadde taterne nesten automatisk innhentet reisepass på grunn av sine ambulerende yrker⁸. Samtlige som krysset amtsgrenser i Norge inntil 1860, bortsett fra adelen og diverse embetsmenn, skulle innhente en slik tillatelse. Likevel var det enkelt for familiefedre å anskaffe seg selv, hustruen og barneflokket et gyldig reisepass. Systemet hadde utvilsomt sin funksjon, ettersom taterne bedrev viktige sysler utover bygdene.

⁷ "Om Fantefolksagen." Journalsager 1867. J No 455. Kriminalkontoret, Justisdepartementet. Riksarkivet Oslo.

⁸ Se note 2.

Men på 1840-tallet var ordningen forlenget blitt slepphendt sett fra øvrighetens ståsted. De hevdet at et lett oppnåelig reisepass i blant kunne være en spore til at også opprinnelige bofaste mennesker henfalt til "omflakken". Myndighetene fryktet at ukritisk utdeling av reisedokumenter ville føre til en "smitteeffekt". Skrekkbildet var at flere og flere tok opp vandringsstaven som en følge av lettkjøpte eller falske dokumenter. Det var en kjensgjerning at det sirkulerte uekte reisepass mellom taterfølgene. Det var like kjent at enkelte lensmenn overså det. Den gjennomsnittlige lensmann hadde nok annet å holde oppsyn med.

Tatertellingen i 1845 fikk altså både kortsiktige og langsiktige virkninger. Offensiven førte til at uvanlig mange fanter satt fengslet de nærmeste årene etter 1846, oftest for "lovlig" løsgjengeri. Flere lensmenn ble oppmerksom på omreisende mennesker som reiste familievis.

Hvordan kunne det ha seg at de plutselig ble dømt uten å bryte loven? En nylig avsagt Høyesterettsdom stadfestet at tater kunne straffes, selv om vedkommende fremviste gyldig reisepass og unnlot å tigge⁹. I etterdønningene av Fantefortegnelsen gav Høyesterett rom for nye tolkninger av passlov-givningen fra 1754. Dette må ha vært en bevisst strategi fra Høyesterett sin side, og det var i så fall en av Fantefortegnelsens bieffekter. Det er like sannsynlig at dommerne henviste til Fantefortegnelsen i saksgangen. Fortegnelsen egnet seg ypperlig som argument i forfølgelsen mot en gruppe som hadde lite å stille opp med i rettsapparatet.

Budskapet om strengere behandling av taterne nådde flere grupper av embetsmenn. I 1846 og 1847 engasjerte også stadig flere fremtredende prester seg i "fantesaken".

Eilert Sundt

Presten Eilert Sundt (1817-1875) fortsatte der Fantefortegnelsen ikke kunne bidra med flere opplysninger. Hans engasjement i "tatersaken" begynte tilsynelatende på slump. På nyåret 1847 stod han som nyutdannet og preket katekismen for ukonfirmerte fanger på Christiania tugthus. Blant elevene befant det seg en tater, Christian Fredriksen, og ham skulle Sundt få nytte av som informant. Via Fredriksen fikk også den vitebegjærlige presten nyss om en annen innsatt blodsbror. Resten av livet befattet Eilert Sundt seg med romanifolket. Selv om han var en ruvende samfunnsforsker på andre felt, slapp han aldri taterne av syne.

Når det gjaldt fantesaken var han utvilsomt rett mann til rett tid; myndighetene hadde håpet at en geistlig ville gå inn for dette reformarbeidet på heltid. Med Fantefortegnelsen i skreppa og et statsstipend som garanterte for sitt daglige brød, kastet han seg ut i et fruktbart feltarbeid. Som en offentlig ansatt skulle han forsøke å trenge inn i denne kulturen for å utarbeide gjennomtenkte og effektive reformer.

---

⁹ Circlær af 2. juli 1842. J.A.S. Schmidt, Love, Anordninger, Tractater for Kongeriget Norge, 2b, s. 1010-1011.

I 1850 forelå boken "Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge" (Sundt 1850), basert på litteraturstudier og feltarbeid. Leserene og anmeldere ble henrykket over bokens kunnskapsmengde og livlige skildringer fra landeveien. Forfatteren var utvilsomt godt orientert om norske forhold og vel bevandret i samtidens internasjonale litteratur om emnet. Han jobbet også etter en bestemt strategi. Teksten skulle appellere til myndighetenes og medborgernes barmhjertighet. På mildt prestevis hamret Sundt inn budskapet om å vise taterne nestekjærlighet.

Samme år mottok han et årlig statsstipend på 500 spesidaler for å drive opplysningsarbeid blant "den lavere almue", altså et mer allsidig virke enn bare for romanifolket. Eilert Sundt kunne dermed starte sitt berømte livsverk. Mannen var også delaktig i at Stortinget fra 1854 og utover satte av 2 000 spesidaler årlig over tre år til "Forsøg på at skaffe Fanter og andre deslig omvankende og hjemstavnsløse Personer en lovlig Næringsvei samt give deres Børn en ordentlig Opdragelse" (Morgenbladet nr. 80, 1854). Bevilgningen – det såkalte "Fantefondet" – ble gjentatt ved neste Storting tre år senere. De nærmeste to tiårene ble Sundts røst hørt når offentligheten diskuterte tatersaken.

Fantefondet

Midt på 1850-tallet var myndighetenes politikk overfor taterne i ferd med endre seg. Kontrolltiltakene var lite effektive, og passkontroller for å stoppe omflakkende personer hadde ofte vært fånyttede. Dessuten var passordningen i ferd med å utspille sin rolle. Prosessen med å få bukt med "Tateruvesenet" stod i stampe i 1854.

Myndighetene måtte tenke i nye baner, og ofte var det synonymt med å følge Eilert Sundts tanker. Sundt igjen hentet inspirasjon hos samtidige, utenlandske sosialreformatorer.

Myndighetene begynte nå å stramme grepet gjennom sitt ambisiøse bopsettingsprosjekt, hvis pengesekk på 2 000 årlige spesidaler kaltes "Fantefondet". Her er linjene klare bakover i tid. Dette tiltaket var en naturlig videreføring av "Fantefortegnelsen" fra 1845. Sammen med Sundts bok fra 1850 – som jo også er utenkelig uten den samme fortegnelsen – var dette underlagsmateriale da Stortinget bevilget penger med tanke på å få taterne til å bosette seg.

Vedtaket om Fantefondet var heller ikke uviktig i forhold til den nært forestående folketellingen 31. desember 1855.

Folketellingen i 1855

I en "Bekjendtgjørelse" fra 8. oktober 1855 henvendte Kirke departementet seg til alle rikets fattigkommisjoner for å informere om Fantefondet. Det het blant annet at det "forener sig med en talrig almenhed i en tillidsfuld anmodning til

fattigkommisionerne om at skjænke denne på en gang statskloge og retfærdige og menneskekjærlige bestræbelse al den oppmærksomhed den fortjener."¹⁰

Men dette var også rettet mot småkårsfolk, storbønder og taterne selv. Kunngjøringen endte slik: "Til alle andre, som denne Kundgjørelse måtte se eller høre, henvender Departementet sig sluttelig med den Anmodning, at de, når leilighed gives, ville gjøre Personer af Fantfolket bekjendte med denne Innbydelse, oppmuntre dem til at følge den og understøtte dem i det gode Forsæt. Det er Departementets Forventning, at en på gang så almenyttig og menneskekjærlig Foranstaltning som den her tilsigtede ikke skal savne denne medborgeres velvillige Bistand."

Lensmannen spikret opp plakaten på skystasjoner, i tingstuer og på steder der folk samlet seg. Øvrigheten visste langt mer om taternasjonen enn i tiåret før. Myndighetene ville derfor registrere taterne særskilt også ved folketellingen den 31. desember 1855. Tellingsbestyrerne fikk vite om dette først i et sirkulære av 30. oktober 1855. Beskjeden fra den forrige tellingen ble gjentatt; samme type opplysninger om taterne skulle føres opp på særskilte skriv. Men fordi noe lignende hadde skjedd før, ble ikke tiltaket så hausset opp. Dessuten hadde mange prester fått trening i å registrere omreisende. Det kunne være et krevende ekstraarbeid som stjal mye av prestenes verdifulle tid.

Hvordan ble prestenes *oppslutning* om tellingen denne gang? Rapportene fra 1855 er langt tynnere enn i 1845, på tross av at antallet omreisende trolig var minst like høyt.

Som sist må det antas at flere gjemte seg, og at flere krysset riksgrensen til Sverige i god tid før nyttår. Det skyldtes ikke minst kunngjøringen av 8. oktober. Den trykte tellingslisten omfatter i underkant av 170 fantefølger og 739 personer fordelt på 54 prestegjeld. Tendensene var de samme som tidligere; taterne fulgte bestemte reiseruter og slo seg til over lenger tid i visse bygder. Det er åpenbart at minoriteten ikke ble regnet for å tilhøre resten av befolkningen.

Følgelig ble de heller ikke i 1855 inkludert i den samlede statistikken: "Under den ovennævnte Folkemængde ere ikke medregnede de under Folketællingen paatrufne Fanter eller Taterne der ikke have fast tilhold."¹¹ Romanifolket stod fortsatt på siden.

Fantefondet

De som fordelte Fantefondet hadde konstant et øye til Tatertellingene i 1845 og 1855. Taternes etterkommere ble fulgt med falkeblikk fra fødselen av. Men hva

¹⁰ Statistiske Tabeller for Kongeriket Norge udgivne efter foranstaltning af Departementet for det Indre. Sextende Række, indeholdende Tabeller over Folkemængden i Norge den 31te December 1855 samt over de i Tidsrummet 1845-1855 Ægteviiede, Fødte og Døde, Christiania 1857, s. I. Nedgangen i tallet fra 1845 til 1855 bliver også kommentert: "At Fanternes eller Taternes Antal ved Folketællingen i 1855 er befunden at udgjøre omtrent 400 mindre end ved Folketællingen i 1845, er dog intet sikkert Bevis paa, at dens Antal saa betydeligt, er aftaget eller endog overhoved er aftaget, da Grunden kan ligge deri, at saa mange flere af disse omstreifende Mennesker ikke have været paatrufne ved sidste Folketelling."

¹¹ "Om Fantefolksagen." Journalsager 1867. J No 455. Kriminalkontoret, Justisdepartementet. Riksarkivet Oslo.

fikk Fantefondet egentlig utrettet? Ganske mye, men ikke nok, sett fra myndighetenes side. Bosetting av familier og bortsetting av barn var dets hovedoppgaver. I løpet av fire år etter 1855 ble 109 barn satt bort til oppfostring, fortrinnsvis hos bonde- eller prestefamilier. I tillegg fikk til sammen 313 personer midler fra Fantefondet. Tanken var at taterne skulle hjelpes økonomisk i overgangsfasen til et fastboende liv. Deres reisevirksomhet hang jo sammen med yrkesutøvelsen. Det forarget myndighetene at romanifolket måtte reise for å jobbe. Men det skulle vise seg at mange taterne mottok penger en periode, før de gjenopptok et omreisende liv. Også flere titalls fosterbarn vendte tilbake til landeveien etter konfirmasjonen. Fantefondets arbeid virket ofte forgjeves. De ivrigste reformatorene trøstet seg med at det var en start på noe som etter hvert ville bære frukter.

Folketellingene i 1865 og 1875

I mellomtiden fortsatte Eilert Sundt sitt arbeid. I 1862 kom hans "Anden Aars Beretning om Fantefolket" (Sundt 1862), senere redigert og omdøpt til "Fantefortegnelsen fra 1862". Det fantes dermed masse personopplysninger om reiseaktive taterne da Tabellkontoret planla folketellingen for 1865. Sundt fokuserte særlig på slektene som farten på strekningen Skien-Stavanger.

Det er derfor grunn til å spørre om Sundts iherdige innsats på individnivå kan forklare litt av ordlyden i instruksene for folketellingen. Mye tyder på det. La oss se hva som faktisk ble sendt ut av informasjon. To punkter i "Cirkulære af 12te Oktober 1865 til Sognepræsterne i Landdistrikterne", berører taterne, det første riktignok bare i teorien.¹²

Under punkt c. i "Til lagttagelse under Tællingen gjøres opmærksom på Følgende", het det at ingen reisende som "haves i Logis" skulle medregnes der de hadde leid seg inn. Dersom vedkommende bodde i Norge, skulle han eller hun medregnes der de hadde sin bopel. Følgelig måtte ingen oppføres på noen liste med mindre de hadde en hjemstavn.

Dette punktet angikk vanligvis andre typer omstreifere, så som omreisende originaler og utlendinger på vidvanke i Norge. Midt på 1860-tallet fantes det en hel flora av ulike typer mennesker med vandring som livsform.

Tidspunktet for tellingen var heller ikke uviktig for taterne. Den foregikk "ved Udgangen af Året 1865", og ble eventuelt gjenopptatt og avsluttet straks over nyttår 1866. På denne tiden av året oppholdt det seg alltid noen svenskfødte tater i Norge. Som utlendinger falt de utenom tellingen, selv om de kanskje definerte seg som norske. Reisefølgene krysset landegrensene, de var bevisst flernasjonale. Dessuten er det en kjensgjerning at taterfølger flest lå opptil flere uker i ro like før og etter nyttår.

På side fem i skjemaet finner man et eget avsnitt for taterne. Her var beskjeden klar: "Tatere eller Fantefølger" skulle ikke telles sammen med den øvrige befolkningen. De skulle opptas i særskilte fortegnelser på spesielle lister.

---

¹² "Om Fantefolksagen." Journalsager 1867. J No 455. Kriminalkontoret, Justisdepartementet. Riksarkivet Oslo.

Det ble understreket at det kun gjaldt de som reiste. Familier som hadde slått seg til ro; "oppgivet Omstreiferlivet og taget fast Bolig", falt nå utenom taterdefinisjonen. De opplevde nok stigmatisering i lokalmiljøene, men ble ikke definert som taterne av folketellerne.

Selv om skjemaets ordlyd virket kjent, var det to store forskjeller fra 1845 og 1855. Det nye i 1865 var at Tabellkontoret søkte opplysninger om reisefølgene som enheter, ikke tateren som individ. Bare antallet taterfølgere var interessant. Hvor mange personer som tilhørte hver flokk betød mindre. Den andre nyheten var at taterne ble delt i to kategorier:

1. De som hadde bolig og kun streift deler av året.
2. Familier uten bolig som reiste hele året.

Trolig gjorde Eilert Sundts påvirkning seg gjeldende. Med sin "Anden Aars Beretning om Fantefolket" fra 1862 hadde han jo allerede kartlagt bortimot samtlige "Vestvandringene" – taterne som reiste mellom Skien og Stavanger. Derimot visste han mindre om "Østvandringene" – reisefølgere som vekslet mellom å oppholde seg på Østlandet, Trøndelag og Sverige. Det finnes såvidt det vites intet konkret bevis på at Sundt utformet eller påvirket utformingen av dette punktet i 1865. Likevel er det all grunn til å tro at han ble rådspurt. Mannen var på dette tidspunktet kjent som "Fantepresten". Også den samiske befolkningen ble i denne tellingen delt i to, en fastboende og en nomadiserende. Det kan hende at myndighetene ville bruke dette skillet for å måle hvor raskt disse minoritetene tok etter levemåten til folk flest.

Hva med inndelingen av delvis og heltids reisende? For å lette arbeidet med å bosette taterne, var det nyttig å vite hvem som faktisk hadde smakt på et fastboende liv. Sundt bekymret seg særlig over de med "en vildere natur", familier uten bolig. Ved å dele taternasjonen i to, ville myndighetene få en anelse om hvem de først burde gripe fatt i.

Men bortsett fra denne inndelingen, så bad myndighetene om samme typer opplysninger i 1865 som tidligere. De ville vite mest mulig om "deres nåværende Stilling", altså opplysninger som gav et bredt bilde av taterne.

Neste gang taterne skulle telles var ti år senere. I folketellingen fra 1875 er taterne regnet med i landets totale befolkning for første gang. Taterne og fantefølgere skulle tas med i spesiallisten for det stedet hvor de oppholdt seg natt til 1. januar 1876. Men fremdeles skulle det påføres anmerkninger om hvilket mønster familiene fulgte når de streift.

En kan spørre hvorfor taterne nå ble innlemmet i landets folketall. Det var nok ikke fordi Sundt slapp fantesaken mer eller mindre ufrivillig i 1869. Årsaken lå i tellernes arbeidsmetoder. Statistisk sentralbyrå nærmet seg internasjonale standarder når det gjaldt folketellinger. Derfor ble også omreisende grupper inkludert når landets befolkning skulle manntallføres. Dette skyldtes nok ikke en ny holdning til taterne.

Eilert Sundt døde i 1875 og "tatersaken" ble stående uten sin viktigste politiske talsmann. Riktignok hadde enkelte kritikere beskyldt Sundt for pengesløsning og manglende resultater i arbeidet med å reformere fantene. Men

Sundts velvalgte ord gjorde fremdeles inntrykk på nasjonens geistlighet: "Hva vi enn gjør med dette folk, slippe dem kan vi ikke".

Tiden etter 1875

På 1880-tallet steg antallet omreisende i Norge, særlig på Vestlandet. Befolkningsøkning og myndighetenes formildnende behandling av slike grupper bidro til at flere drog på landeveien eller kalte seg sjøfanter. Sogneprest i Holt ved Tvedestrand, Boye Ording (1829-1906), merket seg det og begynte å bekymre seg. På slutten av tiåret startet han en gjennomtenkt offensiv mot taterne; de burde tvangsboettes og fornorskes fortest mulig. Igjen var Morgenbladet en effektiv kanal for å spre budskapet, og igjen ble fakta fra tidligere folketellinger brukt som argument mot romanifolket. På bakgrunn av dem gjorde sognepresten nye anslag om taternasjonens voksende størrelse. Tatersaken var "velsignet" med en ny talsmann.

Ordings høylydte agitasjon bar frukter. Hans sambygding, bonde og stortingsrepresentant Ole Grandesen, tok et initiativ 25. februar 1892. På vegne av flere, luftet han fantesaken i forbindelse med budsjettforhandlingen til fattigvesenet. Året etter overtok Justisdepartementet saken fra Kirkedepartementet. Også stortingsrepresentant Jacob Sverdrup (1845-1899) holdt et engasjerende innlegg om taterne. "Asyler" for barna og omskolering av de voksne var hans medisin for å få bukt med de reisende. Han etterlyste samtidig en mann som kunne ta opp Eilert Sundts arbeid, en mann som ville gå inn for dette arbeidet med all sin kraft.

Jacob Walnum

Sverdrups fetter besvarte utfordringen. Det var sogneprest i Leikanger, Jacob Walnum (1851-1925). Han mente det var en skam at kristenfolket ignorerte de reisendes "ugudelighet". I hans gjennombruddsartikkel, "Tatersagen" i Morgenbladet den 16. september 1893, kom det en sterk appell til kristenfolket. Som en konsekvens av den ble Hovedkomiteen til Omstreifermisjonen dannet i Bergen 28. september samme år.

For å gjøre en kronglete historie kort: I januar 1894 mottok komiteen 5 000 kroner for å kartlegge forholdene med tanke på å gjenoppta Eilert Sundts arbeid. Det neste store skjedde da "Norsk misjon blant hjemløse" ble stiftet i 1897, med Jacob Walnum som organisasjonens første generalsekretær. Misjonens tilblivelse er imidlertid ikke mest interessant for oss. Vi spør heller hvordan tidligere folketellinger påvirket Walnum og misjonens gjerning.

Årene 1893-1897 er viktige i så måte. For å vinne politikernes gunst og få støtte til sin sak var Walnum nødt til å vise at det fantes behov for en tatermisjon.

Det naturlige var å søke til Fantefortegnelsen fra 1845 og så bygge videre på den. Her ville Walnum dessuten få bekreftet eller avkreftet sine antakelser: Vandret fremdeles etterkommerne til menneskene som ble registrert i 1845? I så fall kunne han få bekreftet datidens teori om at "vandrenaturen" var arvelig betinget. Angivelig tok det tre generasjoner å utslette disse tilbøyelighetene. Nettopp det ville være tunge argumenter å fremføre til stortingsrepresentantene.

Med Fantefortegnelsen fra 1845 på innerlomma gikk han i 1895 bokstavelig talt ut på landeveien for å registrere tater. Samtidig ble landets fattigstyrer pålagt å sende inn rapporter om understøttede tater de siste fem år. De skulle også forsøke å innhente opplysninger om taternes forfedre og generelle slektsforhold så langt det lot seg gjøre.

Ved hjelp av Walnums kraftinnsats ble taterne kartlagt på kort tid. Resultatet forelå i 1896; totalt omfattet fortegnelsen fra 1896 3 859 individer, han hadde altså "overgått" Sundt i antall. Walnum selv systematiserte innholdet, og det er interessant å se hvilket system han fulgte.

Walnum definerte "de eldre slekter", det vil si etterkommerne til personer som også var med i tellingen fra 1845, som mest "ekte" tater. De er oppført først i manntallet. Her er opplysninger som strekker seg langt tilbake i tid, og mannen hadde synlig nytte av tidligere innsamlede opplysninger. Reisende som tilhørte nyankomne slekter på landeveien, ble oppført senere i manntallet. Walnum merket seg også at representanter for "de eldre slekter" oftere hadde et mørkt, unorsk utseende.

Det går altså en klar linje fra Tatertellingen i 1845 til Fantefortegnelsen i 1896. Walnum saumfor Eilert Sundts etterlatte papirer. Uten dette å bygge på ville Walnum startet nærmest på bar bakke. Han ville antakelig også betraktet taterne med andre øyne. Dette kan høres ut som en bagatell, men det ble fatalt for mange tater. Fra Walnums fortegnelse går det nemlig en like klar linje frem til vår tid; Norsk misjon blant hjemløse brukte hans opplysninger som rettesnor når de bortplasserte barn. Prester og misjonens medhjelpere lette hos Walnum når de var i villrede om en person tilhørte romanifolket eller ei. Personer med "tateraktig" oppførsel ble sjekket opp mot arkivet; stod vedkommendes forfedre i tatermanntallet? Siden det var en utbredt oppfatning at det tok lang tid å uttrykke "taternaturen". Derved kunne ikke bofaste mennesker med reisende forfedre regnes for å være helt kureret, selv etter en generasjon eller to helt i ro.

Det er flere eksempler på at fastboende mennesker ble tillagt tateridentitet selv etter årtier som bofaste. Nettopp det kan ofte ha vært en styrke i hverdagen; romanifolkets tette nettverk bidrog til et godt samhold. Men når det kom på tale å tvangsadoptere vekk barn eller plassere hele familier på arbeidskoloni, var det forsiktig uttrykt en hemske. Da nyttet det lite å protestere, Misjonen hadde myndighetenes velsignelse. Som basis for Misjonens virksomhet gjennom hele 1900-tallet, ja like til misjonens nedleggelse i 1989, lå Fantefortegnelsen fra 1845 og Walnums manntall fra 1896.

Men i den offisielle statistikken over folketallets utvikling i Norge kom ikke taterne med! De telte taterne i 1845 og 1855 *ble* stående utenfor. Det kan ha vært slurv eller en serie med nærmest nedarvede, byråkratiske forglemmelser. Utelatelsen kan også skyldes taternes taushet som gruppe. Få av dem har visst om dette, og ingen har protestert. Faktum er at henholdsvis 1 145 og 739 personer i 1845 og 1855 ikke er medregnet når tallene for disse to folketellingene er oppgitt i statistiske oversikter som forelå på 1900-tallet. Statistisk sentralbyrå videreførte derved praksisen med å definere romanifolket som atskilt fra resten av befolkningen.

Hva med taterne, gagnet ikke folketellingene dem i det hele tatt? Jo, de førte med seg noe positivt. Mange reisende har god greie på forfedrene, ofte mye bedre enn nordmenn flest, og er takknemlige over å finne opplysninger i disse oversiktene. Til en viss grad har det nok bidratt til å styrke deres tilhørighet og gi dem en fortid. Mange syntes det er moro med forfedre som nevnes i 1845. Sånt gir status, det er tegn på at slekten tilhører de gamle. Det er et bevis på at de er "horta romani", ekte taterne.

Litteratur

- Christie, Nils (1959): *Eilert Sundt som fanteforsker og sosialstatistiker*, Oslo.
- Flekstad, Kaspar (1949): *Omstreifere og sigøynere*, Oslo.
- Gotaas, Thor (1999): *Tatere i norsk folketradisjon*, Espå.
- Gotaas, Thor (2000): *Livskampen og eventyret. Tatere i norsk kulturhistorie*, Oslo.
- Heymowski, Adam (1944): *Swedish "travellers" and their ancestry. A social isolate or an ethnic minority?* Uppsala.
- Kristiansen, Oskar (1934): *De fattige i Norge 1814-1845*, Oslo.
- Lande Moe, Tore (1975): *Omstreifande grupper i Norge*, magisteravhandling i etnologi, Universitetet i Oslo.
- Midbøe, Øyvind (1968): *Eilert Sundt og fantesaken*, Oslo.
- Morgenbladet: 28.10.1845, nr. 55 1846, nr. 80 1854 og 16.9.1893.
- Schmidt, Julius August S. (1851): *Forordninger, aabne Breve, Placater m. m. for kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1648-1813. Til Brug for den Lovstuderende*, Christiania.
- Seip, Anne Lise (1984): *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, Oslo.
- Sundt, Eilert (1850): *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge*, Christiania.
- Sundt, Eilert (1859): *Fortsat Beretning om Fantefolket*, Christiania.
- Sundt, Eilert (1862): *Anden Aars Beretning om Fantefolket*, Christiania.
- Sundt, Eilert (1863): *Tredie Aars Beretning om Fantefolket*, Christiania.
- Sundt, Eilert (1865): *Fjerde Aars Beretning om Fantefolket*, Christiania.
- Sundt, Eilert (1974 [1852]): *Fante- eller landstrygerfolket i Norge. Utvalg og innledning ved H. O. Christophersen*, Oslo.
- Tranberg, Anna (1994): *Folk og fant. Navnelister i folketellingsarbeidet 1815-1855*, Oslo.
- Tranøy, Joar (1988): *En særomsorg blir til. Om gjenopptakelsen av Eilert Sundts arbeid for omstreiferne*, magisteravhandling i kriminologi, Universitetet i Oslo.
- Winge, Harald (1992): *Fantefortegnelsen 1845*, Oslo.
- Winge, Harald (1995): *Fantefortegnelsen 1862*, Oslo.

Jan Eivind Myhre

Om behovet for klasser

Middelklassens vekst og fall i Norges offisielle statistikk¹

Ideen og begrepet om en middelklasse er ikke statistikernes påhitt. Forfattere, journalister, politikere og forskere fant på 1800-tallet og 1900-tallet å bruke middelstand eller middelklasse som navn på en sosial gruppe i feltet (noen ville si i klemma) mellom et ledende samfunnslag (en overklasse om man vil) og en underklasse, eventuelt kalt allmue eller arbeiderklasse. For folketellingen 1875 ble riktignok en mellomkategori introdusert av fagfolkene i Statistisk Centralbureau, som hadde rukket i få sitt navn i 1876, mellom selve tellingen ved årsskiftet 1875-76 og publiseringen av resultatene mellom 1878 og 1882. Byrået – vi snakker strengt tatt om Jacob Neumann Mohn – fant ut at der trengtes en kategori mellom overordnede og selvstendige på den ene siden, og arbeidere og andre i underordnet stilling på den andre. De ble kalt *betjente*, *bestillingsmenn* eller *funksjonærer*, men man unngikk uttrykk med forstavelsen middel-, mellem- eller midt-. Angående middelklassens framvekst i sin alminnelighet, se Myhre (1994:43-63) og Myhre (2004).

Denne mellomkategorien synes å ha hatt en svak analytisk status. Det er ikke underlig ettersom det offisielle Norge i det 19. og begynnelsen av det 20. århundret tenkte i begrepspar, i todelinger av samfunnet. Også den offisielle statistikken reflekterte mye av denne tenkningen, som vi skal se. En av de aller viktigste skillelinjene på 1800-tallet gikk mellom eiendomsbesittere og eiendomsløse. Stemmerettsbestemmelsene i Grunnloven fra 1814 bygde på et slikt skille. Embetsmennene representerte unntaket. De kunne nok ha "Formue", men skyldte sin posisjon i samfunnet sin "Intelligents" (altså utdanning og dannelse), for å ha nevnt et annet viktig begrepspar, som riktignok ikke markerte et skille mellom høy og lav. Stemmeretten skilte igjen mellom politisk aktive og politisk passive innbyggere, en annen viktig distinksjon. Eiendom og politisk aktivitet var intimt forbundet med tanken om uavhengighet, en

---

¹ Takk for råd og kommentarer fra Einar Lie, Hege Roll-Hansen, Kjartan Soltvedt, Sivert Langholm og John Peter Collett.

betingelse for å ha noen posisjon i samfunnet. Sågar leilendingene, såfram de hadde leid i minst fem år, fikk stemmerett, fordi de disponerte eiendom.

By og land var et annet viktig begrepspar, så viktig at folketellingene lenge opererte med to sett oversikter over sosial- og yrkesstruktur (som også lenge var samme sak). I enkelte sammenhenger var nasjonalitet sentralt, Byråets for-gjenger begynte i folketellingen 1845 å skille ut samer og kvener (finskåttede) fra nordmenn, både ved etnisitet og senere ved hjelp av språk. Fødesteder kom inn i folketellingsstatistikken fra 1865; her kunne nordmenn til en viss grad skilles fra utlendinger. I 1888 ble landets første statsborgerlov vedtatt, og fra 1910 kunne Byrådet skille mellom norske og utenlandske statsborgere (Niemi mfl. 2003).

Folk i samtiden, og nå snakker jeg om hundreåret mellom midten av 1800-tallet og midten av 1900-tallet, talte om høy og lav, om rik og fattig og kanskje, i en konfliktorientert sammenheng, om kapitalist og arbeider, eventuelt borger-skap og arbeiderklasse. Også landets offisielle statistikere inndelte folk langs en vertikal sosial skala, fra topp til bunn, fra høy til lav. Men i folketellingene var de forsiktige med kategorier som smakte av politikk eller moral.² Hvorfor inndelte de befolkningen sosialt i det hele tatt og hvordan gjorde de det? Og hvordan kom middelklassen inn i bildet uten at den noensinne ble kalt akkurat det? I utlandet har man talt om "the class that dare not speak its name". Manglet man mot eller evne i Statistisk sentralbyrå, eller hadde utelatelsen andre grunner? Hva var Byråets grunner til å innføre en mellomkategori, til å holde på den, til å detaljere den og til slutt å droppe den? Svaret ligger rimeligvis i formålet med folketellingsstatistikken, som til å begynne med syntes vagt, men som ble klarere etter hvert.

Tidlig 1800-tall: Sosial rang i folketellingene

De første fem folketellingene i den nye staten (1815-1855) hadde forhånds-lagde kategorier "Stand og Livsstilling", ikke så mye fordi departementet sikkert visste hvilke konturer det sosiale landskapet hadde, som fordi tellingene ikke inneholdt navn, bare summeringer av resultatene for de enkelte matrikelgårder. Kate-goriene måtte lages på forhånd, også for eksempel når det gjaldt aldersgrupper, til enkel utfylling for tellerne.

Men man hadde klare formeninger om hva som var viktig. Stand og status var viktig, å gi en oversikt over hvilke næringer folk faktisk bedrev, var av mindre betydning. Man ønsket å si *hvem folk var*, istedenfor som senere å si *hva de drev med*, som Einar Lie har uttrykt det (Lie og Roll-Hansen 2001:109-123). Vi kunne også si at det sosiale perspektivet var viktigere enn det økonomiske. Likevel finner vi på ingen måte noen gjennomført sosial inndeling langs en vertikal dimensjon fra topp til bunn i samfunnet. Det skyldtes blant annet at det politiske var infiltrert i det sosiale. I embetsmannsstatens tidsalder var denne sosiale gruppen (embetsstanden) skilt ut som egen kategori, i noen tellinger sågar delt

---

² Jeg tenker her på folketellingene. Når det gjelder moral kan man jo bare se til alkoholstatistikken og Eilert Sundts studier.

opp i geistlige, sivile og militære. I denne staten, som også var en eiendomsstat, var borgerskapets to store formasjoner, de handlende og håndverkerne, ført opp som egne grupper (den tredje borgergruppen, skipperborgerne, fantes også i statistikken, men var totalt sett nokså liten). Om de sosiale og politiske formasjoner i 1800-tallssamfunnet, se Jens Arup Seip (1974) og Langholm (1984). Gårdbrukerne var der, og leilendingene, og dermed var alle de stemmerettskvalifiserte skilt ut (uten at det ble sagt), med unntak av byenes hus- og grunneiere, en umulig folketellingskategori.

Håndverkere og skipperne uten borgerskap (og dermed uten stemmerett) ble særskilt nevnt, den siste bare i den mest detaljerte av disse tidlige folketellingene, nemlig den i 1845. Her splittes også handelsstanden opp i mindre kategorier, grosserere, kjøpmenn, handelsborgere, høkere, marketenter og andre vertshusholdere, en klar vertikal dimensjon innenfor det merkantile borgerskapet. Håndverkernes svenner og drenger er egen kategori. Allmuens kategorier gir ellers anslag til en næringsinndeling; vi finner sjøfarende, loser, fiskere, verksarbeidere og militære. Andre skjuler langt mer enn de avslører: Husmennene med eller uten jord hvis egentlig geskjeft ofte er ukjent, tjenestefolk og daglønnere (dagarbeidere) som kunne gjøre all slags arbeid.

På to punkter røper 1845-kategoriene sans for en slags middelstandstenkning: Den inneholder en gruppe "handelsbetjente", altså ikke selvstendig handlende, men heller ikke arbeidere eller tjenere til kjøpmannen. Den har dessuten en kategori "bestillingsmenn", offentlig ansatte i posisjonen mellom embetsmenn og arbeidere. Hvis vi i ettertid skulle forsøke å rekonstruere en norsk middelstand eller -klasse ut fra 1845-folketellingen, måtte vi inkludere store deler av håndverksstanden og handelsstanden, kanskje sågar en del embetsmenn. Men folketellingen hjelper oss ikke her. Embetsmenn og håndverksborgere (dvs. mestre) var bare én kategori hver. Så når handelsfolkene var splittet opp i grosserere, kjøpmenn, høkere med flere skyldtes det at disse var ulike juridiske kategorier, at det fantes flere typer handelsborgerskap. Hvis vi vil utskille en overklasse, må vi ty til andre kriterier og andre kilder: Hvilke næringsdrivende var rikest (ligningsprotokoller), hvilke embetsmenn rangerte høyest (statskalenderen), hvem hadde politisk makt (Stortinget, kommunestyre), hvem hadde høyest status, det vil si ble vurdert høyest av andre?

Men selv om folketellingenes kategorier til en viss grad reflekterte det sosiale hierarki i Norge, den vertikale sosiale dimensjon om man vil, var ikke folketellingenes hensikt å gi en systematisk oversikt over landets sosiale struktur. Det er også en smule anakronistisk å tillegge statistikerne en slik tankegang. Tankegangen var underforstått standssamfunnets; og selv om liberalismen trengte inn i det norske 1800-tallssamfunnet, dannet eiendomsrett, økonomiske privilegier og avgrensede politiske rettigheter grunnlaget for forestillingen om den sosiale struktur, i det minste til over midten av århundret. Dette kom til å forandre seg, først slik at statistikerne synes å ville innføre klassesamfunnet med dets lagdeling, men aller mest ved at den sosiale struktur gled i bakgrunnen, til fordel for næringsstrukturen.

C. No. 1.

215

Tabel No. 20. Personer over 15 Aar fordelte efter Livsstilling.

Livsstillinger i Hovedklasser og Underklasser samt enkeltvis.	Bygderne fogderis: a. Fogderierne No. 1-7.															
	1. Ide og Markers Fogderi.		2. Moss og Tune Fogderi.		3. Rakkestad, Heggem og Frelands Fogderi.		4. Aker og Follo Fogderi.		Samme med Undtagelse af Kristiania Forræder.		5. Nedre Romerikes Fogderi.		6. Øvre Romerikes Fogderi.		7. Vinger og Odalens Fogderi.	
	Mand-kjøn.	Kvindekjøn.	Mand-kjøn.	Kvindekjøn.	Mand-kjøn.	Kvindekjøn.	Mand-kjøn.	Kvindekjøn.	Mand-kjøn.	Kvindekjøn.	Mand-kjøn.	Kvindekjøn.	Mand-kjøn.	Kvindekjøn.	Mand-kjøn.	Kvindekjøn.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
D. Personersysselsatte ved husligt Arbeide, hjemmевærende Familienlemmer, der hjælpe Husfader eller Husmoder i deres Gjærning, samt Tjenere.																
I. Gifte Husmodre, der ikke have anden særskilt Beskjæftigelse ...		3324		4900		3686		8025		4927		4161		4368		3256
II. Husbestyrere, Husbetjente, Husbestyrerinder og Husholdersker...		169		275		246		368		285		1	275		326	195
III. Hjemmевærende voksne Børn og Familienlemmer, der hjælpe Husfader eller Husmoder i deres Gjærning	1012	1395	1018	1769	1468	1613	1306	2192	1142	1631	1458	1619	1687	1786	1561	1464
IV. Tjenere	553	1339	664	1580	804	1514	1146	2726	1030	2119	778	1595	1054	1859	552	1199
V. Arbeidere m. m.	-	2	-	-	-	-	5	1	4	1	-	-	1	-	2	-
Tilsammen Hovedgruppe D	1565	6229	1682	8524	2272	7059	2457	13312	2176	8963	2237	7650	2743	8339	2115	6114
E. Personer, der enten ikke eller kun i uvæsentligt Omfang øve produktiv Virksomhed.																
I. Personer, der leve af sine Midler, samt andre, som have trukket sig tilbage fra sin Virksomhed, ...	145	157	153	198	130	219	212	308	166	196	203	285	325	335	265	323
II. Personer, der forses af andre, til hvem de staa i Slægtskabs- eller lignende Forhold, m. m.	90	187	107	257	111	118	298	417	200	230	137	230	160	137	98	154
III. 1. Personer, der leve af Legat- eller Fattigunderstøttelse	134	157	157	272	171	203	361	442	282	328	162	199	230	341	61	162
2. Hospitalslemmer	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-
IV. 1. Omstreifere, Landstrygere	-	-	7	1	8	4	5	2	4	-	1	1	12	6	3	2
2. Strafarbeidsfanger	-	-	-	-	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Tilsammen Hovedgruppe E	369	501	424	728	420	544	878	1175	654	754	503	715	727	819	427	641
F. Personer, hvis Livsstilling har været noppivet eller utilstrækkelig betegnet...	10	37	13	44	33	38	51	92	46	65	20	62	55	66	23	43
Af ovenstaaende Grupper fremhæves:																
D III:																
a. hos Gaardbrugere	570	675	690	880	1122	1149	779	804	775	793	829	800	1195	1109	711	668
b. hos Husmænd	203	221	104	189	173	252	352	303	152	209	438	476	244	293	632	584
c. hos Andre	232	499	224	700	123	212	425	1185	265	636	191	343	248	384	208	212
E I:																
a. Rentenister, Kapitalister	26	30	33	60	37	73	69	110	62	66	28	47	26	22	6	6
b. Huseiere, Grundere uden anden opgiven Stilling	3	11	8	15	1	4	25	59	8	24	2	2	5	8	-	-
c. Pensionister:																
1. Embedsmænd	1	-	2	-	1	-	19	-	6	-	1	-	1	-	-	-
2. Bestillingsmænd	6	-	5	1	2	-	7	-	4	-	5	-	8	-	-	-
3. Pensionerede Kvinder	-	7	-	7	-	9	-	36	-	9	-	15	-	8	-	5
d. Føderadsfolk	105	108	100	114	86	133	76	101	75	97	162	221	281	297	258	312
e. Andre	4	1	4	1	2	-	16	2	11	-	3	-	4	-	1	-
E II:																
a. forserede af Gaardbrugere	34	58	37	62	45	59	53	75	50	75	48	73	68	46	26	51
b. — Husmænd	8	29	7	26	12	13	10	15	10	15	21	77	18	43	22	60
c. Andre	48	100	63	159	54	46	235	327	140	140	68	80	74	48	50	43

80*

Fra C.No.1. Resultaterne af Folketællingen i Norge 1 Januar 1876. Udgvjet af det Statistiske Centralbureau. Kristiania 1878-1881.

Nye sosiale realiteter – folketellingen i 1875

Folketellingene, ja den offentlige statistikk i det hele, ble sterkt utbygd fra 1860-tallet av under A. N. Kiærs ledelse. Statistikken ble en del – en viktig del må vi tro – av landets infrastruktur, på linje med jernbaner, telegrafvesen, utviklingen av et bynett gjennom byggrunnleggelser (Myhre 1977, Helle mfl. under

publisering) og et skolevesen. Mens Fredrik Stang i det nye Departementet for det Indre fra 1845 hadde måttet nøye seg med Schweigaards Norges Statistikk fra 1840 og Jens Krafts topografisk-statistiske beskrivelse over Norge, samt de tidlige femårige amtmannsberetningene om rikets økonomiske tilstand³, fikk hans etterfølgere ganske andre hjelpemidler når det gjaldt kunnskap om kongeriket, befolkningsmessig, økonomisk, sosialt, i undervisning, samferdsel og ellers. Målet var Norges modernisering, med staten som tilrettelegger, i et samfunn som politikerne ellers ønsket liberalt og liberalistisk.

I befolkningsstatistikken, og spesielt i folketellingene, betød dette at man la vekt på næringsenes størrelse og statistiske fasong. Tabellen for slikt i folketellingen av 1865 ble kalt "Stand og Næringsvei", og var desidert viktigst når det gjaldt det siste, altså hvilken næring folk drev, jordbruk, industri, tjenesteyting (kalt "immaterielt Arbeide"). Derfor ble for eksempel tjenestefolk fordelt på næringene. Hvis en tjenestejente arbeidet for en kjøpmann, ja da bidrog hun til handelsnæringen (men vi vet hvor mange tjenestejenter det var!). Det statistiske kontor, byrået var ennå ikke blitt sentralbyrået, laget en systematisk seksdeling av befolkning etter næringsvei, bygd på folketellernes oppgaver over hver enkelts yrke og stilling. Disse ble ikke plassert i et ferdigkodet skjema, slik som i de foregående tellingene. Folketellingen var det første i det frie Norge som ble gjennomført med navn på alle 1 701 756 hjemmehørende innbyggere.

Middelklassen var representert ved bestillingsmenn i det offentlige og ved handelsbetjente samt oppsynsmenn og forvaltere i primærnæringene, mens funksjonærer i industri eller håndverk ikke var skilt ut. 1865 forsøkte å etablere en viss kontinuitet med tidligere folketellinger og lå ennå for nær stands-samfunnet.

Man kan med en viss rett si at middelklassen ble statistisk opprettet gjennom folketellingen av 1875. Hva var det Byrået fant på? Det løste opp de to dimensjonene som i de tidligere folketellingene til dels var sammenflettet i kategoriene, nemlig hva slags virksomhet (næring) de drev, og hvilken stand eller status de hadde. Med et nyere uttrykk kan vi snakke om den horisontale og den vertikale sosiale dimensjon. Nå var en god del av de gamle kategoriene nokså entydige på begge dimensjoner: En embetsmann hadde høy sosial stilling og status og drev med tjenesteyting, eller – i samtidens termer – immateriell virksomhet. Med kategorien "kontorist" (hva vi ville kalle en yrkestittel), derimot, antydes nok midlere sosial stilling, men ingen næring.

I folketellingen er det foretatt en detaljert og systematisk inndeling av innbyggerne etter næring, der hovedinndelingen går etter om arbeidet er i det offentlige (stat eller kommune), drives privat immaterielt (som leger eller sakførere), foregår innenfor den alminnelige næringsdrift eller har art av huslig arbeid. Ellers ble det blant annet tatt hensyn til arbeidsmåten, materialet det ble arbeidet i, hvor arbeidet foregikk eller omfanget av virksomheten.

---

³ Et eksemplar av Kraft i Historisk institutts bibliotek på 1970-tallet inneholdt Fredrik Stangs signatur.

Det interessante i vår sammenheng er den vertikale tredelingen som trekkes fram, der inndelingens prinsipp er "Personenes mer eller mindre selvstendige, overordnede eller underordnede Stilling i Arbeidet". De tre kategoriene blir altså

- 1) selvstendig næringsdrivende
- 2) private og offentlige betjenter og
- 3) arbeidere, tjenere og andre i underordnet stilling (NOS C. No. 1 1882:65ff).

Dette kunne ha vært en vakker samfunnsformasjon med overklasse, mellomklasse og underklasse, hadde det ikke vært for klasse 1. Denne rommer en broket forsamling av folk i ulike yrker, selvsagt, men også ulik sosial status. Årsaken er at kategorien "selvstendige" omfatter så mye. Den inkluderer embetsmennene, formodentlig fordi de betraktes å være uavhengige og selvstendige i utøvelsen av yrket. Interessant nok hadde mange embetsmenn inntekter fra embetsgårder og embetshandlinger (sportler), noe som delvis gjorde dem til en slags næringsdrivende. Gruppen av selvstendige inneholdt også det selvstendig næringsdrivende borgerskap, industrialister, grosserere, kjøpmenn, bankierer. Den omfattet i tillegg selvsagt småhåndverkere og beskjedne butikkeiere, ned til enmannsbedrifter. Det mest spesielle er en betydelig gruppe representanter for hva som i folketellingen er kalt "småindustri". De industridrivende i dette tilfellet er faktisk i hovedsak kvinner som vasker, syr, stryker eller lignende for egen regning, tjenester (formodentlig) kjøpt av høyborgerlige fruer eller familier i middelklassen. Statistikerne må ha stusset ved sin klassifisering. Her er det kort vei definisjonsmessig fra lønnsarbeid, å selge sin arbeidskraft, til som næringsdrivende å selge en tjeneste, for eksempel stryking av tøy. I et marxistisk skjema kan disse kvinnene kanskje formelt plasseres i et småborgerskap som selvsysselsatte. Men flest argumenter er det for å plassere dem i arbeiderklassen, både inntektsmessig, kulturelt og statusmessig. Og samtiden må ha sett likheten mellom dem og dagarbeiderne, som stadig må streve for å finne ny sysselsetting. Men folketellingen var mest interessert i mer formelle relasjoner.

De selvsysselsattes sosiale posisjon har for øvrig vært et tilbakevendende problem i statistikken. I engelskmennene Goldthorpe og Hopes rangering av yrkesgrupper hundre år etter Mohn (1974) kom de selvsysselsatte profesjonelle (som leger og advokater) på topp blant 124 grupper. Helt på bunnen finner vi også selvsysselsatte, i form av arbeidere som for eksempel gatefeiere (Album 1979:48).

Men altså 1875: På et blandet grunnlag av uselvstendighet og overordnethet konstruerte den et midlere sjikt av private "Betjente" og offentlige ditto, også kalt bestillingsmenn. Disse er underordnet andre personer, er altså ikke sine egne herrer, samtidig er arbeidet av en karakter som krever en viss selvstendighet, med andre ord ingen fullstendig underordning. Hvem tenkes det på? *Betjente* er et uttrykk som ligger nær *funksjonær*, men dette dukker ikke opp før i folketellingen for byene i 1885. I den private samfunnsfære er de sentrale grupper *bestyrere*, *betjente* og *arbeidsformenn*. Vi ser for oss fabrikkbestyrere, kontorfolk, butikkekspeditorer, verkstedformenn, noen sikkert med spesialkunnskap i regnskap eller teknikk. De offentlige funksjonærer, bestillingsmennene, var for eksempel lærere, politibetjenter eller konstabler, kopister (lavere funksjonærer) i departementet, alle slags folk med en viss myndighet, med eller uten uniform, gjerne sittende bak en skranke eller en kontorpult. Brannkonstabler ble regnet

som bestillingsmenn, mens "Brandmandskaber" var arbeidere. I motsetning til klassen av de selvstendige, fanger dette middelsjiktet åpenbart inn en mer homogen gruppe, både med avstand nedover til arbeiderne (formenn er åpenbart med i kraft av sin overordnede posisjon i forhold til arbeiderne), men samtidig med en markering av at noen stod over dem. Deres posisjon var bygd på en viss kompetanse, som gjerne var ervervet gjennom utdanning (lærerne eller telegrafistene) eller i det minste opplæring med litt teoretisk tilsnitt. Hva var hensikten fra Byråets side med å skille ut et slikt mellomlag/middelklasse/middelstand, som jo slett ikke ble kalt med noe slikt navn?

Svaret er at kategoriene i folketellingen i 1875 må ses sammen med en samtidig undersøkelse, den som J. N. Mohns publiserte i 1877 under navnet "Statistiske Oplysninger om de fremsatte Stemmerettsforslags Virkning".⁴ Stortinget behandlet fra 1869 og i flere runder en eventuell utvidelse av stemmeretten. Se for eksempel Solheim (1976). Den hadde stått uforandret siden 1814 og var – bortsett fra for embetsmennene – som nevnt ensidig knyttet til eiendom i form av næringsborgerskap i byene eller grunneiendom i by eller land. Lenge inkluderte stemmeretten i det store og hele middelstanden slik den gjerne ble oppfattet, det vi si de mange selvstendig næringsdrivende.

Matadorene, de fåtallige godseiere og de betydeligste næringsdrivende, tilhørte sammen med store deler av embetsstanden *de kondisjonerte*, landets overklasse.⁵

Stemmerettsdebattene var en følge av at denne virkelighetsoppfatningen var i ferd med å endre seg. I 1868 henledet Ole Jacob Broch, den brukte matematikeren, Stortingets oppmerksomhet på nye grupper som vokste fram innenfor middelstanden; lærere, stasjonsmestere, kontorbetjente, bruksfullmektiger og andre. Disse mente han burde få stemmerett ut fra tanken om at de hadde dannelse og kunnskaper nok til å delta i politikken. Dette var på sett og vis en middelstandsutgave av embetsmannskriteriet; de som hadde stemmerett i kraft av utdanning. Mange delte Brochs syn, men problemet var at man ikke godt kunne lage en liste over hvilke yrker som burde ha stemmerett. Nå hadde en god del av bestillingsmennene og de private betjentene stemmerett likevel, nemlig i kraft av at de hadde eiendom. Og enda flere ville få stemmerett hvis man gikk over til et inntektskriterium, som var det Mohn blant annet utredet i 1877. Satte man en minimumsinntekt som grense for stemmerett, fanget man inn både folk med en viss "eiendom" (i samtiden begynte etter hvert rørlig formue å bety mer, formue i form av grunneiendom mindre) og fikk på kjøpet verdige stemmeberettigede med kunnskap og dannelse. Problemet var at ikke rent få arbeidere fulgte med på kjøpet hvis man satte inntektsgrensen lavt nok til å romme mange middelklassefolk. Nå hadde en del arbeidsfolk stemmerett fra før, som huseiere i byene, og Stortinget valgte da også å utvide stemmeretten i 1884 ved å innføre et såkalt censusprinsipp; folk måtte tjene 800 kroner i året i

⁴ Sammenhengen er også påpekt av S. Langholm 1984 og, med referanse til Langholm, av Lie og Roll-Hansen 2001, s. 118-121.

⁵ I Danmark er det tradisjon for å regne gårdbrukerne til middelklassen, også i det 19. århundre. Slik har det ikke vært i Norge, men deres posisjon som eiendomsmenn har likevel ofte plassert dem i en slags mellomposisjon, hevet over den store klassen av eiendomsløse i by og land.

byene og 500 kroner på bygdene. Redselen for å gi arbeidere stemmerett, som ble målbåret av enkelte stortingsrepresentanter med Pariserkommunen i bakhodet, ble oversett av det store flertallet.

Slik "innførte" Norges offisielle statistikk middelklassen, uten altså å gi den noe samlende navn. Middelklassen eller middelstanden var imidlertid en hyppig benyttet term i samtiden. Den favnet de nye grupper av private og offentlige betjente eller funksjonærer (et uttrykk som etter hvert vant innpass) samt store deler av det private næringsliv, det som ofte er blitt kalt småborgerskapet. Historikere har gjerne snakket om henholdsvis den nye og den gamle middelklassen, altså funksjonærene og de små selvstendig næringsdrivende (Myhre 1994 og Myhre 2004). Det var den nye som Byrået skilte ut. Funksjonærer i offentlig og privat, i handel, håndverk, industri eller samferdsel ble gruppert sammen. Slik markerte også den nye klassifiseringen på et vis at et klassesamfunn var underveis, til avløsning av det eldre standssamfunnet, der de enkelte stender – embetsmenn, handlende, håndverkere og gårdbrukere – var viktige å skille ut.⁶

Fordi tanker om temaer som politikk, demokrati, eiendom, dannelse og stemmerett inngikk i statistikkproduksjonen, ser det nå ut som det var viktig for Statistisk Sentralbyrå å skape et kvantitativt bilde av det sosiale landskapet, en sosial struktur eller en samfunnsformasjon, som man senere ville sagt det. Et slikt formål kom senere til å gli i bakgrunnen.

Middelklassens oppdeling

Det statistiske lys var på sett og vis kastet på middelklassen. Og når fenomenet således var konstatert, oppdaget man stadig flere nyanser, slik vi ser det gjengitt som kategorier i den offisielle statistikk. Men "oppdagelsen" svarte et stykke på vei til utviklingen i de sosiale realiteter; middelklassen ble større og den ble mer nyansert, både vertikalt (om folk satt i høyere eller lavere posisjon) og horisontalt (hva slags næring eller yrke folk hadde). I folketellingen for byene i 1885 ble for eksempel de offentlig ansatte i mellomkategorien delt i tre: statlige bestillingsmenn, kommunale ditto, samt "private Personer, der kunne stilles i Klasse med offentlige Funktionærer" (NOS III nr. 53 1887).

I 1890 tok man et nyanserende skritt videre. I denne folketellingen ble gruppen av private betjente delt i to: bestyrere, betjente, kontorbetjente og ingeniører ble plassert på den ene siden og arbeidsformenn og oppsynsmenn på den andre. Eller rettere sagt på oversiden og undersiden av en strek som skilte hvit fra blå snipp, og i noen grad utdanning fra opplæring. Disse er imidlertid ikke plassert innenfor et større vertikalt tredelt system som femten år før. Gruppene lar seg riktignok kjenne igjen fra 1875-tellingen, men er plassert i et

---

⁶ Samtiden bruk av "middelstand" og "middelklasse" sier nokså lite om denne overgangen. Begge begreper ble brukt om hverandre så vel i det 19. som i begynnelsen av det 20. århundret. Se Myhre i Ericsson, Fink og Myhre (2004) og Jan Eivind Myhre (1994), Middelstand og middelklasse, Terminologi og identitet, upublisert manus.

system av "Livsstillinger" med åtte hovedkategorier⁷. Vi kan legge merke til at livsstillingskategoriene B og E, bestillingsmenn og betjente, ikke skiller mellom privat og offentlig, slik det ble gjort femten år tidligere, men synes å skjelle mellom en faglig posisjon hos bestillingsmannen (gjerne med utdanning, en lærer eller ansatt arkitekt), mens betjent mer allment antyder en funksjonær. Til forskjell fra "Livserhverv", den andre dimensjonen i tellingen, som betegner næring og bransje, går "Livsstilling" mer i retning av sosial posisjon, altså rang eller over- og underordning. Selv om disse posisjonene er mer nyanserte enn før, blant annet ved at middelklassen deles opp, er det sosiale perspektiv nå i 1890 blitt langt mindre framtrede enn næringsperspektivet. Det er en meget detaljert nærings- og yrkesstruktur som presenteres, ned til de minste bransjer og virksomheter. Det Statistiske Centralbureau forlot altså fra 1890 stadig mer en klassifikasjon der politikk og eiendom var basis (i 1898 fikk alle menn stemmerett), og går stadig mer over til en inndeling beregnet til å tjene en analyse av arbeidsmarkedet og samfunnsøkonomien. Landet gikk inn i en nymerkantilistisk periode med økende behov for kunnskap om økonomien. Siden offentlig produksjonsstatistikk manglet fram til ca. 1910-20, var folketellingene avgjørende viktige for å skaffe opplysninger om næringslivet. Men selv etter at produksjonsstatistikken kom i gang, skulle yrkesstatistikken som næringsstatistikk fortsatt komme til å dominere folketellingene.

Ved århundreskiftet skjedde tre nye ting med den sosiale inndeling. I folketellingen 1900 ble den tidligere dimensjonen "Livsstilling" (betegnet ovenfor som A, B osv.) omdøpt til "Socialstilling" (og for å forvirre ytterligere, kommer betegnelsen "Livsstilling" inn som næringskategori). Nå ble den enorme og mangfoldige kategorien med selvstendig næringsdrivende fra 1875 bruket i to. De "Selvstændigt Arbeidende" ble skilt ut, det vil si dem vi senere kom til å kalle selvsysselsatte. Lappeskomakeren alene i sitt verksted og fiskeselgersken som gikk på dørene til folk ble endelig atskilt fra skipsrederen, grosserer og verkstedeieren. Fremdeles stod det igjen to grove kategorier, men det hadde likevel skjedd en nyansering av det sosiale landskap som i alle fall kan gi en svak pekepinn om hvor middelklassen er å finne, om vi skulle ønske å lete etter den. Den tredje nyhet var at bestyrere og betjente skiltes. Vi kan kanskje si at de ledende funksjonærer, bestyrerne, ble uthevet fra funksjonærene ellers. Det vil være rimelig å tolke dette som de første spor Byrået valgte å markere av en utvikling som skjøt fart gjennom hele det 20. århundret; nemlig at de ansatte lederne, atskilt fra eierskap, ble viktigere og viktigere. I 1900 var disse lederne nok en middelklassegruppe, men hundre år etter, i 2000, tilhørte en rekke av disse lederne en norsk overklasse, hvis man vil skille ut en slik.

I 1910 ble dette trekket gjort enda tydeligere: Folketellingen opererte nå med betegnelsen "private arbeidschefer" om lønnede ledere, om ikke nødvendigvis

---

⁷ Der den siste kategorien er "Uoppgiven", slik at man står igjen med sju typer livsstillinger: A. Embetsmenn, B. Bestillingsmenn (også ved privat immateriell virksomhet, slik som advokatforretning), C. Private selvstendig næringsdrivende, D. Folk som lever av formue og lignende, E. Betjente ved privat næringsdrift, privat immateriell virksomhet og ved de offentlige arbeider, F. Arbeidere og andre i lignende underordnet stilling og G. Fattigunderstøttede og andre uten næring.

bedriftsledere) i næringslivet. Kontorsjefer var noe annet enn kontorister. Byrået gikk for øvrig tilbake til betegnelsen "livsstilling" i stedet for "socialstilling". Livsstillingene var "inndelt etter arbeidets art", ifølge folketellingens innledning. Dette var ikke svært forskjellig fra kommentaren til folketellingen 1875, der den vertikale tredeling ble begrunnet med "Personernes mer eller mindre selvstændige, overordnede eller underordnede Stilling i Arbeidslivet" (NOS C No. 1 1882). Det kan likevel synes som om folks plassering i den rent økonomiske, eller kanskje næringsmessige, sfære mer enn før ble ansett som helt avgjørende for deres sosiale stilling i samfunnet.

Dette ble et forsvarsel om hva som skulle komme i 1920-folketellingen. Byråets direktør Gunnar Jahn sa her i forordet til erhvervs- og livsstillingsstatistikken at hovedvekten "som før er lagt på grupperinger efter næringsvei, virksomhet, bedrift, ikke efter personlig stilling, men dette prinsipp er gjennomført med langt større konsekvens enn tidligere."⁸ Dette forteller, som nevnt ovenfor, noe om hensikten med hele folketellingen, som først og fremst var økonomisk, i vid forstand.

Hva Statistisk sentralbyrå strevet etter å få til, var å skape hva som senere ble kalt "gjennomgående livsstillinger", det vil si livsstillingskategorier som kunne brukes i flere dimensjoner, både vertikalt (sosial rang) og horisontalt (næringsvei). Internasjonalt var dette feltet i 1920-årene preget av variasjon (Jønsberg 1925:161-259). Enkelte land (England og Sveits, for eksempel) opererte med to uavhengige klassifikasjoner i folketellingene, en etter næring og en etter yrke (occupation, altså sosial plassering). Andre gjorde det samme, bare i annenhver femårige folketellinger (Frankrike og Nederland). Noen stater, som USA, Østerrike og Sverige (til 1921) klassifiserte folk etter én dimensjon, nemlig individuelle yrker, andre stater brukte næring som klassifikasjon, med modifikasjoner (eksempelvis Danmark, Italia eller Russland). Tyskland framviste et mer komplisert bilde, likeså Norge: "Classification in principle according to the character of the employing concern. Numbers of the most important general skilled occupations in a special table" (Jønsberg 1925:193-194).

Som en del av den tendensen fra tidlig i det 20. århundret man kan kalle *teknifiseringen* av kategoriene, ble i 1920 "gruppene embedsmenn og bestillingsmenn ... sløifet. Disse er efter sin stilling ført inn under gruppene høiere funksjonærer, fagfunksjonærer eller kontorfunksjonærer." Denne omklassifiseringen satte ikke bare offentlig ansatte inn i en samfunnsøkonomisk sammenheng som var mer prinsipiell enn tidligere, men fullførte, så å si, embetsmennes sosiale relegering i samfunnet fra overklasse med en på alle dimensjoner helt selvstendig yrkeskategori, til en funksjonærgruppe med "immateriell virksomhet" som oppgave. Veien til middelklassestatus hadde startet med økonomisk nedgang på 1870-tallet, med politisk fall på 1880-tallet, og fortsatte med sosial og kulturell tilbakegang over århundreskiftet. I 1919 utgav Kristian Elster *Av skyggernes slekt*, romanverket om embetsstandens nedgang. Og i 1920 falt altså deres spesielle posisjon i Norges offisielle statistikk.

---

⁸ Gjort mulig blant annet med et langt bedre grunnlagsmateriale.

Man kan knapt si at de etterlot seg noe tomrom. Landets overklasse befant seg nå i de selvstendiges rekker, som industrialister, bankierer og skipsredere. I det sosiale landskapet kan man si at embetsmenneskets rolle som dannede mennesker og faglige eksperter til en viss grad ble overtatt av profesjonene, som også i høy grad var selvstendig næringsdrivende: advokater, leger, arkitekter og andre.

Embetsmennene fant altså sin naturlige plass blant middelklassens funksjonærer, dog blant de "høyere funksjonærer". Et nytt og spesielt grep i 1920-tellingen var ellers, i hovedoversikten over "socialstillinger", å skille mellom fagfunksjonærer på den ene siden og kontor- og butikksfunksjonærer på den andre. Men dette var en bisak i folketellingen; bare i en grov oversikt ble det snakket om "socialstillinger", ti i alt. I de mer detaljerte tabeller er det snakk om "livsstillinger". I industrien fantes det for eksempel elleve livsstillingskategorier bare blant funksjonærer og formenn. Det er en rimelighet i dette. De elleve gruppene var ikke utelukkende vertikalt sortert, slik som de tre hovedgruppene, der de høyere funksjonærer kom øverst, fagfunksjonærene i midten og kontorfunksjonærene havnet nederst.

Tellingen i 1920 foretok enda et interessant grep, som gjaldt formenn, oppsynsmenn, verksmestere og desslike. Som livsstilling i industrien hørte de til en av elleve kategorier funksjonærer og formenn. I rekken av sosialstillinger utgjorde de en egen gruppe mellom funksjonærer og arbeidere. Men i den store sammenslåingen til kun tre vertikale grupper, havnet formennene sammen med arbeiderne i nederste klasse (Lie og Roll-Hansen 2001), til forskjell fra den tredelingen som ble introdusert i 1875. Man kan spekulere seg til mange grunner for denne omklassifiseringen. Var formenn mer "arbeideraktige", det vil si mindre overordnede, i 1920 enn 45 år før? På et vis er dette sannsynlig. I den tidlige industrialiseringsfasen fantes det bare et tynt sjikt av formenn og funksjonærer mellom industrialisten og arbeiderne. I mellomkrigstidens modne kapitalisme begynte dette feltet å bli overbefolket av forskjellige typer funksjonærer, mange av dem med lederansvar. Formannens ledende rolle kan ha blitt mindre synlig, og han ble således mer lik arbeiderne. Fysisk arbeid ble et arbeiderkjennetegn; for å være funksjonær krevdes en viss boklighet.

Det var få nyheter i folketellingen 1930 sammenlignet med ti år tidligere. For visse formål var ingeniører og teknikere skilt ut fra fagfunksjonærene ellers. Dette hadde et kjønnsperspektiv som ble kommentert i innledningen til folketellingen. Både blant høyere funksjonærer og blant ingeniører med mer var kvinner nesten fraværende, 320 i alt mot over 10 000 menn. Blant fagfunksjonærene stod derimot kvinnene sterkt, her finner vi jo for eksempel lærerinnene og telegrafistinnene. I forhold til tidligere kan vi si at kvinnene stod sterkere rent faglig, men stod stadig svakt i hierarkiene. Ikke minst gjorde kvinnene seg gjeldende blant kontor- og butikksfunksjonærene, der de var mer tallrike enn mennene.

Blant kontor- og butikkspersonalet ruvet butikkekspeditorer og "volontører" tallmessig sett. Hvor mye middelklasse har vi her? Det kommer an på øynene som ser. En volontør er et bud, og en tenåring som springer ærend har verken særlig stort ansvar, lønn eller status. På den annen side kunne en volontørjobb være et springbrett til underordnet kontorstilling med ytterligere utsikt til

avansement om alt gikk bra. En butikkekspeditor kunne være en ulastelig antrukket mann med utstrakt sakkunnskap i herreekviperingsforretning, eller en belest og velutdannet kvinne veiledende kunder i bokhandel, begge utstrålende middelklassekultur. Men det kunne også være en jente i melkebutikken, omgitt av sur lukt, eller en gutt i slakterbutikken, med blod på forkleet. Middelklasse? Det avhenger av formålet med spørsmålet. Folketellingene tok ikke mål av seg til å skille en middelklasse; ordet ble aldri nevnt. Men de leverte likevel et betydelig råmateriale. Uttrykk som "selvstendige", "høyere funksjonærer", "arbeidere" var ikke omstridte termer. Men de uttrykte en tydelig vertikal dimensjon i samfunnet. Dette var lenge en viktig del av samfunnsanalysen til Det statistiske sentralbyrå, selv om den horisontale dimensjonen, erhvervene, næringene, var aller viktigst.

Fra 1890 og fram til 2. verdenskrig varierte som vi har sett Byrået navnene på sine kategorier flere ganger, dels til forvirring for sam- og ettertid. Tendensen gikk imidlertid i én retning, henimot en grunnsystem med mest mulig nøytrale – objektive – yrkesbetegnelser som kunne brukes på flere måter. Den viktigste bruksmåten sprang ut av yrkenes økonomiske funksjon.

Systemet for å klassifisere folk etter hva de drev med som ble etablert i 1920 og videreført i 1930, ble fortsatt i den utsatte folketellingen i 1946 og den som ble avholdt bare fire år etter. Den bestod av en "stillingsgruppering innen en næringsramme", som det het i 1950-tellingen (NOS XI 323 1950:11). Næringsrammen, leveveiene, var nøye spesifisert. Sosialstillingene bestod av de fem hovedkategoriene selvstendig næringsdrivende, selvstendig arbeidende, funksjonærer, formenn og arbeidere. Betegnelsen på den andre kategorien var megetsigende. Det kunne være vanskelig, for eksempel blant håndverkerne, å skjelne mellom selvstendig arbeidende og arbeidere.

For funksjonærene opprettholdt Byrået skillet mellom høyere funksjonærer, kontor- og butikkfunksjonærer og fagfunksjonærer. I den midterste gruppen opererte tellingen med kontorsjefer, bokholdere/fullmektiger/revisorer, reisende, andre funksjonærer og lagerfunksjonærer. Blant fagfunksjonærene ble bl.a. overingeniørene skilt ut. Det finnes en vertikal dimensjon her, men den er verken sterk eller systematisk.

Undergruppene under sosialstillingene kaltes rett og slett "stilling", som nærmest tilsvarer den senere termen "yrke". Systemet av stillinger er prinsipielt uavhengig av så vel næring som sosialstilling, het det i innledning til folketellingen 1950. Poenget med et slikt uavhengig system av yrker var å tilnærme den norske yrkesklassifikasjonen en internasjonal standard, noe som ble fullført da 1960-tellingen la seg på den internasjonale standarden som ble vedtatt i 1958. En slik standard var ikke uttrykk for ønske om å lage noen sosial formasjon, men å skape et system for økonomisk funksjon. Dermed var grunnlaget lagt for at den sosiale dimensjon praktisk talt ble fjernet fra de norske folketellingene.

Middelklassens (og andre klassers) forsvinningsnummer

Det var naturligvis ikke bare middelklassen som forsvant. Yrkesstatistikken fra 1950 ble i 1960 til "Folkemengden etter næring, stilling og sosial status", som

det het. Sosial status hadde seks grupper. Det var, tross nye navn, gjenkjennelige grupper: selvstendige med leid hjelp og selvstendige uten leid hjelp. Kategori tre heter "arbeidere og funksjonærer" og omfatter altså *alle ansatte* i yrkeslivet overhodet. De tre siste kategoriene er varianter av ikke-yrkesaktive. Her er direktører og visergutter i samme gruppe for sosial status. Byråets begrunnelse var at skillet mellom arbeidere og funksjonærer "forsvinner i takt med den generelle utvikling innenfor samfunns- og arbeidsliv." Grensen var dessuten vanskelig å trekke rent praktisk. Den "sosialdemokratiske orden" syntes å ha tatt hus i Statistisk sentralbyrå.

Hva slags system lå så i betegnelsen "stilling"? Dette er en ren yrkesbetegnelse, plassert innenfor en internasjonal standard for yrker, sågar tallfestet fra mindre til mer detaljerte betegnelser. I koden 033 betyr 0 teknisk, naturvitenskapelig, humanistisk og kunstnerisk arbeid, det første trettallet medisinsk arbeid og det andre trettallet tannlege. Med andre ord var den sosiale dimensjon nå fjernet fra folketellingen, på alle tre typer klassifikasjoner. "Sosial status" var slett *ikke* sosial status, slik det vanligvis ble brukt, i betydningen sosial rang.

En ny vri på terminologien fant sted i folketellingen 1970, men innholdet i, og målet med, klassifikasjonen forble den samme. Overskriften er "næring, yrke og arbeidstid m.v." Folk ble gruppert etter næring, etter livsopphold (der den viktigste skillelinjen er om man er forsørget eller ikke) og yrke. Den grunnleggende yrkesgrupperingen har fire kategorier; ansatte, selvstendige med leid hjelp, ditto uten leid hjelp og familiemedlemmer. Yrkene klassifiseres omtrent som i 1960. Det ligger implisitt elementer av vertikal struktur, spesielt på tresiffernivå; overleger skilles for eksempel ut fra andre leger. Og en vertikalitet eksisterer jo andre steder i folketellingen, så vel som ellers i den offisielle statistikken. 1970-tellingen kopler for eksempel utdanningsnivå og yrke.

Hovedinntrykket likevel blir at klasser og andre former for sosial lagdeling er avskaffet i folketellingene. Dette er ikke noe som er oppdaget en generasjon eller to i etterhånd. Den voksende skare av norske samfunnsforskere, opptatt som de var av sosial ulikhet som et grunnforhold i samfunnet, gjorde ansøk. Natalie Rogoff Ramsøy klaget i 1969 over at Byråets statistikker helt allment var ensidig innrettet på byråkratiske og administrative behov, og sett fra et sosialøkonomisk synspunkt. Norges offisielle statistikk (NOS) ga etter hennes – og andres – syn ikke noe inntrykk av den sosiale struktur i Norge som kunne danne utgangspunkt for samfunnsforskere. I et påtenkt samarbeid på slutten av sekstitallet mellom Henry Valen pluss andre samfunnsforskere og Byrådet om valgundersøkelser skar det seg da samfunnsforskerne ønsket å bestemme innholdet i spørreskjemaene. Det springende punkt gjaldt spørsmålet om hvordan det norske samfunnet skulle inndeles sosialt. Byrådet, og først og fremst direktør Peter Jacob Bjerve, stod fast på at klassesamfunnet var et tilbakelagt stadium.⁹

---

⁹ Beskrevet av Hege Roll-Hansen, kapitlet "Velferdsstatlig velferdsmåling", i Einar Lie og Hege Roll-Hansen, *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*, Oslo 2001.

Samfunnsforskerne opprettet sine egne databaser, først og fremst gjennom Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD). Kari Skrede ved Institutt for anvendt sosialvitenskapelige forskning (INAS) laget en sosioøkonomisk klassifisering i 1971 basert på Nordisk Yrkesklassifisering fra 1965. Statistisk sentralbyrå kom imidlertid samfunnsforskerne langsomt i møte. I 1979 laget sosiologen Dag Album sitt omfattende diskusjonsnotat om sosioøkonomisk gruppering, og i 1984 kom resultatet, Byråets *Standard for inndeling etter sosioøkonomisk status* (Statistisk sentralbyrå 1984). Det viste seg også i folketellingene.

Folketellingene i 1980 og 1990 skilte seg riktignok i det store og hele ikke nevneverdig fra de to forgjengerne. Yrkesinndelingen var i 1980 blitt enda mer findelt. Nivåene kaltes, med økende detaljeringsgrad, yrkesfelt, yrkesområde, yrkesgruppe og til slutt rett og slett yrke. Næring, bransje og økonomisk funksjon regjerte fremdeles i statistikernes verden. Klassesamfunnet syntes ved første blick stadig oppløst. Men så, i det tredje heftet i 1980-tellingen kalt "Familie og husholdninger", finnes det et kapittel seks med overskriften "Sosioøkonomisk status".

"Inndelingen i sosioøkonomisk status", sies det i innledningen, "er ment å fordele befolkningen i sosiale lag eller klasser etter en del sentrale kjennemerker." Det viktigste skille gikk etter Byråets mening mellom dem som er yrkestilknyttet og dem som ikke er det. Blant dem med yrke skilles det så mellom dem som er selvstendige og dem som er ansatte. De ansatte deles i funksjonærer og arbeidere. Dette ser ut til å ha blitt mulig siden 1960. Arbeiderne består først og fremst av ansatte "med klart manuelt arbeid" i industri, bygg og anlegg og transport. De øvrige er funksjonærer. Derne ble yrkesgruppene klassifisert etter fire kompetansenivåer, etter lengden av yrkesutdanningen. Til slutt er yrkesutøverne inndelt etter autoritet, eller hvorvidt folk hadde lederoppgaver.

Med et slikt interessant og mangefasettert utgangspunkt var resultatet, slik det framkommer i folketellingen, magert. Arbeiderne deles riktignok i faglærte og ufaglærte for første gang etter omtrent 20 folketellinger.¹⁰ Funksjonærene har tre nivåer, lavere, mellomnivå og høyere. Et hovedpoeng med denne statistikken synes å være å få fram forskjeller i sosioøkonomisk status mellom *familier* og mellom *kjønn*. Kvinnene var sterkere representert enn mennene utenfor arbeidslivet, blant de ikke-selvstendige, blant de ufaglærte arbeidere og blant lavere funksjonærer.

Det som presenteres er en nokså tørr og teknisk framstilling av visse sammenhenger mellom to eller tre variable. Det er flere selvstendige i spredtbygde enn tettbygde strøk. Det er flere bønder på landet enn i byen, eller, i Byråets ord: "... de fleste med sosioøkonomisk status, gårdbrukere o.a., bor i spredtbygde strøk." Byrådet har ikke forsøkt å presentere noe samlet resultat i form av én sosial struktur, et hierarki, en samfunnsformasjon. Man har ikke forsøkt å

---

¹⁰ Til forskjell fra for eksempel britene, som har en lang tradisjon i å sette et klart sosialt skille mellom faglærte og ufaglærte arbeidere.

rangere befolkningen, selvstendige i forhold til ansatte, arbeidere i forhold til funksjonærer. Høyere funksjonærer må gjerne tolkes som å stå høyere på samfunnsstigen enn lavere, men i folketellingens diagram og tabell¹¹ er de lavere demonstrativt satt øverst. Det kan virke som om SSB var pålagt å lage noe om den sosiale strukturen, men ugjerne gjorde det.

Kanskje er det urettferdig å gjøre seg lystig over Byråets lave profil når det gjaldt å si noe om den norske klasse- eller lagdelingsstrukturen i sine folketellinger. Et slikt statlig autorisert forsøk på å skille høy fra lav ville i etterkrigstidens sosialdemokratiske Norge formodentlig bli møtt med protester. Én sak er å gjengi helt målbare forhold som inntektsstrukturen eller boligforholdene. Å rangere yrker og stillinger vertikalt i samfunnet ville vært en ganske annen og omdiskutert skål. Fra en suveren embetsposisjon kunne A. N. Kiær foreta en slik vurdering i 1875. Hans etterfølgere tre generasjoner senere kunne ikke tillate seg noe slikt.

Avslutning

Da marxisten Hans I. Kleven i 1965 skrev om den norske klassestrukturen (Kleven 1965), brukte han en god del offentlig statistikk, men forholdsvis sjelden folketellingene. 1960-tellingen var, ironisk nok, nokså anvendbar for Kleven fordi heller ikke han synes forskjellen mellom arbeidere og funksjonærer var interessant. For ham var de alle arbeidere, for Byrådet var de alle lønnstakere eller "ansatte". Vilhelm Auberts kapittel om "Lagdeling" i sosiologistudentenes grunnbok om det norske samfunn fra 1968 (Ramsøy 1968) brukte både 1950- og 1960-tellingen, men ikke yrkesstatistikken i den (NOS XI 323 1953-1957, NOS XII 129 1960). I den tredje og omarbeidede utgave av boka fra 1986 var et kapittel om sosial struktur i betydningen klasser og lagdeling helt utelatt. Selv Østerberg og Engelstads bok med tittelen *Samfunnsformasjonen* inneholdt intet forsøk på en samlet kvantitativ vurdering av formasjonen (Østerberg og Engelstad 1984). Hvis man på 1980-tallet ville vite noe om den norske sosiale strukturen, lagdelingen, classesamfunnet, hierarkiet, samfunnsformasjonen, måtte man lage spesialundersøkelser med surveydata, slik som Hernes, Colbjørnsen og medarbeidere gjorde (Colbjørnsen mfl. 1982, Colbjørnsen mfl. 1987). De kunne i 1987 snakke om "klassesamfunnet på hell", men Statistisk Sentralbyrå hadde for lengst avskaffet hele samfunnsformasjonen.

Er så klassene borte, lagdelingen uviktig? Willy Pedersen spurte for noen år få siden elever i siste videregående om så intime forhold som narkotikabruk, selvmordsforsøk og seksuelle overgrep (Pedersen 2001). De besvarte alle spørsmål de fikk uten ett, om foreldrenes yrke og utdanning. Det nektet de å gjøre. Det var *for sensitivt*, kommenterer Pedersen. Nå er det nok lettere å la seg identifisere ved en individuell egenskap (jeg er blitt mishandlet) enn ved en kollektiv (jeg er vokst opp i arbeiderklassen), men det sensitive ved klasseplasseringen sier mye, ikke minst hvor levende klassene er.

---

¹¹ NOS B 546, hefte III, s. 127-128. Den sosioøkonomiske status finnes i folketellingen bare på riksnivå.

Helt til slutt, hva forteller denne statistikkhistorien oss om det norske samfunnet? Jeg har flere steder skrevet i termer som om statistikken faktisk fortalte oss noe om den sosiale struktur. Det gjorde den for så vidt. Vi kan få vite hvor mange embetsmenn som fantes på et tidspunkt, hvor mange kvinnelige fagfunksjonærer i handelen det eksisterte og hvor mange selveiende bønder landet huset. Med litt kildekritisk øvelse kan vi få mye ut av slike opplysninger. Men jeg har også gjort et poeng ut av selve produksjonen av statistikk, hvordan man laget den og hvilke kategorier man brukte, kan fortelle mye om samtiden. Mye av klassifikasjonen fra 1875 og utover tyder for eksempel på en forståelse av framveksten av en norsk middelklasse. Inndelingene rundt midten av det 20. århundret røper en økonomisk og teknokratisk tankegang og så videre. Men vi kan også studere folketellingene på en tredje måte ved å spørre om – eller hvordan – Byrået påvirket folks oppfatning av det norske sosiale landskapet, gjennom den statistikken og de kategoriene som ble anvendt og de som ikke ble det. Se for eksempel avsnittet i Fulsås (2001:235ff). Har Statistisk Sentralbyrås forsiktighet med å lage sosiale lag og klasser, og ikke minst å kalle dem akkurat det, influert på vår oppfatning av det norske samfunnet som et egalitært samfunn? Det får bli neste forskningsoppgave.

Litteratur

- Album, Dag (1979): "Sosioøkonomisk gruppering. En diskusjon av retningslinjer og en oversikt over andres grupperinger", *Statistisk sentralbyrå. Arbeidsnotat*.
- Colbjørnsen, Tom, Gudmund Hernes og Knud Knudsen (1982): *Klassestruktur og klasseskiller*, Oslo.
- Colbjørnsen, Tom, Gunn Elisabeth Birkelund og Knud Knudsen (1987): *Klasse-samfunnet på hell*, Oslo.
- Ericson, Tom, Jørgen Fink og Jan Eivind Myhre (red.) (2004): *The Scandinavian Middle Classes 1840-1940*, Oslo.
- Fulsås, Narve (2001): "Kva er gale med det historiske kildeomgrepet? Ein kritikk av kjeldekritikken", *Historisk tidsskrift*.
- Helle, Knut, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu, *Norsk byhistorie 800-2000*, under publisering.
- Jønsberg, Ragnvald (1925): "Classification by occupations and industries at the general census", *Nordisk statistisk tidsskrift, band 4, Stockholm*.
- Kleven, Hans I. (1965): *Klassestrukturen i det norske samfunnet*, Oslo.
- Langholm, Sivert (1984): *Elitenes valg*, Oslo.
- Lie, Einar og Hege Roll-Hansen (2001): *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*, Oslo.
- Myhre, Jan Eivind (1977): Urbaniseringen i Norge i industrialiseringens første fase 1850-1914, i G. A. Blom (red.), *Urbaniseringsprosessen i Norden*, bd 3, Oslo.
- Myhre, Jan Eivind (1994): "Mellomklassens fremstød. Middelklassen i norsk samfunnsformasjon og kultur ca. 1870-1940 i et internasjonalt perspektiv", *Dugnad*.
- Myhre, Jan Eivind (1997): *Middelstand og middelklasse. Terminologi og identitet*, upublisert manus.

- Myhre, Jan Eivind (2004): "The Middle Classes of Norway 1840-1940" i Ericsson, Fink og Myhre (red.).
- Niemi, Einar, Jan Eivind Myhre og Knut Kjeldstadli (2003): *I nasjonalstatens tid, 1814-1940*, bind 2 i Knut Kjeldstadli (red.), *Norsk Innvandringshistorie*, Oslo.
- Norges Offisielle Statistikk C. No. 1 (1882): *Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik. Indledning til Tabeller indeholdende Resultaterne af Folketællingen i Norge i Januar 1876*, Christiania.
- Norges Offisielle Statistikk III nr. 53 (1887): *Resultaterne af de kommunale Folketællinger i Norges Byer*, Christiania.
- Norges offisielle statistikk XI 323 (1953-1957): *Folketellingen 1. desember 1950. Hefte 4. Oversikt over yrkesstatistikken. Detaljoppgaver for riket*, Oslo.
- Norges offisielle statistikk XI 258 (1953-1957): *Folketellingen 1. desember 1950. Hefte 6. Personer 15 år og mer etter utdanning*, Oslo.
- Norges offisielle statistikk XII 129 (1960): *Folketellingen 1960. Hefte 3. Folkemengden etter næring, stilling og sosial status*, Oslo.
- Pedersen, Willy (2001): "Et spørsmål om klasse", *Dagbladet Magasinet*, 25.8.2001.
- Ramsøy, Natalie Rogoff (red.) (1968): *Det norske samfunn*, Oslo.
- Seip, Jens Arup (1974): *Utsikt over Norges historie*, bind 1, Oslo.
- Solheim, Klaus Frode (1976): *Oppfatningen av forholdet mellom samfunnsklassene slik det kom til uttrykk i stemmerettsdebattene på 1800-tallet*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Statistisk sentralbyrå (1984): "Standard for inndeling etter sosioøkonomisk status", *Standarder for norsk statistikk*, Oslo.
- Østerberg, Dag og Fredrik Engelstad (1984): *Samfunnsformasjonen*, Oslo.

Kjartan Soltvedt

Dør vi ut? Debatten om mellomkrigstidens befolknings spørsmål og folketellingens forsøk på å besvare det

Mange større empiriske undersøkelser ble foretatt i sammenheng med folketellingene i mellomkrigstiden. Både publikasjonene fra 1800-tallets og etterkrigstidens tellinger har i stor grad vært tabellverk, den ledsagende teksten har vært korte introduksjoner om tekniske aspekter vedrørende tellingens utførelse. Slik var det ikke med mellomkrigstidens tellinger. Her ble tabellverket fulgt av lange og grundige analyser. Dette gjaldt særlig den utvidede boligstatistikken fra 1920, inntektsundersøkelsen i 1930 og fruktbarhetsundersøkelsene fra 1920. Fruktbarhetsundersøkelsene er emne for denne artikkelen. Egne undersøkelser over "barnetallet i norske ekteskap" ble gjennomført i forbindelse med folketellingene fra 1920 til og med 1960. Folketellingens målsetning er tradisjonelt å gi et mest mulig presist øyeblikksbilde av befolkningen. Det er blant annet derfor hele befolkningen skal telles på en bestemt dato. Fruktbarhetsundersøkelsen var her noe genuint nytt, ettersom den også ga viktig kunnskap om ikke bare befolkningens størrelse og sammensetning på et gitt tidspunkt, men også kunnskap som kunne anvendes til å si noe om hvordan befolkningsutviklingen ville arte seg i fremtiden. Det statistiske blikket ble rettet fremover på en ny måte.

Både den tematiske og kvantitative utvidelsen av folketellingene sier noe om at behovet for statistikk økte i disse årene. Dette var i tråd med idealet om en "vitenskapeliggjort politikk", som ble gitt til kjenne i erklæringer fra de fleste politiske partier. Tanken var at styringen av samfunnet burde underkastes de samme krav til rasjonalitet som de som ble stilt til vitenskapelig arbeid. Disse tankene vant styrke med mellomkrigstidens mange politiske, sosiale og økonomiske "kriser". Visjonene forble riktignok visjoner, og aldri helt omsatt til realiteter. Vitenskapelige analyser ble imidlertid i en økende grad et beslutningsgrunnlag og et premissgrunnlag for politikken (Seip 1989). Samfunnsvitenskap som sådan ble med sosialøkonomi som unntak imidlertid ikke institusjonalisert før etter 2. verdenskrig. Folketellingen kom i denne sammenhengen som den ene store, faste sosiale undersøkelsen til, i en begrenset periode, å få utvidede funksjoner. Både institusjonaliseringen av samfunnsvitenskapene og

etableringen av Arbeiderpartiets planstat i den umiddelbare etterkrigstiden innebar derimot at folketellingene gradvis mistet betydning, både som en direkte kilde til kunnskap om befolkningsforhold og som samfunnsvitenskapelig analyseverktøy. En ekspanderende velferdsstat og det økte behovet for samfunnsvitenskapelige analyser som fulgte, tillot også opprettelse av sentraliserte personregistre. Med folkeregisterloven av 1946 og senere opprettelsen av et sentralt personregister i 1964 var ikke lenger folketellingen den viktigste primærkilden til befolkningsforhold. Samtidig gjorde en stadig større strøm av offentlige utredninger og samfunnsvitenskapelige analyser folketellingen stadig mer overflødig som kunnskapsgrunnlag for samfunnsplanleggingen.

Fruktbarhetsundersøkelsene reflekterte en spenning innenfor demografien, skulle være "ren" eller "anvendt" kunnskap. Strengt tatt var det andre nyvinninger i folketellingen som harmonerer bedre med en beskrivelse av folketellingene som "anvendt kunnskap". Boligstatistikken ble sterkt utvidet i 1920, etter henvendelse fra den nyopprettede Statens Boligplankomite. Men befolkningspolitikk er og var et mer ømtålig felt enn boligpolitikk, folketellingen skulle på samme måte som boligtellingen anvendes i politikk og planlegging. I senere demografisk litteratur har fruktbarhetsundersøkelsene blitt sett som tidlige bidrag til studiet av demografiske overganger. Det er neppe noen overdrivelse å utrope fruktbarhetsfallet til 1900-tallets viktigste befolkningshistoriske hendelse. Det forelå således solide argumenter for å studere befolkningsutviklingen uten sideblikk til dagsaktuell politikk, for den fulle betydningen av fruktbarhetsfallet lot seg først fastslå i ettertid. De publiserte resultatene fra fruktbarhetsundersøkelsene gir selv ingen informasjon om bakgrunnen for undersøkelsen, til tross for at det var snakk om en undersøkelse av betydelig omfang. Det finnes heller ikke annet kildemateriale som i særlig grad belyser denne siden av undersøkelsen. En viktig del av bildet er trolig at fruktbarhetsundersøkelser ble gjennomført i sammenheng med folketellingene i flere land i disse årene. Særlig britiske undersøkelser dannet et forbilde for den norske. Samtidig var det neppe uten betydning at dette var et felt der 1800-tallets to store norske statistikere, Eilert Sundt og Anders Nicolai Kiær, hadde eksellert. På overflaten synes fruktbarhetsundersøkelsen således å være et eksempel på "ren" forskning, der det ikke kan pekes på noe bestemt politikkområde der forskningen skulle benyttes. Argumentasjonen i denne artikkelen vil imidlertid være at det fantes en politisk kontekst for fruktbarhetsundersøkelsen. Denne konteksten var innvevd i selve det analytiske opplegget som ble valgt. Men befolkningsstatistikkens politiske kontekst endret seg gjennom mellomkrigstiden, og allerede på 1930-tallet var det blitt et problem at fruktbarhetsundersøkelsen belyste problemstillinger som ikke lenger var omfattet med samme interesse som tidligere.

I metodologi og analytisk innfallsvinkel atskilte folketellingenes fruktbarhetsundersøkelse seg imidlertid fra tidligere bidrag. Før 1920-undersøkelsen hadde befolkningens fruktbarhetsforhold bare blitt undersøkt i to tidligere arbeider, i Eilert Sundts *Om Pipervigen og Ruseløkkbakken* fra 1858 og i Anders Nicolai Kiærs avhandling i to bind om *Statistische Beiträge zur Beleuchtung der ehelichen Fruchtbarkeit* fra 1903-04. Sundts arbeid var kjennetegnet av embetsmannens paternalistisk-filantropiske bekymring om de lavere klassenes kår (Pipervika og

Ruseløkkbakken var typiske arbeiderklassestrøk i datidens Christiania). Også hos Kiær var denne motivkretsen fremtredende, om enn i lett forandret form. For den konservative sedelighetsmannen Kiær, han var i en årrekke formann i sedelighetsforeningen i Kristiania, var fruktbarhetsforholdene en inngangsport til å tallfeste sedeligheten. I denne sammenhengen førte Kiær videre Eilert Sundts intensjon om også å undersøke hvor mange "halv-ægte børn" som ble født (Sundt 1976 [1857]:103-122). Kiær søkte gjennom den offisielle statistikkens oppgaver å beregne hvor hyppig det forekom at gifte kvinner nedkom innen ekteskapet var ni måneder gammelt. Dermed mente Kiær å kunne frembringe en oversikt over det egentlige antallet av illegitime befruktninger.¹

Teoretisk skiller Kiær arbeid seg fra senere studier ved at det i demografien så sentrale skillet mellom fertilitet og fekunditet ikke forekommer i Kiærs arbeid. Fertilitet uttrykker i demografisk språkbruk hvor mange barn en kvinne faktisk får, fekunditet betegner fysiologisk evne. Når Kiær konstaterte at det var færre fødsler i overklassen enn i arbeiderklassen, tilskrev han dette forholdet en tiltakende "sterilitet" i overklassen (Sogner, Fure og Randsborg 1984). Neppe noen senere demografer vil si seg enige med Kiær på dette punktet, de vil heller se dette forholdet som en indikasjon på at bevisst barnebegrensning nå ble praktisert i dette sosiale sjiktet.

Det ble en av Kiær's etterfølgere i direktørstolen i Statistisk sentralbyrå som fikk ansvaret for fruktbarhetsundersøkelsen, Gunnar Jahn. Jahn pekte i en artikkel fra 1935 nettopp på den forskjellen mellom problemstillingene han og Kiær arbeidet med: "... den ting som slår oss sterkest [er] at problemstillingen nu er blitt en ganske annen enn den gang. Det Kiær tok sikte på var å undersøke en masses indre struktur, idet han gikk ut fra en statisk tilstand" (Jahn 1935:87). Jahn var strengt tatt ikke avhengig av en slik teknisk språkbruk for å få frem sitt poeng: Fra 1900 startet fødselshyppigheten å synke, og denne utviklingen vedvarte til 1935, da utviklingen midlertidig var brakt til ende. Fallet i fødselshyppighet var moderat frem til 1920 og betydelig fra 1920 av. Akkurat i året 1935 var dette et forhold som kanskje ble diskutert med større iver blant legfolk enn blant fagstatistikere.

Denne debatten ble ført med særlig intensitet i 1935, men var strengt tatt ikke ny. Under overskriften "befolknings spørsmålet" ble det fra ca. 1915 av ført en debatt om fruktbarhetsfallets sosiale, økonomiske og politiske konsekvenser. Noe

---

¹ En bestemmelse fra 1851 fastslo at barn skulle regnes som uekte dersom foreldrene ikke var gift ved barnets fødsel (selv om de senere giftet seg). Kiær førte altså tankegangen fra denne bestemmelsen ett skritt videre. Samtidig ble mulighetene for å analysere fruktbarheten i og utenfor ekteskapet bedre ved at en i 1866 gikk over til å bruke de nominative oppgavene fra kirkebøkene. Det fantes således en "moralstatistisk" tradisjon forut for Kiær i befolkningsstatistikken. Moralstatistikken fikk også en virkningshistorie etter Kjær. Også i analysen fra folketellingen i 1920 ble det foretatt beregninger av hvor mange unnfanger som måtte ha foregått før ekteskap ble inngått (denne ble riktignok ikke gjentatt ved senere tellinger). Videre ble fødsler i Norge fra 1929 av gruppert etter både foreldrenes vigselfår og barnets nummer i barneflokk. Antallet fødte i ett år ble sett i forhold til antallet inngåtte ekteskap i samme år. Dette innebar at den norske statistikken ga særlig gode muligheter for separate angivelser av fruktbarheten til gifte og ikke-gifte kvinner. Jf. Fougstedt, 1947:20.

forenklet kan det i utgangspunktet snakkes om to temaer som dominerte denne debatten.

I den første tiden sto spørsmålet om differensiell fertilitet sentralt. Var det slik at neste generasjon nordmenn i ulik grad ble rekruttert fra ulike sosiale lag? I disse årene var det normale å forklare individuelle egenskaper med referanse til biologi, en biologisk determinisme var dominerende. Sett fra dette ståstedet var befolkningsutviklingen urovekkende, fordi den antatt biologisk best utrustede del av befolkningen, over- og middelklassen satte for få barn til verden, arbeiderklassen og proletariatet for mange. En biologisk determinisme var fremherskende. Dette var også rasehygienens, eller som den også ble kalt, eugenikkens, fremste argument. Debatten om befolkningsspørsmålet kan i denne perioden ikke forstås uten også å forstå hvem rasehygienens appellerte til, omfanget av denne appellen, og hvilke sosiale problemer rasehygienens søkte å gi løsningen på.

Det andre temaet var faren for at nasjonen på sikt ville avfolkes som følge av et for lavt fødselstall. Ettersom fødselsraten fortsatte å synke utover mellomkrigstiden, kom denne siden av debatten langt på vei til å overskygge den første. Når disse to ulike aspektene her er søkt avgrenset som to distinkte debatter, betyr ikke det at de ble holdt fra hverandre i mellomkrigstiden. I realiteten gikk disse debattene ofte over i hverandre, det var sjelden at de som skrev om spørsmålet bare tok opp en av sidene av befolkningsspørsmålet.

Befolkningsdebatt, borgerlig familieideologi og rasehygiene

Befolkningsdebatten var ikke noe særnorsk fenomen, tilsvarende debatter ble ført i alle vesteuropeiske land. Dette er særlig de tidligste debattinnleggene sterkt preget av. Befolkningsutviklingen i andre europeiske land var denne debattens viktigste referansepunkter. Det vil allikevel være for enkelt å avfeie debatten med at den var importert tankegods. Da debatten kom, ble den preget av de eksisterende sosiale og politiske spenningene i det norske samfunnet.

Før det nærmere kan utdypes hvilke spenninger det her er tale om, er det imidlertid nødvendig å bruke noe tid på å diskutere begrepet "befolkningspolitikk". I dagens norske debatt er befolkningspolitikk et kontroversielt begrep. Å få barn ses i dag hovedsakelig på som en individuell og privat beslutning, det tilligger ikke det offentlige å regulere fødselstallene. Slik har det stort sett også vært tidligere, men mellomkrigstiden var kjennetegnet av sterke krav om at staten måtte sørge for en "fullt ut rasjonell barneavl". Bildet som avtegner seg i dag er imidlertid heller ikke entydig. Stadig flere velferdsordninger som søker å sikre barnefamiliens velferd, har blitt etablert i senere år. Den norske velferdsstaten er også fundert på enkelte befolkningspolitiske forutsetninger, med folketrygden som mest nærliggende eksempel. Det eksisterer også flere velferdsordninger som i sin tid ble vedtatt med befolkningspolitiske begrunnelser, men som i dag ikke primært ses som befolkningspolitiske. Det er derfor mulig å hevde at den norske velferdsstaten har hatt, og fortsatt har, en befolkningspolitisk dimensjon, men at den meget sjelden blir eksplisitt omtalt. For å stille situasjonen ved inngangen til det 20. århundret i relieff til situasjonen ved utgangen av århundret, kan det være på sin plass å se fraværet av befolknings-

politisk argumentasjon som et utslag av likestillingspolitikk. Politiske tiltak som har som mål at fødselstallene skal opp, vil mangle politisk legitimitet, men politikk som legger til rette for at kvinner kan kombinere barn med deltakelse i yrkeslivet, oppfattes som ønskelige. Utviklingen kjennetegnes således ved en dobbelt bevegelse: det offentlige oppgaver knyttet til å sikre barnefamilienes velferd har blitt større, men ambisjoner om å styre befolkningsutviklingen gjennom en slik politikk, blir stadig mindre legitime.

Situasjonen ved inngangen til 1900-tallet var kjennetegnet ved et fravær av både velferdsordninger for barnefamilier og politisk legitimitet for en slik politikk overhodet. I borgerskapets samfunnsoppfatning i tiårene rundt forrige århundreskifte var forestillingen om familien som "samfunnets grunncelle" utbredt. Samfunnet var summen av de enkelte familier, og autoritetsprinsippene i samfunnet var analoge med autoritetsforholdene i de enkelte familiene. Dette var altså "familie" i en bestemt betydning av ordet: en kjønnskomentær patriarkalsk kjernefamilie. Gikk familien i oppløsning, gikk samfunnet som sådant også i oppløsning, ble det advart, helst med adresse til sosialismen. To former for argumentasjon ble anvendt for å forsvare ideologien.

Konsekvensetisk ble den forsvart ut fra forestillinger om sosial stabilitet, familien var samfunnets "grunncelle". Ektemannens rolle som familieforsørger skulle også moderere hans oppførsel i den kompetitive markedsøkonomien.² Deontologisk var familieideologien et forsvar av tradisjonelle kristelige oppfatninger av kjønnsroller og seksualmoral i den tid der kristendommens status som kosmologi hadde blitt gjendrevet med darwinismen.

En følge av denne familieideologien var at den tilskrev ulike livsverdener til menn og kvinner. Kvinnens sfære var hjem, familie og husholdning, mannens sfære yrkeslivet og politikken, herunder også tilgang til den politiske offentlighet. Politilege i Oslo og en av tidens fremtredende akademikere, Paul Winge, avsluttet i 1914 en avhandling publisert i det norske vitenskapsakademiet med en advarsel om hva som kunne skje dersom familielivet i det hele tatt ble gjenstand for politisk debatt:

Familjelivets grundlove og de konventionelle regler for omgangen mellem kjønnene er bestemte ved moralbud, som folkeviljen ikke ustraffet krænker, og tabuforbudet mod almenhedens offentlige diskusjon om de sexuelle spørgsmaal respekteres, saalenge samfundet er sundt, det taber først magten, naar det lakker mod enden (Winge 1916:49).

---

² Den amerikanske historikeren Christopher Lasch skriver i en analyse av 1800-tallets liberalistiske forfatters syn på forholdet mellom marked og familie at: "The market itself, the central institution of a liberal society, presupposes at the very least, sharp-eyed, calculating, and clearheaded individuals - paragons of rational choice. It presupposes not self-interest, but enlightened self-interest. It was for this reason that nineteenth-century liberals attached so much importance to the family. The obligation to support a wife and children, in their view, would discipline possessive individualism and transform the potential gambler, spectator, dandy, or confidence man into a conscientious provider." Se Lasch 1995:95.

Det åpenbart selvmotsigende i sitatet fra Winge er et uttrykk for et oppbrudd fra denne ordenen. Kan Winges advarsel ses som noe annet enn et innlegg i debatten han advarte mot?³

Enkelte trekk ved utviklingen Winge fryktet var allerede en realitet da han skrev dette. Bakgrunnen for at en slik utvikling kunne finne sted, kan både knyttes til ideologiske endringer og til bredere samfunnsendringer. Det er noe nær umulig presist å fastslå hvor "the prime mover" befinner seg i dette tilfellet; de to utviklingstrekkene grep over i hverandre og forsterket hverandre gjensidig. Debatten ville ikke kommet uten at tilløp til endringer var registrert, og debatten var i seg selv en spore til fortsatt endring. Debatten kan således ikke bare betraktes som en refleksjon av underliggende samfunnsendringer, gjennom debatten defineres hvilke sosiale roller som er sosialt akseptable. Samfunnsdebatten må også tilkjennes en produktiv effekt.

Det som her sammenfattes som "samfunnsmessige endringene", er i første rekke knyttet til kvinnes endrede samfunnsmessige stilling. De fikk færre barn, flere rettigheter, og om det ikke statistisk kan påvises at flere kvinner tok arbeid utenfor hjemmet, så ble de som gjorde det mer synlige i samtiden.⁴ Det mest iøynefallende trekket, og i hvert fall det mest diskuterte i samtiden, var tilkomsten av flere rettigheter. Her var Norge langt fremme i internasjonal sammenheng, mest iøynefallende med innføringen av kvinnelig stemmerett i 1913, mer kontroversielt med innføringen av de castbergske barnelover i 1915, som bedret rettighetene til ugifte mødre og barna deres.⁵

Winges bekymring var knyttet til det han så som uunngåelige konsekvenser av at den borgerlige familieideologien ble forlatt. Det er ingen tilfeldighet at en konservativ figur som Winge var sterkt engasjert mot både utvidelse av stemmeretten og innføringen av de castbergske barnelovene. Det er heller ingen tilfeldighet at det første store offentlige ordskiftet om rasehygiene i Norge foregikk i 1915, i en umiddelbar etterkant av den store stortingsdebatten om de

---

³ Oppkomsten av befolkningsdebatten antyder at dette var en ideologi som var i ferd med å anta form av et partsinnlegg snarere enn å forbli en selvinnsynende sannhet. Det er også i denne sammenhengen verdifullt med metodisk sidekommentar. Det som kan kalles "familieideologi" ble først mulig å studere som ideologi i det den antok eksplisitt form, det vil si i det den ble tatt opp til debatt.

⁴ Folketellingen i 1875 viste at 26,5 prosent av alle "erhvervende" var kvinner, i 1930 var samme tall 26,7 prosent. Men disse tallene forteller lite om hvilke kvinner som arbeidet, og hva de arbeidet med. Gunnar Jahn mente i en artikkel i *Samtiden* i 1934 å påvise at utviklingen gikk i retning av at relativt færre kvinner arbeidet i jordbruk eller med husarbeid. Den største økningen hadde funnet sted i tertiærnæringene, her hadde det foregått en tidobling i absolutte tall fra 1875 til 1930. Se Jahn, 1934:633-644.

⁵ Fra borgerlig radikalt og sosialistisk hold fremkom det dessuten krav om mer vidtgående familiepolitiske reformer. Disse var til dels av økonomisk karakter, dels angikk de reproduksjonspolitikken. Den kjente kvinnesaksforkjemperen Katti Anker Møller integrerte disse kravene i sine kontroversielle foredrag om "moderskapets frigjørelse" og "kvinnes fødselspolitikk". Møllers program på begynnelsen av 1920-tallet besto i reformer knyttet til tilgang til og veiledning i bruk av prevensjonsmidler, samt at adgang for kvinner til selvbestemt abort måtte gå sammen med økonomiske reformer til beste for moren.

castbergske barnelovene.⁶ Et pregnant og for Norge i noen grad særegent utviklingstrekk er derfor at befolkningsdebatten i sine første år ble kjennetegnet ved skarpe angrep på kvinnefrigjøringen.

Hos Winge gikk denne motstanden mot "kvinneemansipasjonen" sammen med en betinget entusiasme for rasehygiene. Rasehygiene er befolkningspolitikk, motstanden mot befolkningspolitikk var således ikke helt gjennomført. Det er derfor nødvendig også å forstå hvordan dette unntaket lar seg forklare. Den rådende politiske ideologi ved inngangen til 1900-tallet var liberalismen, og familieideologien hadde nære anknypningspunkter til tidens liberalistiske tenkning.⁷ Staten hadde, ifølge liberalismens ideer, bare et begrenset ansvar for sine medborgeres velferd, det pålåg staten å sørge for at ingen av dens innbyggere skulle forkomme, men særlig lenger enn dette ville få trekke ansvaret. De som på denne måten lå staten til last, måtte dessuten kompensere sin avhengighet av det offentlige med fravær eller tap av politiske rettigheter. Sosialpolitikk fantes, men det var gjennomgående slik at mottakeren av sosialpolitiske ytelser måtte kompensere med inndragning eller fravær av politiske rettigheter (Seip 1994:31-32).

Rasehygienien forbindes sjelden med liberalisme. Snarere ses den ofte som en negasjon av liberalistiske ideer, og det anføres at det helst var stater av mer eller mindre totalitær karakter som gjorde rasehygiene til politikk. Men rasehygienien dukket først opp i land som Storbritannia og USA. Et viktig argument i den tidlige rasehygieniske tenkningen var at den ville gjøre noe med gruppen av mennesker *som lå staten til last*.⁸ Av forskjellige årsaker, de fleste av disse knyttet til industrialiseringen og urbaniseringen av samfunnet, var det en utbredt

---

⁶ Debatten i 1915 var knyttet til mottakelsen av Jon Alfred Mjøens bok *Rasehygiene*, og har vært utførlig analysert i flere arbeider (Roll-Hansen 1980:259-283), Mønsen 1997:52-56). Disse arbeidene har imidlertid ikke i nevneverdig grad søkt å se rasehygienien i kontekst med den allmenne politiske debatten i perioden. Mjøens bok ble hardt angrepet av et anmelderkorps fra den norske vitenskapelige eliten. Dette har blitt tolket som vitenskapens oppgjør med farlig dilettantisme (Roll-Hansen 1980). Forskningen har imidlertid i liten grad søkt å se debatten i 1915 i sammenheng med debatten om barnelovene, som kanskje mer enn noen annen begivenhet bidro til å sette familiepolitikk på den politiske dagsorden. Hos enkelte av debattantene gikk det en klar linje fra deres motstand mot barnelovene til deres avvisning av Mjøen. En annen bok som var viktig for å introdusere rasehygienisk tankegodt i Norge var psykiatriprofessor Ragnar Vogts bok *Arvelighetslære og rasehygiene* fra 1914. Hos Vogt gikk opplysningsarbeidet om rasehygiene sammen med en agitasjon mot barnelovene. Se Soltvedt 2000:79-83.

⁷ Se note 2.

⁸ Ifølge den tidlige rasehygienens ivrigste talsmann i Norge, farmasøyten Jon Alfred Mjøen, skulle rasehygienien beskjeftige seg med gruppen av mennesker bestående av "aandsvake, epileptikere og lignende aandelig og legemlig forkrøplede individer (...) drankere, vaneforbrydere, professionelle tiggere og alle som negter at arbeide". Se Mjøen 1932:4. Uttryket "tidlig" er brukt om denne formen for rasehygienisk tenkning fordi det i litteraturen er etablert et skille mellom "mainline" og "reform eugenics". Den eldre "mainline"-eugenikken hentet støtte fra eldre elitegrupper, hadde en holistisk vitenskapsforståelse og trakk veksler på en rekke ulike disipliner. Den hadde også sterke forbindelser til raseteori og fysisk antropologi. "Reform"-eugenikken fant sin støtte hos en yngre generasjon av vitenskapsfolk, gjerne med sosialistiske sympatier. Vitenskapsteoretisk representerte retningen en form for vitenskapelig reduksjonisme, og med stor tro på kvantitativ metode. Når det her snakkes om "tidlig" rasehygiene, er det "mainline"-eugenikken det tenkes på. Se Kevles 1995 [1985].

oppfatning at gruppen som ble omtalt som "bunnfall" eller "residuum" vokste raskere enn den øvrige befolkningen.⁹ Disse sterkt nedsettende begrepene er interessante, fordi de med all tydelighet viser tilbake til en liberalistisk samfunnsoppfatning: de som "synker til bunnen" gjør dette i mangel av egen vilje eller evne. Når rasehygienens tilhengere derfor kunne gå inn for politiske virkemidler med klar tvangskarakter og i tilsynelatende strid med liberalistiske teser, var dette fordi rasehygienens visjon på sikt var et samfunn der hele befolkningen var i stand til å etterleve liberalismens ideal om selvstendige og selvtilstrekkelige individer. Gjennom ulike politiske tiltak, hvorav flere innebar bruk av statlig tvangsmakt (sterilisasjon og segregering av biologisk "mindreverdige"), skulle denne delen av befolkningen minimeres, på sikt elimineres. Rasehygienens tilhengere i dens tidlige fase ønsket således ingen egentlig utvidelse av statens politikk, de teknologiske løsningene de tok til orde for, skulle mer effektivt løse problemene med den gruppen av mennesker som staten allerede måtte ta et ansvar for. Mot denne bakgrunnen blir det heller ikke overraskende at rasehygienens stigmatisterte den foreliggende sosiallovgivningen. Velferdsstaten "opphevet" det naturlige utvalget, og tillot biologisk mindreverdige individer å vokse opp og senere forplante seg. At velferdsstaten på denne tiden var mer en ideologisk konstruksjon enn en foreliggende realitet, bare befester inntrykket av rasehygienens som en liberalistisk disiplin.

Befolkningsdebattens videre historie i mellomkrigstiden er i stor grad en beretning om hvordan befolkningspolitikk gradvis vinner legitimitet gjennom at problemforståelsen gjennomgår en serie transformasjoner. Befolkningsstatistikken hadde her en sentral rolle, men samtidig flertydig, og ikke enerådende. På tidspunktet for debattens oppkomst hadde den norske befolkningsstatistikk liten relevans i forhold til de problemene man debatterte. Både fruktbarhetsundersøkelsene, og senere utvidelser av statistikken over folkemengdens bevegelse, innebar at større mengder og mer relevant statistikk ble stilt til rådighet. I Norges tilfelle må den overordnede konklusjonen bli at til tross for at debatten handlet om statistiske forhold (fruktbarhetsfallet fremkom først gjennom statistikk), skapte debatten statistikken, ikke omvendt. Det kan allikevel snakkes om en vekselvirkning: når statistikken først forelå, la den premisser for debattens videre forløp.

Befolkningsstatistikk og befolkningsspørsmål

Det er ovenfor gjengitt en forholdsvis utførlig diskusjon av rasehygienens og dens relasjon til politisk ideologi. Bakgrunnen er at rasehygienens sentrale empiriske

---

⁹ Selv for presumptivt reflekterte akademikere innenfor arbeiderbevegelsen som Aase Lionæs og den senere direktøren i Statistisk sentralbyrå, Arne Skaug, var dette en selvfølgelig og uproblematisk kategori. Se Lionæs og Skaug 1936:5, men "sosialt bunnfall" var selvfølgelig ingen kategori i den offisielle statistikken. Det fantes også en spenning innenfor eugenisk tenkning avhengig av hvilken gruppe som konstituerte det eugeniske problemet. "Residuum"-gruppen var konstruert ut fra en forestilling om at den sosiale lagdelingen som kunne observeres, reflekterte underliggende biologiske prosesser. I praksis viste det seg ofte tilstrekkelig å påvise en forskjell i fødselstall mellom arbeider- og middeklasse.

postulat, at befolkningens ulike deler reproduserte seg i ulik takt, og at dette ville føre til en biologisk forringelse av befolkningen, ble et spørsmål det ble opp til befolkningsstatistikken å besvare. Problematikken var tredelt. For det første var det et spørsmål om hvorvidt befolkningen kunne inndeles i distinkte kategorier, dernest hvorvidt disse kategoriene kunne føres tilbake til biologi, og endelig hvorvidt det kunne observeres fruktbarhetsforskjeller samsvarende med disse kategoriene. I folketellingene hadde klassifisering i forhold til livsstilling vært et hovedanliggende siden midten av 1800-tallet. Det forelå således et klassifiseringssystem. Dette systemets kategorier svarte riktignok ikke i ett og alt til rasehygienens forestillinger om sosial differensiering, men forskjellen var ikke større enn at kategoriene ble oppfattet som anvendbare. Problemet var at før 1920 var opplysninger om fødselstall og fruktbarhet begrenset til oversiktene i *Folkemengdens bevegelser* over antall fødsler og beregninger av fødselsrater i forhold til totalbefolkning og antallet av kvinner i fødedyktig alder (15-44 år). Disse tallene kunne ikke brukes til å si noe om differensiell fertilitet.

Hvordan kunne da opplysninger om differensiell fertilitet skaffes til veie? I mangel av noen bedre fremgangsmåte ble gjerne den foretrukne løsningen å konsentrere analysen om mindre geografiske enheter. I Norge var det gjerne sogn i Oslo (Kristiania) som man visste atskilte seg med hensyn til befolkningens sosiale bakgrunn, som ble sammenlignet. Høye fødselsrater i arbeiderstrøk ble satt i kontrast til lave fødselsrater i overklassestrøk. Dette var imidlertid en fremgangsmåte som var beheftet med flere svakheter. Året 1925 er av flere grunner et godt utgangspunkt for å belyse det. Oslo kommunes statistiske kontor foretok dette året en kommunal folketelling som ble bearbeidet i noe større detalj enn hva som hadde vært vanlig (Oslo kommunes statistiske kontor 1927).¹⁰

I *Statistisk aarbok for Oslo by* for 1926 går det fram at vestkantsognet Uranienborg hadde den laveste fødselsraten, i alt 6,67 fødsler per 1 000 innbyggere. Den høyeste fødselsraten fantes ikke uventet i et utpreget arbeiderklassesogn, Sagene. Her var det i 1925 16,28 fødsler per 1 000 innbyggere (Oslo kommunes statistiske kontor 1926:23). For mange av tidens kommentatorer utgjorde dette et tilstrekkelig grunnlag for å slutte at arbeiderklassen gjennomgående hadde større barnetall enn over- og middelklassen.

Den statistiske årboka for Oslo inneholder imidlertid også en annen tabell som i denne sammenhengen er interessant. Det viser seg nemlig at befolkningen i de to sognene hadde en svært ulik aldersfordeling. For Uranienborgs vedkommende er fordelingen mellom gutter og jenter relativt lik i de yngste aldersklassene. Men fra og med 16 år er det et påfallende stort kvinneoverskudd. I aldersklassen 20-25 år var det således 1 189 kvinner mot 742 menn. I nabo-sognet Frogner var denne tendensen enda sterkere markert: her var det 1 830 kvinner mot 787 menn i samme aldersgruppe. Av den samlede hjemmehørende

---

¹⁰ Hovedresultatene finnes trykt i denne publikasjonen og her opplyses det om at for å holde trykningsutgiftene nede, var ikke de "mere detaljerede statistiske tabeller som ligger til grunn for denne oversikt tatt inn".

folkemengden på 13 977 personer var det 8 809 kvinner og 5 168 menn. Noen tilsvarende skjevhet i sammensetningen av befolkningen finnes ikke i arbeider-sognet Sagene. Her er fordelingen mellom kjønnene forholdsvis lik i alle aldersgrupper, med en svak overvekt av kvinner. Av den samlede folkemengden på 27 047 personer var det 13 848 kvinner og 13 199 menn. Mye av forklaringen på det store kvinneoverskuddet i overklassestrøket Uranienborg må tilskrives en stor andel tjenestepiker. Her var normen at en måtte være ugift og barnløs for å få ansettelse. Det er derfor lite overraskende at kvinnene i Uranienborg sogn satte forholdsvis få barn til verden.

I 1930 henvendte imidlertid kvinnesakskvinnen og legen Tove Mohr seg til direktøren for Statistisk sentralbyrå, Gunnar Jahn. Mohr var i mellomkrigstiden kjent som forkjemper for kvinners rett til abort, og tok som medlem av en komité legeföreningen hadde satt ned for å utarbeide forslag til ny abortlov, kontakt med Jahn for å belyst spørsmålet om størrelsen på barnetall i ulike sosiale lag. For kommunisten og kvinnesakskvinnen Mohr var nok svaret Jahn ga neppe i tråd med forventningene. I kampen for å bedre tilgangen til prevensjon og abort utgjorde arbeiderkvinnenes store barnetall og de sosiale problemene som fulgte med dette, de tyngste argumentene. Jahn presenterte imidlertid i sitt svarbrev til Mohr en analyse av fruktbarheten i ulike sogn i Oslo, basert på ikke publiserte tall fra den kommunale folketellingen i 1925, som viste en langt mindre forskjell i fruktbarhet enn hva den summariske fødselsraten viste. Som tabell 1 viser, var forskjellene i fødselshyppighet mellom de ulike sogn langt lavere når tallene ble beregnet i forhold til andelen gifte kvinner i stedet for samlet folkemengde. For å eliminere innflytelsen den ulike alderssammensetningen hadde på fødselsraten, foretok Jahn også en beregning basert på tallene for aldersspesifikk fruktbarhet i norske byer fra folketellingen i 1920. Ifølge den siste beregningen, som Jahn riktignok anførte at ikke kunne "gjøre krav på nøiaktighet", var den meste av forskjellen mellom østkant- og vestkantmenigheter eliminert. Uranienborg utmerket seg riktignok fortsatt med den laveste fødselshyppighet og østkantsognet Petrus med den høyeste, men Uranienborgs nabosogn Frogner hadde ifølge denne beregningen en høyere fødselshyppighet enn Sagene, som jo var det sognet som hadde den høyeste fødselshyppigheten når denne ble beregnet i forhold til samlet folkemengde (Jahn 1930).

Tabell 1. Gunnar Jahns beregninger av fødselshyppighet i ulike deler av Oslo

Sogn	Fødselshyppigheten til gifte kvinner i alderen 20-45 år	Beregnet fødselshyppighet korrigeret for befolkningens alderssammensetning
Vestkant	93,8	101,4
Frogner	97,2	105,0
Uranienborg	88,2	95,6
Østkant	109,3	104,0
Sagene	108,4	102,0
Petrus	111,2	108,6

Kilde: Gunnar Jahns privatarkiv, Nasjonalbiblioteket, Oslo.

Når variabler som giftermålshyppighet og aldersfordeling ble kontrollert for, "forsvant" altså største delen av forskjellen i fruktbarhet mellom sogn med ulik

sosial fordeling.¹¹ Tallene er riktignok ikke særlig pålitelige, men, som Signy Arctander som også berørte problematikken i hennes *Miljøforholdene i Oslo*, anførte, lengre kunne "man dog ikke nå" med tall fra den offisielle statistikken (Arctander 1928:38).

Mens differensiell fertilitet for mange deltakere i samfunnsdebatten antok karakter av erkjent saksforhold, fremsto saksforholdet for statistikerne som et spørsmål tallene bare ga dårlig beskjed om. Betydningen av sosial klasse for fruktbarheten kunne bare fastslås gjennom omveier, som i eksemplet ovenfor. Men samtidig var det langt fra uproblematisk hva som mentes med uttrykket klasse, og det var langt fra dagligtalens upresise språkbruk til en definisjon som både var konsistent, lot seg operasjonalisere og ga svar på den teoretisk utformede hypotesen.

I internasjonal sammenheng dannet disse problemstillingene konteksten for de første fruktbarhetsanalysene i folketellingene. Det var altså et spørsmål om empirisk å teste realiteten i de eugeniske påstandene om biologisk degenerasjon. For en leser av den norske undersøkelsen fra 1920 vil nok neppe et slikt inntrykk feste seg, og det eugeniske aspektet var i det hele lite fremtredende. Den norske undersøkelsen ble imidlertid i stor grad utformet etter internasjonale forbilder, og inspirasjon ble særlig hentet fra Storbritannia. I et tilbakeblikk fra 1951 fremhevet Gunnar Jahn at særlig fruktbarhetsundersøkelsen i den skotske folketellingen av 1911 var en særlig viktig inspirasjon for den norske undersøkelsen av barnetallet i ekteskapet (Norges offisielle statistikk 1957:9). Når det føyes til at den skotske undersøkelsen var en lettere modifisert utgave av en tilsvarende undersøkelse foretatt i forbindelse med folketellingen i 1911 for England og Wales, er fruktbarhetsundersøkelsens genealogi etablert.¹²

Om det finnes få kilder som forteller oss noe om bakgrunnen for beslutningen om å gjennomføre en fruktbarhetsundersøkelse i Norge, så er det motsatte tilfellet i England. Her var *The Report on the Fertility of Marriage* fra folketellingen i 1911 et høydepunkt i en konflikt mellom ulike grupper av statistikere som hadde vart i nærmere to tiår. Konflikten hadde både en vitenskapelig, fag- og sosialpolitisk side. Striden gjaldt både effektiviteten av sosialpolitiske reformer, konservativ versus sosialliberal politisk ideologi, og en strid mellom administrativ statistikk og den nye matematiske statistikken som ble etablert ved universitetene.

Den statistiske sentralinstitusjonen for England og Wales, *The General Registry Office* (GRO) hadde tradisjonelt hatt nære forbindelser med 1800-tallets såkalte

¹¹ Også i Arctander (1928:37-39, 164) er beregninger etter et lignende prinsipp anvendt, bare med den forskjell at Arctander, mer i tråd med gjeldende statistisk klassifikasjon, opererte med aldersgruppen 15-50 år som fødedyktig alder for kvinner. Arctander trakk imidlertid en annen konklusjon enn Jahn. Ved å rangere de ulike sognene etter både faktisk og beregnet antall barn per 1 000 gifte kvinner, fant Arctander et relativt stort sammenfall. Ut fra dette konkluderte Arctander at "det billede de faktiske tall og de beregnede tall gir av nataliteten i de forskjellige bydeler, nogenlunde uttrykker den riktige rekkefølge" (s. 38). Tendensen hos Arctander er imidlertid den samme som hos Jahn, forskjellen i fruktbarhet mellom sognene ble radikalt redusert når beregnede tall ble anvendt i stedet for de faktiske.

¹² Det er vanskelig å se hvorfor Gunnar Jahn foretrakk den skotske folketellingen fremfor den engelske. I internasjonal sammenheng er det fruktbarhetsundersøkelsen i den engelske undersøkelsen som trekkes frem som gjennombruddet for å studere fruktbarhetsfallet.

"Public Health Movement", en sosial bevegelse blant medisinerere som ønsket å bedre befolkningens helseforhold og levekår gjennom forebyggende sosialmedisin. William Farr var i en årrekke både leder av GRO og den viktigste talsmannen for public health. Statistikkproduksjon var her en viktig ingrediens i profylaktisk helsearbeid. Å kartlegge dødelighetens samvariasjon med boligforhold og sanitære forhold var en viktig forutsetning for at sosialmedisinske tiltak kunne iverksettes, og folketellingen var det viktigste enkeltredskap for å tilveiebringe slik informasjon (Szreter 1996:85-93).¹³ I siste halvdel av 1800-tallet var således alle viktige stillinger i GRO besatt av personer med medisinsk utdanning og med yrkesbakgrunn fra det sosialmedisinske arbeidet i storbyene. I årene rundt forrige århundreskifte ble den miljøorienterte tilnærmingen til *The Public Health Movement* utfordret av det såkalte biometriske miljøet som hadde dannet seg rundt statistikerne Karl Pearson og Francis Galton.¹⁴ Galton er også kjent i ettertid som mannen som skapte termen "eugenics" (fra de greske ordene for "god slekt"). Eugenikken var også intimt forbundet med det biometriske forskningsprosjektet: Eugenikken var anvendt biometri, og biometrien utgjorde eugenikkens vitenskapelige forsvar.

---

¹³ Også i Norge var slike motiver ikke uten betydning ved enkelte folketellinger, om enn heller på et kommunalt snarere enn et statlig nivå. Den første kommunale folketelling i Kristiania i 1863 kom etter initiativ fra byens sunnhetskommissjon. Sunnhetsloven fra 1860 forpliktet kommunene til å opprette egne sunnhetskommissjoner. Oppgavene som loven krevde at kommissjonene skulle utføre, var imidlertid av en slik art, at for at de skulle bli tilfredsstillende utført, måtte det bringes til veie en bedre oversikt over byens befolkningsforhold. Det var særlig dødelighetsforhold, dødsårsaker og aldersfordeling det var viktig å få skaffe eksakt kunnskap om. Fra 1867 ble de kommunale folketellingene årlige foreteelser. Frem til 1887 var det også sunnhetskommissjonen som bearbeidet resultatene fra tellingen. I 1887 overtok magistratens 2de avdeling (senere Oslo kommunes statistiske kontor) ansvaret, se Kristiania kommunes statistiske kontor (1903:195-197), og Myhre (1990:346).

¹⁴ Biometriens prosjekt var å tallfeste variasjoner i menneskelig atferd og fysiologi, og føre denne variasjonen tilbake til arvelige ulikheter mellom individene. Det er i denne sammenhengen viktig å understreke at forestillingen om at naturen og ikke miljøet formet individet, utgjorde et premiss for arbeidet, og ikke var et funn som følge av forskningen. En teknikk som ble sentral i den biometriske forskningstradisjonen, var å lage oversikter over fordelingen av egenskaper i en populasjon i form av normalfordelte kurver. Gjennom denne fremstillingsmåten fikk distribusjonen av egenskapen i populasjonen skinn av å være kontinuerlig. At variasjonen var kontinuerlig innebar at den i prinsippet kunne tenkes brutt ned til ørsmå endringer. Det motsatte tilfellet, en diskontinuerlig variasjon, vil være når variasjonen opptrer i klart atskillelige former, slik som blå versus brun øyenfarge. Den mendelske arvelighetslæren, som brøt gjennom rundt år 1900, men som det biometriske miljøet ikke godtok, så variasjonen i arvelige egenskaper som diskontinuerlig. Skillet kontinuerlig/diskontinuerlig dannet noe av bakgrunnen for biometriens opposisjon til mendelismen. Antakelsen *a priori* om at mentale og fysiologiske egenskapers distribusjon i befolkningen var av kontinuerlig karakter, gjorde det også nærliggende å konstruere en kvalitativ rangering av ulike egenskaper. Dette ble tilfelle med den biometriske fortolkningen av sosial lagdeling. Sosial lagdeling kunne tilsynelatende beskrives som et normalfordelt fenomen. Den nærliggende fortolkningen av kurven ble at fordelingen på ulik sosial stilling i befolkningen, ble forklart ved befolkningens varierende arvemessige utrustning. Den resulterende klassifiseringen av sosial posisjon kom dermed til å trekke et likhetstegn mellom individets sosiale posisjon og biologiske verdi. Om det biometriske miljøet, se MacKenzie 1981. For en mer generell fremstilling av den statistikkhistoriske betydningen til den biometriske skolen, se Desrosières 1998:103-146.

Da det liberale partiet overtok regjeringsmakten i Storbritannia i 1905, ble konflikten mellom sosialmedisin og biometri tilspisset. Med bakgrunn i den sterke bekymring om "national efficiency" som i disse årene red den politiske debatten i Storbritannia, ble det åpnet for omfattende sosialpolitiske reformer på nasjonalt nivå. Tidligere sosialpolitiske reformer hadde vært igangsatt av lokaladministrasjonen, og det forelå derfor betydelige regionale forskjeller når det gjaldt omfanget og karakteren av sosialpolitiske ordninger. Både Storbritannias relative tilbakegang som industrinasjon sammenlignet med USA og Tyskland på slutten av 1800-tallet, og de britiske styrkenes lite flatterende innsats i Boerkrigen 1898-1902, satte spørsmål om Storbritannia i fremtiden ville være i stand til å forsvare sin stilling som verdensmakt, fremst på den politiske dagsordenen. Særlig alarmerende var tall fra rekruttstatistikken. Enkelte steder ble opptil 60 prosent av rekruttene som var inne til sesjon av medisinske grunner avvist som ikke-tjenestedyktige. Avvisningsprosenten var særlig høy i typiske arbeiderklassestrøk. I kjølvannet av disse oppdagelsene fulgte en lang rekke offentlige og halvoffentlige undersøkelseskommisjoner, der tema var helseforhold, og mer spekulativt, om den britiske rase var i ferd med å degenereres (Szreter 1996:kap. 3-5).

Fruktbarhetsundersøkelsen fra 1911 kan føyes inn i rekken av disse undersøkelsene. Også når det gjaldt fruktbarhetsundersøkelsen, var mye av konteksten hvorvidt en miljøorientert eller biologisk fortolkning av befolknings- og helseutviklingen hadde mest for seg. GRO hadde, som nevnt ovenfor, hatt en utpreget miljøorientering. Dette innebar at klassifikasjonssystemet som ble valgt, i stor grad var utformet i forhold til sosialmedisinske problemstillinger. Derfor var boforhold og -sted viktigere enn klassifikasjon etter livsstilling. Med folketellingen i 1911 ble dette omkalfatret. Ved denne tellingen ble det utarbeidet en ny yrkesklassifikasjon, som med bare små endringer har forblitt uforandret til i dag. Det engelske systemet besto i fem hovedklasser av yrker, gradert fra klasse en til fem. Grad av formell utdanning var det viktigste kriteriet for å plassere et yrke i en klasse. For de laveste klassene, som typisk besto av yrker med liten formell utdanning, var det ferdighetsnivået som krevdes for å utføre yrkesaktiviteten som ble avgjørende. Tankegangen bak klassifikasjonen var altså at ektemannens yrke var den best tilgjengelige indikatoren for empirisk klassifikasjon, at det kunne trekkes et hovedskille i befolkningen mellom en formelt utdannet mellom- og overklasse og en underklasse av kroppsarbeidere, og at det var intellektuelt meningsfylt å klassifisere befolkningen i forhold til en enkelt dimensjon (Szreter 1996:75).

Ettersom yrkesklassifikasjonen i England har blitt bevart i en stort sett uforandret form, har den også i ettertid blitt gjenstand for inngående granskning. For systemets opphavsmann, T. H. C. Stevenson, later logikken bak utformingen å ha vært å skape et rammeverk for fruktbarhetsundersøkelsen. Målet var gjennom en omfattende undersøkelse å påvise at fallet i fruktbarhet måtte beskrives som en *diffusjonsprosess*. Det var en praksis som ble initiert av mellom- og overklassen, for deretter å spre seg til de lavere klasser. Barnebegrensning var altså i hovedsak et uttrykk for en "mentalitetssendring", en form for tilvenning til det moderne samfunnets atferdsmønstre, der de mest opplyste gruppene gikk

foran i utviklingen, og det ble antatt at samfunnets øvrige grupper ville følge i samme spor. Målsettingen var altså å gi en fortolkning av den differensielle fertiliteten som nedtonet fenomenets eugeniske konsekvenser. Arbeiderklassens store fruktbarhet skulle beskrives som et overgangsfenomen.

Men dette forsøket på å gå i rette med eugenikkens fortolkning av befolkningsutviklingen, innebar samtidig en ontologisk aksept av eugenikkens skjema for sosial klassifikasjon. For å tilbakevise eugenikkens empiriske påstander ble det konstruert et klassifikasjonssystem som var i samsvar med eugenikkens vitenskapsteoretiske grunnsyn. Befolkningen ble gradert etter utdannelses- og ferdighetsnivå. Bakenfor denne klassifikasjonen lå igjen en forestilling om at befolkningens fordeling i ulike sosiale lag svarte til en biologisk normalfordeling, at sosiale differensieringsprosesser reflekterte underliggende biologiske nødvendigheter. Selv om GRO med fruktbarhetsundersøkelsene eksplisitt ønsket å gå i rette med eugenikken, kom resultatet til å bli en offisiell livsstillingsnomenklatur basert på eugenikkens forestillinger om sosial lagdeling. At statistikerne i GRO hadde få motforestillinger mot denne måten å dele inn befolkningen på, har blitt tilskrevet at denne forståelsen av sosial lagdeling appellerte til akademikernes selvbilde, der de høyest utdannede på toppen av en hierarkisk sosial pyramide utgjorde en noe nær selvfølgelig forestilling. Poenget var altså ikke å tilbakevise eugenikkens antakelser om sosial lagdeling, men å diskreditere eugenikken som et sosialpolitisk virkemiddel i en kontekst der omfattende veivalg i sosialpolitikken var regnet som nært forestående.

Resultatene av 1911-tellingen har i ettertid blitt utsatt for en ny statistisk bearbeidelse. Ikke overraskende er funnene at fortolkningen av fruktbarhetsfallet som GRO kom frem til, i stor grad var et produkt av kategoriseringen. Ved å bryte opp hovedkategoriene, og å regruppere etter andre kriterier, kan data-materialet anvendes til støtte for andre fortolkninger av fruktbarhetsfallet. Historikeren og demografen Simon Szreter har argumentert for at i stedet for å se fruktbarhetsfallet som en diffusjonsprosess, bør endringer i fruktbarhet forstås på bakgrunn av befolkningens oppfatning av oppfostringens relative kostnader ("the perceived relative costs of childrearing") (Szreter 1996:445). Samtidig argumenterer Szreter sterkt mot oppfatningen av at det fantes enhetlige fruktbarhetsregimer. Fertilitetsstudienes antakelse om at det fantes et uniformt, pre-industrielt fruktbarhetsmønster avvises. Snarere var det slik at fruktbarhetsmønstrene oppviste store regionale variasjoner. Disse variasjonene ble ikke borte i industrialiseringens første fase, de ble heller mer markerte. Derfor var det også slik at for noen grupper innebar integrasjonen i industri- og pengeøkonomien på kort sikt større fruktbarhet (Szreter 1996:360-366).

En tilsvarende refortolkning som Szreter har gjort med den engelske tellingen, vil falle utenfor denne artikkelen. Det interessante i denne sammenhengen ligger mer i Szreters observasjon: I undersøkelsens utforming lå en bestemt antakelse om fruktbarhetsfallets årsak og forløp. Demografene i Statistisk sentralbyrå var på sin side mottakelige for denne fortolkningen. I *Folkemengdens bevegelse 1921-1932* het det nokså bastant om fruktbarhetsfallet at "[D]enne bevegelse henger sammen med de forandringer som efterhånden har funnet sted i de enkelte samfundslags hele innstilling overfor barnespørsmålet, og har virket stadig sterkere

og sterkere uavhengig de forandringer som kan ha funnet sted i de økonomiske forhold fra år til annet, og er utvilsomt den vesentligste årsak til den voldsomme nedgang i fødselshyppigheten siden krigen", (Norges offisielle statistikk 1935:16).

Undersøkelsen i 1920

Dersom en ønsker å sammenligne den engelske *The Fertility Report* fra i 1911 med den tilsvarende norske undersøkelsen fra 1920, trer enkelte slående likheter frem, selv om den norske undersøkelsen med sin tekst og tabellverk fordelt over ca. 200 sider, er av et mer beskjedent format enn den engelske rapportens 900 sider.

Det var imidlertid ikke selve kategoriseringsgrunnlaget som ble kopiert. I forbindelse med 1920-tellingen ble det i Norge foretatt en omfattende revisjon av livsstillingsgrupperingene. De var, som grunnlag både for nærings- og sosialstatistikk, statistikkens viktigste klassifikasjon. Det norske klassifikasjonssystemet var delvis i tråd med anbefalingene fra det Internasjonale statistiske institutt. I Storbritannia var systemet derimot utarbeidet uten at retningslinjene fra ISI ble lagt til grunn, noe som understreker de helt spesielle hensynene klassifikasjonen skulle ivareta. Den engelske klassifikasjonen var derfor utformet utelukkende for befolkningsstatistiske formål, den norske skulle også ivareta næringsstatistikkens behov.¹⁵ Det var derfor gode grunner for den norske statistikken til å velge en annen klassifiseringspraksis enn den engelske.

Til tross for den omfattende revisjonen av livsstillingsklassifikasjonen ble ikke den nye livsstillingsgrupperingen anvendt. Et mulig svar kan være at Ragnvald Jønsbergs prinsipp om "livsstilling innen en næringsramme" og spesifisering av "gjennomgående livsstillinger" (yrker som fantes i de fleste næringer) viste seg uholdbare til empiriske analyser. Jahn brukte i avsnittet om "barnetallet i forskjellige sociale klasser" i stedet en inndeling av yrkesbefolkningen i 14 kategorier, basert på ektemannens erverv. Grupperingen som ble valgt hadde store likheter med den inndelingen som Statistisk Centralbureau gjerne anvendte i empiriske analyser. Denne var ofte en variasjon over en grunnleggende seksdeling. For det offentlige gjaldt tredelingen embetsmenn (i), bestillingsmenn (ii) og arbeidere (iii) for det offentlige. Tilsvarende kategorier for det private næringsliv var selvstendig næringsdrivende, betjenter, funksjonærer og lignende (ii), og arbeidere (iii). Den viktigste forskjellen i fruktbarhetsundersøkelsen er trolig at skillet by og land ble en særlig viktig faktor bak fruktbarhetsfallet.

Hos Jahn ble de 14 kategoriene deretter rangert etter barnetall. Det viste seg, ikke meget oppsiktsvekkende, at i ekteskap som i 1920 hadde vart i mer enn 18

---

¹⁵ Denne ulikheten viser sannsynligvis tilbake til en ulik organisering av den offisielle statistikken i de to landene. I Norge var både befolkningsstatistikk og økonomisk statistikk samlet i Statistisk sentralbyrå. I Storbritannia hadde det på 1830-tallet blitt etablert et system der the Board of Trade underlagt handelsdepartementet (Ministry of Commerce) i 1832 ble gitt ansvaret for den økonomiske statistikken, mens the General Registry Office som befolkningsstatistisk sentralbyrå med ansvar for folketellingene ble etablert i forbindelse med administrasjonen av fattigloven av 1834. Se Desrosières 1998:167. GRO hadde dermed til forskjell fra Statistisk sentralbyrå ingen næringsstatistiske hensyn å ivareta.

år og der hustruen var mellom 24 og 25 år da ekteskapet ble inngått, hadde gruppen "fiskere m.v." det høyeste gjennomsnittlige barnetallet, 7,06. Gruppen med det laveste barnetallet ble utgjort av kategorien "immaterielt erhverv, selvstendige og høiere funksjonærer". Systemet er ellers kjennetegnet av at det ble forsøkt å skille mellom både næringsgrener og yrkets sosiale plassering. Gruppen av "fiskere m.v." besto derfor både av selvstendige fiskere og fiskeriarbeidere", og omfattet alle som var sysselsatt i næringen, grossister unntatt. I jordbruket ble det trukket et skille mellom "gårdbrukere" og "jordbruksarbeidere". Men gruppen av "gårdbrukere" inkluderte også "småbrukere", mens en gift sønn som bodde på familiens gårdsbruk ble plassert i kategorien "jordbruksarbeider". Mens fiskerier næringen ble fanget opp i en kategori, var kategorien "immaterielt erverv" inndelt i tre undergrupper. Distinksjonene ble altså trukket finere når en beveget seg fra primær- til sekundær-, og fra sekundær til tertiærnærings. I 1930-tellingen, som også inneholdt en tilsvarende analyse av sosial fertilitet, ble 1920-undersøkelsens resultat summert opp som en formulering om at "barnetallet stort sett kan sies å avta med klassens stigende sosiale stilling". Når det kom til stykket reflekterte altså inndelingen en tanke om at sosial lagdeling fulgte et hierarkisk mønster, og at dette var det naturlige hierarkiet å måle fruktbarhetsforskjeller etter. Og gruppen som kanskje ikke uventet ble tilskrevet høyest sosial status var Jahns egen, gruppen bestående av "advokater, sakførere, læger, redaktører o.l. [...] officerer, prester, universitetslærere og embedsmenn, de høiere funksjonærer i centraladministrasjonen osv."

Tabell 2 viser resultatene av undersøkelsen av fruktbarheten i ulike sosiale lag fra henholdsvis 1920 og 1930. Tabellen er samtidig egnet til å gi en bredere presentasjon av funnene fra fruktbarhetsundersøkelsene, ettersom de også gir indikasjoner på de fleste andre tendensene i materialet. Hva forteller så statistikken? I korte trekk viser tabellen at det forelå store forskjeller i fruktbarhet mellom de ulike yrkesgruppene. Men det er verdt å merke seg at tallene er for ekteskap som hadde vart i 18 år eller mer på tellingstidspunktet. For 1920-tallene vil dette si at det her var snakk om ekteskap inngått før 1902, det vil si før fødselsraten begynte å falle. Dette reflekterer et generelt problem med å anvende folketellingene til fertilitetsstudier: man ender opp med å registrere de faktiske barnetall, men disse barnetallene er uttrykk for historisk fruktbarhet, ikke de aktuelle tendensene.

Ved siden av at tabellen gir en oversikt over sosialspesifikt barnetall i henholdsvis 1920 og 1930, kan en del andre tendenser leses ut av materialet. Det er en markert forskjell i fruktbarhet mellom byer og bygder. Denne forskjellen gjenfinnes både i 1920 og 1930, og går sammen med en mer generelt regional ulikhet i fruktbarhet. Forholdet mellom ulike byer og ulike regioner oppviste et mønster som ledet Jahn til følgende regel om fruktbarhetens variasjon i forhold til geografien: "Hvert distrikt har sitt typiske barnetall, men at byene alltid virker til å senke dette". Mønsteret var altså slik at det forelå store variasjoner i fruktbarhet i de ulike distriktene, men at byene i de ulike distriktene alltid hadde noe lavere fruktbarhet enn de omkringliggende bygdene.

Tabell 2. Gjennomsnittlig barnetall i ekteskap som har vart i 18 år eller mer, etter kvinnens alder ved inngåelse av ekteskap og mannens livsstilling. Fra folketellingene i 1920 og 1930

	Kvinnens alder ved giftermålet								
	1920						1930		
	Hele landet		Bygder		Byer		Hele landet	Bygder	Byer
	20-25	24-25	20-25	24-25	20-25	24-25	24-25	24-25	24-25
Fiskere m.v.	7,06	6,37	7,06	6,42	(6,9)	5,82	5,91	5,96	5,22
Jordbruksarbeidere	7,02	6,41	7,04	6,41	(6,47)	6,63	5,94	5,94	} 5,11
Gårdbrukere	6,86	6,3	6,87	6,32	(6,45)	6,02	5,78	5,79	
Fabrikkarbeidere	6,58	6,3	6,87	6,28	6,25	5,81	4,89	5,16	4,53
Anleggsarbeidere	6,55	5,99	6,95	6,47	6,26	5,69	5,27	5,70	4,89
Håndverkere	6,39	5,91	6,62	6,07	6,26	5,77	5,01	5,36	4,62
Sjøfolk (mannskap)	6,18	5,66	6,33	5,93	5,98	5,31	4,71	5,26	4,01
Immaterielt erverv, betjenter, arbeidere m.v.	6,01	5,65	6,47	5,96	5,63	5,41	4,50	5,00	4,14
Immaterielt erverv, fagfunksjonærer	5,93	5,58	6,26	5,82	5,37	5,17	4,41	4,67	4,03
Selvstendige ved industrien	5,77	5,39	6,12	5,74	5,49	5,16	4,39	4,77	4,12
Sjøfolk (offiserer)	5,54	5,16	5,72	5,22	5,41	5,10	4,13	4,26	4,02
Kontorfunksjonærer, butikkfunksjonærer	5,41	4,94	5,8	5,14	5,11	4,81	3,89	4,19	3,63
Fabrikkieiere, grosserere mv.	5,12	4,82	5,57	5,15	4,84	4,61	4,12	4,41	3,91
Immaterielt erverv, selvstendige og høiere funksjonærer	4,24	3,80	4,52	4,12	4,12	3,65	3,27	3,35	3,23
I alt	6,52	6,00	6,77	6,22	5,84	5,42	5,21	5,53	4,40

Kilde: Norges offisielle statistikk 1923:14-19 (tabelldel); Norges offisielle statistikk 1935:53-54 (tabelldel).

Særlig lengre enn å konstatere at det forelå regionale ulikheter i fruktbarhetsmønstrene, kom ikke Jahn. Han konstaterte kort at undersøkelsen hadde dokumentert en forskjell, men at "om årsakene til denne gir materialet oss direkte ingen opplysning". Før dette hadde han med mindre hell forsøkt å sette den regionale ulikheten i sammenheng med ulik sosial struktur i de forskjellige distriktene. Her viste det seg imidlertid at livsstillingskategoriene var for vage til at noen fornuftige konklusjoner lot seg utlede. Som Jahn noe motstrebende måtte innrømme, kunne de sosiale realitetene bak kategoriene variere betydelig fra distrikt til distrikt.

Om det derimot var vanskelig å kombinere spørsmålet om sosialspesifikk fertilitet med den regionale analysen, så lot imidlertid den regionale analysen seg kombinere med spørsmålet om hvor det kunne observeres nedgang i fødselstall. Undersøkelsen viste at når ulikheter i alderssammensetningen i materialet var kontrollert for, var barnetallene høyest i Sogn og Fjordane i "avsluttede ekteskap" (kvinnen eldre enn 46 år ved tellingstidspunktet), 5,85 barn per ekteskap. Fylkene som hadde de laveste barnetallene var henholdsvis Vestfold og Nord-Trøndelag med 4,99 og 5,04 barn. Særlig det lite industrialiserte og urbaniserte Nord-Trøndelags lave barnetall skapte en betydelig forbauselse, og unndro seg noen fornuftig forklaring.

Med inspirasjon fra den skotske folketellingen forsøkte Jahn samtidig å fremstille forholdet mellom ekteskapets varighet og barnetallet grafisk. Ved å avsette

ekteskapets varighet på x-aksen og barnetall på y-aksen fremkom en kurve som uttrykte gjennomsnittlig barnetall etter ekteskapets varighet. Dersom bevisst fødselsregulering ikke forekom, ville kurven anta formen til en parabel. En rask stigning i de første år av ekteskapet fulgt av en gradvis utflatning i de senere ekteskapsår. Ettersom få kvinner giftet seg før de fylte 20 år ville kurven flate helt ut etter 25 år. Fra denne metoden kunne Jahn demonstrere at Sogn og Fjordane var det fylket som oppviste et fruktbarhetsmønster som i størst grad var konformt med det forventede mønster.

Et annet åpenbart trekk ved tabell 2 er den generelle nedgangen i størrelsen på barnetallet. Gjennomsnittlig barnetall for alle ekteskap som ble inngått mens kvinnen var 24-25 år og som hadde vart i 18 år eller mer i henholdsvis 1920 og 1930, sank fra 6 i 1920 til 5,2 i 1930. Men av årsaker som er berørt ovenfor gir dette fallet et dårlig bilde av fruktbarhetsnedgangen på 1920-tallet: Summarisk fødselsrate falt fra 24,2 i 1921 til 17 i 1930, det samlede fruktbarhetstallet, slik det har blitt beregnet i ettertid, falt derimot fra 3, 2 til 2,2.¹⁶ Nedgangen i barnetall fordeler seg noe ulikt på de ulike livsstillingsgruppene. I absolutt forstand er nedgangen minst i yttergruppene, de med henholdsvis høyest og lavest barnetall i 1920. Fiskernes barnetall sank fra 6,42 til 5,91 fra 1920 til 1930, akademikerne fra 3,80 til 3,27. Relativt sett sank imidlertid akademikerne barnetall mye mer, ettersom barnetallet allerede i 1920 var forholdsvis lavt. I en sosialt meningsfylt forstand er det i gruppene i mellom-sjiktet nedgangen er størst mellom 1920 og 1930. For gruppene "immaterielt erhverv, betjenter etc.", "immaterielt erhverv, fagfunksjonærer", "selvstendige ved industri og handel" og "sjøfolk (officerer)" var barnetallet i gjennomsnitt mer enn ett barn mindre i 1930 enn i 1920. Mest påfallende er allikevel reduksjonen i størrelsen på fabrikkarbeidernes barnetall: fra 6,07 i 1920 til 4,89 i 1930.

Barnetallet blant industriarbeidere ble omfattet av særlig interesse, gruppens antatte store fruktbarhet sto i fokus både blant eugenikere og forkjempere for seksuell reform, som tidligere nevnte Tove Mohr. Også blant demografer kom denne gruppen på 1930-tallet til å bli gjenstand for spesiell interesse. Med inspirasjon fra den svenske statistiker Karl Arvid Edin gjennomførte Jahn i fruktbarhetsundersøkelsen i 1930 en analyse av barnetallet som en funksjon av inntekten. Edins arbeider over fruktbarheten i Stockholm hadde på begynnelsen av 1930-tallet skapt betydelig internasjonal oppsikt i de demografiske miljøene. I motsetning til tidligere studier av differensiell fertilitet, konsentrerte ikke Edin analysen om livsstillingen, men inntekt. Edins funn var at livsstillingen hadde relativt liten betydning for fruktbarhetsforskjeller, inntektsulikheter hadde derimot stor betydning (Edin 1935). Edins konklusjon var kontraintuitiv i forhold til etablerte forestillinger: Fruktbarheten steg med inntektens størrelse. I Stockholm var det slik at de største familiene fantes i de mest velstilte sosiale sjiktene.

---

¹⁶ 1921 er valgt i stedet for 1920 pga. at fødselstallet i 1920 var unaturlig høyt på grunn av at 1919 var det første fredsåret etter første verdenskrigs slutt. Samlet fruktbarhetstall er definert som det forventede antall levendefødte barn som med de observerte fruktbarhetsrater vil bli født av en kvinne som gjennomlever hele den fødedyktige periode 15-49 år. Kilde for de refererte tallene er Brunborg og Mamelund 1994:27.

I Jahns analyse fra 1930 var imidlertid ikke Edins analytiske referanseramme anvendt direkte. Jahn anførte at "[G]jennem alle undersøkelser av sociale og demografiske forhold har det nemlig slått mig at klasse miljøet mangen gang spiller vel så stor rolle som inntekten" (Norges offisielle statistikk 1935:39). Undersøkelsen var begrenset til Aker og Oslo, de eneste kommunene der det nødvendige materialet over inntekt forelå, og ble derfor en multivariat analyse med inntekt, livsstilling og ekteskapets varighet som uavhengige variabler. Ettersom yrke og inntekt gjerne er sterkt korrelert, kan det være grunn til i dette tilfellet å stille spørsmål ved Jahns vurderinger. For industriarbeidere medførte dette at det ble svært få arbeidere i de høyere inntektsklasser. Hvorvidt disse arbeiderne med unormalt høye inntekter også levde under tilsvarende "klasseforhold" som den øvrige arbeiderbefolkningen, er ikke innlysende. Resultatene av Jahns analyse av fruktbarhet fordelt både på inntekt og livsstilling ga heller ikke noe entydig bilde. Arbeiderbefolkningen viste seg å ha noe høyere fruktbarhet enn de øvrige klassene ("selvstendige" og "høiere og lavere funksjonærer"). Mest oppsiktsvekkende var sammenhengen mellom inntekt og fruktbarhet, som avvek fra Edins funn. Oslo var kjennetegnet av at barnetallet for de laveste inntektsklassene først sank med økende inntekt. Men fra midlere til høyere inntektsklasser steg igjen fruktbarheten. Dette mønsteret fantes mest gjennomgående i gruppen av "høiere og lavere funksjonærer". Blant arbeiderne var tendensen at ekteskapene av lengst varighet i størst grad var kjennetegnet av at fruktbarheten sank med økende inntekt, for de nyere ekteskapene var tendensene mindre entydige.

Noen tilsvarende undersøkelser over sammenhengen mellom inntekt og barnetall ble ikke foretatt senere. I analysen fra 1950-tellingen er det imidlertid tatt inn en del tall fra 1946-tellingen som bidrar til å belyse forholdet (Norges offisielle statistikk 1957:220-223). Her er for første gang inkludert tabeller over barnetallet fordelt etter livsstilling for ekteskap som hadde vart mindre enn 18 år. I denne tabellen finnes også egne tabeller over Oslo. Selv om Jahn ikke fikk mulighet til å utarbeide noen ny analyse etter Edins metode, viser denne tabellen at tendensen Jahn hadde funnet fra 1920, at barnetallet sank med stigende sosial status, for Oslos vedkommende nå var reversert: Barnetallet steg med stigende sosial status. Gruppen med det høyeste barnetallet var nå ansatte i immaterielt erverv, selvstendige og høyere funksjonærer. Når en ser bort fra en ny gruppe "hustruer med eget erverv" var det arbeiderne som hadde det laveste barnetallet. Dersom en antar at livsstilling og inntekt står i forhold til hverandre, lar Edins funn seg gjenfinne i norsk statistikk, men først en halv generasjon senere.

NORGES OFFISIELLE STATISTIKK. IX. 62.

Folketellingen i Norge

1. desember 1930.

Niende hefte.

Barnetallet i norske ekteskap.

(Census of December 1st 1930: IX. Fertility of Marriages.)

Utgitt av

Det Statistiske Centralbyrå.

OSLO.

I KOMMISJON HOS H. ASCHEHOUG & CO.

1935.

Tabell 3. Barnetall, etter ekteskapets varighet og kvinnens alder ved inngåelse av ekteskap i Oslo 1946

	Kvinnens giftermålsalder	Ekteskapets varighet	
		5 år	10 år
Fabrikkarbeidere	20-21	1,23	1,79
	22-23	1,25	1,52
	24-25	1,21	1,18
	26-27	1,09	1,28
	28-29	0,86	0,94
	I alt	1,13	1,33
Immaterielt erverv: Selvstendige og høyere funksjonærer m.v.	20-21	1,60	2,50
	22-23	1,67	2,00
	24-25	1,33	1,75
	26-27	1,67	1,33
	28-29	1,17	2,33
	I alt	1,41	1,88

Kilde: Norges offisielle statistikk 1957:220-223.

I korte hovedtrekk berører gjennomgangen ovenfor det viktigste innholdet i fruktbarhetsundersøkelsene. Det var i det alt vesentlige deskriptive undersøkelser, fruktbarhetsutviklingen innenfor ekteskapet ble analysert ut fra vanlige bakgrunnsfaktorer som geografi og livsstilling. Hvilke sosiale mekanismer som lå til grunn for fruktbarhetsfallet, ble det reflektert lite over. Her later Jahn til, forholdsvis mekanisk, å ha overtatt det sett av forestillinger som preget den engelske undersøkelsen som utgjorde forbildet. I det hele tatt er det grunn til å reflektere over den forholdsvis skjematisk appliseringen av de engelske metodene på norske formål. Utformingen av den engelske undersøkelsen var kjennetegnet av at undersøkelsen skulle være et innlegg i debatten om eugenikk. Oppkomsten av den britiske *eugenics* har gjerne blitt knyttet til industrialiseringen og dens sosiale konsekvenser. Eugenikk i britisk kontekst hadde en klar klassekarakter, og dukket opp i 1800-tallets siste tiår. Dette er mye senere enn selve industrialiseringen, men faller i tid sammen med industriarbeiderbefolkningens politiske mobilisering. 1905-1915 regnes som det viktigste tiåret for industrireising i Norge. Industrialiseringen kom senere, men raskere i Norge enn i Storbritannia. De ulike samfunnsendringene som kan tilskrives industrialiseringen var i Storbritannia spredt over en periode på 200 år. I Norge kom de samme endringene mye nærmere hverandre i tid, sammenklemt i en periode på 50-70 år. Den britiske fruktbarhetsundersøkelsen var et innlegg i den sosialpolitiske debatten til et land der industrisamfunnet i stor grad var etablert realitet, i Norge kom en tilsvarende undersøkelse mens industrisamfunnet var i ferd med å etableres. Den engelske fruktbarhetsundersøkelsens ensidige vekt på yrkesvariablene lot seg derved forsvare ut fra særtrekk ved det engelske samfunnet. Dersom en norsk fruktbarhetsundersøkelse skulle blitt utformet fra bunnen av, hadde den trolig blitt annerledes. Riktignok gjorde Jahn enkelte forsøk på å tillemppe undersøkelsen norske forhold, men dette ble ikke konsekvent gjennomført.

Differensiell fertilitet forble dermed det fruktbarhetsundersøkelsen i første rekke søkte å belyse, mest kanskje som følge av den utformingen av undersøkelsen som ble valgt. Noe paradoksalt kom imidlertid ikke det svaret på spørsmålet som fruktbarhetsundersøkelsen ga, til å få særlig stor betydning for debatten. Både befolkningsdebatten og diskusjonen om differensiell fertilitet endret karakter på 1930-tallet.

Dersom interessen for spørsmålet om differensiell fertilitet skal forstås fra et bredere sosialhistorisk perspektiv, blir det nærliggende å se bekymringen som et utslag av dannelsesborgerskapets statususikkerhet. Dette var 1800-tallets dominerende elite, som i de første tiårene av 1900-tallet opplevde en sosial deklassering. Det var representanter for disse gruppene som skrev om spørsmålet.

På 1930-tallet forsvant mye av interessen rundt spørsmålet om differensiell fertilitet. En side ved denne utviklingen var at den differensielle fertiliteten man kunne observere, ble mindre. Dette kunne avleses i folketellingene, men andre kilder var nok viktigere her. Edins funn fra Sverige, som antydte at arbeiderklassens barnetall ble bestemt av økonomiske forhold, fikk også betydelig oppmerksomhet i Norge. At påstandene fant mindre støtte i det empiriske materialet, spiller i denne sammenhengen imidlertid mindre rolle. I tråd med det som ble anført i forrige avsnitt, er det mer relevant å peke på at industrisamfunnet hadde antatt karakter av å være den etablerte sosiale orden, det utgjorde ikke lenger et trusselbilde på samme måte som 20 år tidligere.¹⁷ En slik avdramatisering av samfunnsutviklingen var i det hele en forutsetning for det klassekompromisset som fant sted midt på 1930-tallet. Embetsklassen ble avløst av de nye "mellomlagene", profesjonene. Denne gruppen definerte sitt forhold til staten på en annen måte enn embetsstanden. Embetsstanden skulle gjennom staten legge til rette for en liberal næringspolitikk. Krisene på 1930-tallet torpederte denne virkelighetsoppfatningen, det nye ble en stat med et mer gjennomgripende ansvar for økonomisk vekst og sosial velferd. Den borgerlige familieideologien mistet sin hegemoniske status, for på sikt å bli delvis reartikulert som arbeiderklassens husmorideal. 1930-tallets befolkningsdebatt handlet i stor grad om denne reartikuleringen.

Et tilsvarende generasjonsskifte fant sted i eugenikken. Med steriliseringsloven fra 1934 fikk eugenikken politisk aksept. Men med lovregulering av seksualinngrep måtte også hva som juridisk kunne forstås som eugenisk indikasjon, defineres. Det ble målinger fra intelligenstester som kom til å bli det avgjørende kriteriet for hvilke personer som det med eugenisk begrunnelse kunne utføres seksualinngrep på. Denne innsnevringen og presiseringen av eugenikken reflekterte både en lovteknisk nødvendighet og en vending i eugenikken fra "mainline" til "reform"-eugenikk.¹⁸ I den nye eugenikken var problemgruppen ikke lenger arbeiderklassen generelt og det "sosiale bunnfallet"

¹⁷ I politikens "lunatic fringe", ymse grupperinger ytterst til høyre i det politiske landskapet, kunne således forestillingene om den differensielle fertiliteten leve i beste velgående gjennom hele 1930-tallet.

¹⁸ Se note 9 om skillet mellom "mainline" og "reform"-eugenikk.

mer spesielt, men gruppen av "debile": lettere åndssvake med en intelligenskvotient på mellom 50 og 80.¹⁹ Reformeugenikkens talsmenn var gjerne vitenskapsfolk med uttalte sosialistiske sympatier. Kritikken av forestillingen om arbeiderklassens mindreverdige biologiske kvalitet, var en noe nær obligatorisk ingrediens i deres tekster om eugenikk.

Krise i befolkningsspørsmålet?

Resultatene fra folketellingen i 1930 ble publisert sommeren 1935. Gunnar Jahn skrev i forordet at 1920-undersøkelsen hadde siktet mot å analysere "ekteskapsmassens sammensetning i de ulike retninger". For undersøkelsen fra 1930-tellingen ville det derimot "falle naturlig å legge hovedvekten på en sammenligning av ekteskapsmassens sammensetning i 1920 og 1930". Rasjoalet var ikke bare at det nå var mulig med en slik sammenligning, men like mye at "[D]ette blir så meget mer nødvendig som fødselstallet og fruktbarheten gikk overordentlig sterkt ned i det tidsrum som faller mellom disse to tellinger" (Norges offisielle statistikk 1935:2).

Jahns formulering kunne knapt vært mer velvalgt. I løpet av vinteren og våren 1935 hadde en forholdsvis omfattende debatt blitt ført omkring befolkningsspørsmålet. Den konservative avisen *Tidens Tegn* satte 30. januar med første-sideoppslaget "Går Norge mot avfolkning?" fokus på det avisen opplevde som en dramatisk nedgang i fødselstallene de senere årene. Bakgrunnen for *Tidens Tegns* oppslag var igjen en bok som høsten i forveien hadde skapt stor debatt i Sverige, *Kris i befolkningsfrågan* av ekteparet Alva og Gunnar Myrdal (1934). Her hjemme var det de unge sosialøkonomene Arne Skaug (på denne tiden sekretær i Statistisk sentralbyrå) og Aase Lionæs som introduserte ekteparets analyse av befolkningsspørsmålet for norsk offentlighet. Paret oversatte og bearbeidet boken, som utkom i norsk utgave som *Krisen i befolkningsspørsmålet* i 1936.

Kris i befolkningsfrågan trakk opp linjene for en sosialdemokratisk analyse av befolkningsspørsmålet som ble toneangivende i alle de skandinaviske landene. Det bærende teoretiske grepet til Myrdal ble uttrykt i forestillingen om "kulturelt etterslep" (*cultural lag*). Den avgjørende faktor i historisk utvikling var, ifølge Myrdals og deres amerikanske mentor, sosiologen William F. Ogburn, teknologisk utvikling. Det var tekniske fremskritt som lå til grunn for økonomisk modernisering. Og det var igjen endringer i økonomien som satte premissene for øvrige samfunnsmessige endringer. Når fruktbarhetsutviklingen ble forsøkt forstått innenfor dette teknokratiske rammeverket, frembød det seg en konklusjon om at fruktbarhetsfallet var et symptom på at familien som sosial institusjon

---

¹⁹ Det hadde blitt dokumentert at personer med alvorlige sinnslidelser eller psykiske utviklingshemninger også hadde lav fruktbarhet. Disse kunne derfor vanskelig anses å utgjøre noen eugenisk trussel. Motsatt var det med de "lettere åndssvake" og de tilnærmet normale. Kvinner med denne tilstanden, som ble bedømt som særlig arvelig, mente man også var særlig tilbøyelig til å sette mange barn til verden.

hadde sakket akterut i forhold til den øvrige samfunnsutviklingen.²⁰ For gode sosialdemokrater som Myrdals var svaret på befolkningsspørsmålet dermed relativt enkelt: for at fødselstallene skulle gå opp, måtte først den sosiale infrastrukturen rundt familien moderniseres. Og det var staten, som gjennom å overta mange av familiens tradisjonelle oppgaver, skulle sørge for en slik utvikling. Dette innebar mer konkrete tiltak som utbygging av barnehager, oppførelse av egne kollektivhus der oppgaver som matlaging og husstell ble utført av fellesskapet, skolemåltider, rikelig med utdanningsstipend for begavet ungdom og så videre. Det var også et ufravikelig krav for det svenske akademikerparet at arbeidet med fødselsregulering måtte videreføres: Barneavlens største mulige grad "rasjonaliseres". Det skulle legges til rette for at kvinner skulle kunne tre inn i yrkeslivet uten å måtte velge mellom yrke eller familie, men samtidig ble selve statens fremtid knyttet til at en slik utvikling fant sted.

Kris i befolkningsfrågan var slik et innlegg i den befolkningspolitiske debatten, men grep samtidig utover den: Befolkningsspørsmålet ble et redskap til å stille en mer omfattende samfunnsdiagnose. Befolkningspolitikk ble noe mer enn politikk som siktet på å heve fødselstallene. Den svenske idéhistorikeren Yvonne Hirdman har i reformiveren som ekteparet Myrdal var de fremste eksponentene for, sett en fortsettelse av 1800-talls sosialismens utopiske visjoner, slik de ble forfektet av forfattere og reformatorer som Robert Owen og Charles Fourier. Da visjonen om en utopisk reform av det "store livet", arbeidslivet, ble oppgitt da den revolusjonære sosialismen ble forkastet i årene rundt 1930, ble det utopiske perspektivet flyttet fra det "store livet" (produksjonen, yrkeslivet) til det "lille livet" (hjemmet og intimsfæren). Det ble konsumet snarere enn produksjonen som skulle dirigeres (Hirdman 1990). Ansvar for denne oppgaven skulle gis den fremvoksende samfunnsvitenskapen, det var gjennom vitenskapelige kriterier politikken skulle utformes. Språkbruken i *Kris i befolkningsfrågan* avslørte det distanserte i denne betraktningmåten. Det var "menneske-materiellet" som skulle omformes, forbedres og effektiviseres. Med sin uttalte teknologi-determinisme reflekterte *Kris i befolkningsfrågan* også en mer gjennomgripende omdreining i skandinavisk sosialdemokratisk politikk på 1930-tallet. Sosialpolitikken fant legitimitet ved at den hadde produktive effekter på samfunnsøkonomien, ikke primært gjennom å gi kompensasjon til svakt stilte grupper.

Den norske debatten mottok gjennom *Kris i befolkningsfrågan* avgjørende impulser fra Sverige. Men i motsetning til i Sverige, der befolkningsdebatten på 1930-tallet på mange måter ble synonymt med sosialpolitisk debatt, fikk befolkningsdebatten i Norge i første rekke betydning ved at den introduserte nye ideer

---

²⁰ Oppgjøret med den borgerlige familieideologien er et eksplisitt tema i *Kris i befolkningsfrågan*. Dette henger nøye sammen med den teknologi-determinismen Myrdals forfektet. I Myrdals sterkt devaluerende analyse var familien bare en "relikt" fra forgangne tider. I seg selv var familien i bunn og grunn bare "en passiv traditionsform utan social egenrørelse" (Myrdals 1934:295). Det var økonomien og i siste instans økonomien som konstituerte samfunnet, ikke familien som i den borgerlige familieideologien.

om sosialpolitikk. Noen omfattende diskusjon om befolkningspolitikk ble aldri ført i Norge. Et av forholdene som førte til at utfallet ble et annet i Norge enn i Sverige, må føres tilbake til det ulike styrkeforholdet mellom de politiske blokkene. Et poeng som har blitt hyppig anført i analyser av befolkningsdebattene, var at argumentet om nasjonens avfolkning ble anvendbart for sosialdemokratiske partier fordi de nasjonalistiske konnotasjonene knyttet til befolkningsproblemet gjorde sosialpolitiske reformer spiselige for borgerlige partier. Denne forklaringen har også vært anført i Norges tilfelle, men dette har skjedd uten at de borgerlige partienes opptreden i debatten har vært utførlig analysert. En slik analyse viser imidlertid at det som skapte debatt innenfor de borgerlige partiene, ikke var befolkningsutviklingen i første rekke, men den politikken Myrdals foreskrev som løsning. I kristelige miljøer, som på grunn av styrkeforholdene mellom partiene fikk en innflytelse på politikken som var større enn deres oppslutning skulle tilsi, møttes Myrdals bok med bestyrrelse. På slutten av 1930-tallet førte dette til at disse miljøene sluttet troppene i mobilisering mot den politikken man *antok* Arbeiderpartiet ville føre i spørsmål knyttet til økonomiske overføringer til familiene og i spørsmål om seksuell opplysning og abortpolitikk.²¹ Et Arbeiderparti som var avhengig av parlamentarisk støtte fra de borgerlige partiene kunne vanskelig holde noen høy profil i befolkningsspørsmålet.

Statistikere i debatt

Debattens utfall ved utgangen av 1930-tallet var i Norge at det kom lite ut av den i form av befolkningspolitikk. Men for en kort periode åpnet det seg et handlingsrom for befolkningsstatistikere og -politikere. To viktige personer fra det befolkningsstatistiske miljøet kom til å delta i debatten. Deres artikler vitner om helt ulik tilnærming til spørsmålet. Dette var Gunnar Jahn og Arne Skaug, begge fra Statistisk sentralbyrå. Skaug og Jahn representerte både ulike generasjoner og ulikt politisk grunnsyn. Jahn var fra 1934 til 1935 finansminister i Mowinckels borgerlige regjering, Skaug var arbeiderpartimann, og ble senere handelsminister i en av Gerhardsens regjeringer. Som forsker var Jahn forsiktig med å trekke slutninger fra vitenskap til politikk. Her representerte Skaug det nærmest diametralt motsatte: hos Skaug kunne forskjellen mellom vitenskap og politikk ses på skillet som mellom teoretisk og anvendt vitenskap. Mens Jahn forfektet et mer uavhengig vitenskapsideal, var forskning og samfunnsplanlegging noe nær sammenfallende størrelser hos Skaug.

Før 1934 tok ikke Jahn opp spørsmålet om fødselstallenes nedgang annet enn i folketellingenes fruktbarhetsanalyser. Den bekymringen Jahn luftet omkring befolkningsutviklingen, var i første rekke knyttet til arbeidsmarkedets mulighet til å absorbere tidens store ungdomskull. I et intervju med *Dagbladet* i 1925 fremholdt Jahn, at i motsetning til "høitrvende prester" som med "salvesfull røst" trakk frem nedgangen i fødselstallet, så var den egentlige befolkningspolitiske utfordringen at mulighetene for å emigrere hadde blitt innskrenket. Det

²¹ En mer utførlig analyse finnes i Soltvedt 2000:255-321.

norske næringslivet ville neppe ha muligheter til å gi store fødselskull arbeid i de nærmeste årene (Dagbladet 1925). Overbefolkning var problemet, ikke avfolkning.

Da befolkningsdebatten satte inn for alvor, endret riktignok også Jahn oppfatning om problemkomplekset. Selv om Jahn forble skeptisk til de mest pessimistiske analysene av befolkningsstatistikken, hadde det også hos Jahn foregått en forskyvning av perspektivet. Men Jahn forble tilbakeholden med å gi konkrete anbefalinger. Selv om han ved flere anledninger holdt mye siterte foredrag om befolkningsspørsmålet, reserverte han seg i disse foredragene uttrykkelig mot å berøre befolkningspolitikken (Jahn 1936:1259). Men Jahn satte samtidig frem et forslag om å sette ned en egen befolkningskommisjon overfor Sosialdepartementet ved årsskiftet 1935/36.²² I henstillingen het det at kommisjonens mandat måtte være å forestå en "en omfattende, saklig utredning av alle de spørsmål av økonomisk, sosial og befolkningspolitisk natur som den pågående utvikling reiser".²³ Jahn mente altså at befolkningsutviklingen krevde en form for utredning, men det går ikke klart frem om den foreslåtte utredningen også skulle følges opp av politiske reformer.

Heller ikke Arne Skaug later før 1935 til å ha vært spesielt oppmerksom på fruktbarhetsfallet. I 1935 var derimot Skaug hektisk engasjert med å skape oppmerksomhet om befolkningsspørsmålet, i første rekke innenfor Arbeiderpartiet, der han var aktiv. Skaug formidlet Myrdals syn i partiets ideologiske organ, *Det 20. århundre* våren 1935. Med Arbeidernes Oplysningsforbund som sin base holdt han i årene fra 1935 og frem til han dro til USA som Rockefellerstipendiat i 1939 hyppige foredrag om befolkningsspørsmålet. Skaugs posisjon i befolkningsdebatten falt uten nevneverdige forbehold sammen med Myrdals.

Jahns forslag om å få nedsatt en befolkningskommisjon strandet på motvilje i Arbeiderpartiet, i første rekke fra *Arbeiderbladets* innflytelsesrike redaktør Martin Tranmæl. På lederplass avviste Tranmæl forslaget, som han så som lite annet en kamuflert jobbsøknad fra forslagsstillerne.²⁴ Tranmæls antipati overfor forslagsstillerne er allikevel ikke nødvendigvis en fullstendig forklaring. Både i Danmark og Sverige ble det nedsatt befolkningskommisjoner. Den svenske befolkningskommisjonen kom til å spille en betydelig rolle for utviklingen av "folkhämmet", mens den danske kommisjonen ble gitt et så innskrenket mandat at kommisjonen i realiteten kom til å få minimal betydning. I Danmark hadde allerede en stor sosialreform blitt gjennomført før Myrdals bok kom. Å nedsette en sosiallovkomité

²² I Dagbladets referat 11.2.1936 av et foredrag Jahn holdt i Studentvenstrelaget 10.2.1936, heter det at "[d]et var ønsket om at dette [planløshet] ikke skal skje med befolkningsspørsmålet som fikk taleren til å gjøre sig til talsmann for en grundig undersøkelse av befolkningsspørsmålet". Jf. dette med brev fra Gunnar Jahn til Arne Skaug datert 2.12.1935, hvor Jahn beretter at "ellers er diskusjonen om befolkningsspørsmålet stilnet av herhjemme - det er den forresten også i Sverige - så jeg vet ikke helt hvad det blir til". Men lenger nede: "Jeg kommer formodentlig til å snakke med regjeringen om disse tingene [befolkningsspørsmålet], men de må først ha budgettet unna." (Gunnar Jahns brevmappe, håndskriftsamlingen, NBO).

²³ Brevet er gjengitt i flere dagsaviser. Se Tidens Tegn 28.12.1935 og Dagbladet 27.12.1935.

²⁴ Ved siden av Jahn var henvendelsen undertegnet av direktøren for Norges bank, Nicolai Rygg og professorene Wilhelm Keilhau og Ingvar Wedervang.

etter dansk mønster var noe av det første Nygårdsvaldsregjeringen foretok seg i 1935. Venstreregjeringen hadde også i 1934 nedsatt en komité som skulle utrede spørsmålet om barnetrygd. I Sverige, der befolkningskommisjonens arbeid ble av betydning, fantes det ingen tilsvarende undersøkelse til de norske fruktbarhetsundersøkelsene. Derfor ble det etter initiativ fra den svenske befolkningskommisjon avholdt en ekstraordinær folketelling i 1936 som skulle bøte på dette. For Norges vedkommende var det derfor slik at mange av arbeidsoppgavene til en eventuell befolkningskommisjon allerede var ivarettatt av andre instanser.

Tranmæls kontante avvisning av forslaget om å nedsette en befolkningskommisjon i *Arbeiderbladet* foregikk imidlertid ikke uten debatt. I ordvekslingen som fulgte stilte Skaug seg på Jahns side, i opposisjon til partiets ledende stemme. Denne meningsforskjellen er det verdt å slå ned på. I flere fremstillinger har Arbeiderpartiets forhold til befolkningsspørsmålet vært skildret som at de uten større motforestillinger sluttet opp om Myrdals politikk. Befolkningsspørsmålet ble et "taktisk" argument for å vinne de borgerlige partiers støtte for sosiale reformer (Nilsen 1978). Ved å spille på konservative bekymringer om nasjonens sottedød skulle deres velvilje vinnes. Belegget for denne fremstillingen hviler på de tekster som finnes om spørsmålet, og de kan i hovedsak føres tilbake til Skaug. Men motsetningen mellom Skaug og Tranmæl viser at det ikke forelå noen konsensus i dette spørsmålet. Snarere vitner Skaugs engasjement om at det var nødvendig med betydelige anstrengelser for å vinne frem i partiet. De sparsomme resultatene befolkningsdebatten avstedkom vitner om at Skaugs bestrebelse i stor grad var fånyttede.

Om det ikke lyktes Skaug i den grad han selv ønsket å vinne tilslutning for sitt syn på befolkningsspørsmålet i Arbeiderpartiet, fantes det andre arenaer. Skaugs virke i Statistisk sentralbyrå blir her interessant. Fra midten av 1930-tallet bedret Statistisk sentralbyrås budsjettssituasjon seg gradvis. Omfanget av publiseringer tok seg opp igjen, og et økt aktivitetsnivå ga seg også til kjenne ved at flere større spesialundersøkelser ble igangsatt, blant annet bedriftstellingen 1936 og den representative bolig tellingen i 1939.

For ambisiøse samfunnsforskere åpnet det seg et nytt handlingsrom, og Skaug tilhørte de som uttrykte de største forhåpningene om samfunnsforskningens evne til å omforme samfunnet. Skaug programfestet sitt syn på statistikkens rolle i et foredrag holdt ved Nordisk Statistikermøte i 1939. Skaug hadde på dette tidspunktet fratrudd sin stilling i Byrået, men hans ord veide fortsatt tungt i de interne diskusjonene²⁵.

For Skaug hadde det eksistert en nær sammenheng mellom statistikkens utvikling og den sosiale og økonomiske moderniseringen av samfunnet det siste hundre-året. I en enkel formulering kan Skaugs posisjon summeres opp som at økt kompleksitet i samfunnet genererte et nytt behov for statistikk. Men statistikkens potensiale hadde tidligere ikke latt seg realisere, for et samfunn som søkte å "realisere liberalismens statsidéer" hadde begrenset nytte av statistikk. I det Skaug derimot vekselvis omtalte som "det moderne statssamfunn" og "velferdsstaten" og

---

²⁵ Hans fravær ble dessuten midlertidig; i 1946 ble han utnevnt til Jahns etterfølger i direktørstolen.

som "i så sterk grad" hadde "fjernet seg fra de synspunkter liberalismen hevdet" og "i stadig stigende grad" hadde trukket "alle sider av menneskenes liv under sin regulerende og ordnende virksomhet", ville derimot statistikken bli av stadig større betydning. For de statistiske miljøene innebar den nye situasjonen at veivalg måtte foretas. Bakgrunnen for Skaugs innlegg var en fellesskandinavisk debatt om den mest hensiktsmessige organiseringen av offisiell statistikk: desentralisert (Sverige) eller sentralisert (Norge).²⁶ Skaug ønsket selv en sentralisert statistikkproduksjon der de administrative og vitenskapelige sidene ved statistikken samtidig ble tettere integrert. Statistikk - også den administrative og offisielle - skulle være forskning. Data skulle ikke publiseres ukommentert i tabellform, men bearbeides og analyseres. Skaug ønsket både at statistikken ble samlet i en egen, relativt frittstående institusjon, og at denne institusjonen ble gitt status som forskningsinstitutt.

Olav Bjerkholt har i sin bok *Kunnskapens krav* sett Skaugs innlegg som en del av tilblivelseshistorien til den forskningsavdelingen i Statistisk sentralbyrå som ble opprettet i 1950. Dette er det neppe grunnlag for (Bjerkholt 2000:37-33).²⁷

²⁶ Med desentralisering ble det siktet til ordninger der statistikken var integrert i den øvrige sentralforvaltningen.

²⁷ Bjerkholt anfører riktignok at Skaug i sitt foredrag "ikke hadde nevnt noe om spesielle forskningsenheter innen slike embetsverk" (s.32), men antyder en kontinuitet fra Skaugs innlegg til de forslag om å opprette et forskningskontor som fremkom rett etter frigjøringen. Dette er imidlertid en skjev fremstilling av Skaugs posisjon. Skaugs poeng var snarere at all offisiell statistikk skulle være ferdige statistiske analyser, ikke bare tabellverk. Forskningen skulle altså ikke utskilles som en egen aktivitet, men være sluttproduktet av hele virksomheten. For Skaug var ikke den teoretiske skoloringen "det vesentlige" for statistisk forskning, like viktig var "et inngående kjennskap til økonomiske og sosiale problemer". Når Bjerkholt tillegger Skaug formuleringer om at det var "objektive forhold ved den samfunnsmessige utviklingen som hadde forskjøvet interessen fra sosialstatistikk til økonomiske forhold" er dette uten dekning i nevnte foredrag. Skaugs poeng var snarere at sosialstatistikken hadde blitt vanskjøttet, en kritikk Jahn ikke unnlot å reagere på i sitt tilsvarende. Dette var en relevant innvending fra en som nylig hadde påbegynt en doktorgrad i demografi. I sin oversikt over hvilke områder av statistikken som burde styrkes, la Skaug like stor vekt på sosial- og befolkningsstatistiske områder som økonomisk statistikk. Endelig er Bjerkholts karakteristikk av Skaugs historieoppfatning som "marxistisk" misvisende. Den kan riktignok karakteriseres som utpreget materialistisk, men neppe marxistisk. En mer presis karakteristikk kan være sosialliberal teknologi-determinisme. Denne distinksjonen mellom ulike former for materialistisk historieoppfatning er viktig av flere grunner. I den marxistiske versjonen er klasseanalysen den viktigste analytiske metoden for å forstå historisk utvikling. Dette er derimot ikke tilfelle i den liberale versjonen. Det er i det hele ingenting i Skaugs skrifter som antyder noen spesielt utviklet affinitet til marxistisk tankegodt. Skaug hadde i yngre år vært tiltrukket av sosialt arbeid, men da i en kristen filantropisk versjon, i regi av den såkalte settlementbevegelsen. Og Knut Kjeldstadli har i avhandlingen *Arbeider, bonde, vårhære...*. *Arbeiderpartiet og bondene 1930-39* (1978) identifisert Skaug som den personen som introduserte det Kjeldstadli omtaler som en "sosialliberal" ideologi i Arbeiderpartiet. Den sosiale lagdelingen i samfunnet fremkom ikke, som i marxismen, gjennom ulik relasjon til produksjonsfaktorene, men gjennom ulikheter i inntekt og levekår i befolkningen. Dette var et argument som ble fremført av Skaug både innad i arbeiderbevegelsen, og i faglige debatter i SSB. Dette argumentet hadde en klar relasjon til folketellingenes klassifiseringspraksis. I forbindelse med folketellingen i 1930 ble det for første gang utarbeidet en inntektsstatistikk. Det var dette empiriske materialet Skaug anvendte for å fremstille lagdelingen i det norske samfunnet som et produkt av ulikheter i inntekt og levekår. Skaug gikk selv sterkt imot å anvende livsstillingsklassifikasjonen fra folketellingene som indikator for sosial lagdeling. Dette gjorde han både utad, i AOFs brosjyrer og bøker, og internt i statistikkfaglige diskusjoner.

Men Bjerkholts observasjon at avstanden mellom Skaug og Jahn var betydelig i vurderingen av forholdet mellom vitenskap og politikk er uten tvil korrekt. Skaug hadde i sitt innlegg knyttet statistikkens fremvekst til nye behov i samfunnet. En konsekvens av dette synet ble at statistisk forskning fant sin primære berettigelse som en del av samfunnsplanleggingen. I Jahns tilsvarende ble dette et ankepunkt:

Det er nemlig ikke slik som vi tror i dag - i velferdsstaten - at det er de aktuelle politiske krav som er opphavet til statistikk. [...] [O]ftest er det den enkelte mann som kjenner tingene og som ser samfunnet som et studieobjekt og som samtidig er et menneske som skaper statistikken. Og derfor er det nødvendig at en selvstendig statistikk står uavhengig av politikken i landene" (Bjerkholt 2000:92).

Jahn så med skepsis på en for tett sammenvevning mellom statistikk og politikk, dette ville redusere forskningens integritet og mulighet til å identifisere fruktbare problemstillinger. Like fullt kom Skaug til å få gjennomslag for sine synspunkter i Jahns tid som direktør. Folketellingen i 1940 ble det som kjent ingenting av, den ble avlyst som følge av krigen. Planleggingen av tellingen kom imidlertid et stykke på vei, og her var Skaug sentral. Det meste av Skaugs foredrag var viet problemene med livsstillingsgrupperingene, men mot slutten av sitt foredrag kom han inn på spørsmål som er mer sentrale i denne sammenheng. Som en følge av "den store betydningen de familiesosiologiske spørsmål har akkurat nå" ønsket Statistisk sentralbyrå ved den kommende folketellingen å utarbeide en mer detaljert familiestatistikk (Skaug 1939:55). Dette ville ikke innebære noen utvidelse av tellingens spørreskjema, bare en utvidelse av bearbeidelsen. På tidspunktet for Skaugs foredrag hadde det ennå ikke blitt utarbeidet noen endelig plan for en slik undersøkelse, men Skaug antok at det sentrale måtte bli "en analyse av familiestørrelsen og familiens sammensetning av forskjellige slags personer, forskjell i familiestrukturen i de forskjellige befolkningslag, i de forskjellige strøk av landet, etter inntektsforhold etc." (p.p). En slik undersøkelse skulle sammen med en planlagt bearbeidning av det nominative grunnlagsmaterialet fra folketellingen i 1801 etter moderne prinsipper, gi grunnlag for å analysere den familiehistoriske utviklingen over et lengre tidsspenn. Krigen førte til at denne familiestatistikken aldri ble realisert, i forbindelse med 1950-tellingen ble imidlertid en egen husholdningsstatistikk utarbeidet, og også utgitt som en egen publikasjon som en del av de offisielle resultatene fra folketellingen. I innledningen til denne publikasjonen het det at det "lenge har vært behov for en omfattende statistikk", men at noe av bakgrunnen også skyldtes en henstilling fra De Forente Nasjoners befolkningskommissjon til de enkelte land om å utarbeide slike oppgaver (Norges offisielle statistikk 1958:9). Forholdene det ble anført at statistikken skulle belyse, viste at perspektivet hadde forskjøvet seg noe fra de planene Skaug løst skisserte, men

også at det fantes klare likheter.²⁸ Innledningen opplyste om at "to hovedsynspunkter hadde gjort seg gjeldende ved utarbeidingen av oppgavene. Det ene har vært å gi tallet på konsumenter i de forskjellige typer av husholdningene. Det andre har vært å gi fordelinger som viser tallet på inntektsmottakere i husholdningene" (Norges offisielle statistikk 1958:11).²⁹ Det uttalte hovedperspektivet knyttet tettere an til økonomisk statistikk enn til befolkningsstatistikk, men tabellverket inneholdt også oversikter blant annet over familiehusholdningenes sammensetning etter tallet på personer, hovedpersonens næring og sosialstilling. Dette var i noen grad i overensstemmelse med Skaugs skisser om å gi en oversikt over familiestrukturen i de enkelte sosiale lag, men ettersom de tre klassene av sosialstilling som ble anvendt (selvstendig, arbeider og funksjonær) var såpass generelle, ble det vanskelig å få det innblikket Skaug etterlyste.

Det finnes således en virkningshistorie fra befolkningsdebatten til den offisielle statistikken, men denne er av forholdsvis begrenset karakter. Snarere ble fruktbarhetsundersøkelsene gradvis nedtrappet i tellingene etter krigen. Det er symptomatisk at de statistikerne som spesialiserte seg i befolkningsstatistikk opplevde etterkrigstiden som en lite fruktbar periode for befolkningsstatistikken. Dette ble kommentert av Jahn (se nedenfor) og Julie K. Backer. I 1962 uttalte Backer at mens demografien ble ansett som grunnleggende i den offisielle statistikken i mellomkrigstiden, var det "nå den økonomiske siden av tilværelsen som har fått førsteplassen". Dette hadde ført til at det var "ytterst få av de unge som dag interesserer seg for å utforske befolkningsproblemene" (Byråpraten 1962:2).

Befolkningskrise og statistikk

Etterkrigstidens lave prioritering av demografiske emner må imidlertid tilskrives andre årsaker som ligger utenfor denne artikkelen å drøfte. 1930-tallets debatt demonstrerte imidlertid at det hadde funnes en betydelig interesse for befolkningsstatistikk. Noe paradoksalt var ikke folketellingenes tall for fruktbarhet inkludert i denne interessen. For å forstå dette er det nødvendig igjen å rette blikket mot debatten. Ett trekk som ved første øyekast kan virke malplassert i *Kris i befolkningsfrågan* er at boken støttet fortsatt opplysningsarbeid om fødselsregulering. Dersom målet var at flere barn skulle fødes, kunne det vel vanskelig forsvares å la større lag av befolkningen få kjennskap til barnebegrensning? Myrdals forsvar for sitt syn er interessant, ettersom det også fikk betydning for hva slags statistikk som var befolkningspolitisk relevant. Som vi så, var ikke målet med befolkningspolitikken slik Myrdals utla den bare å sørge for at det ble flere mennesker, men også *bedre* mennesker. Dernest hadde Myrdals festet seg ved et trekk som var felles for både Sverige og Norge: ekteskaphyppigheten var forholdsvis lav. En måte å få opp fødselstallene på var slik å stimulere til at flere

²⁸ Dette gjaldt forhold som at den hjemmehørende befolkningen ble lagt til grunn og at analysen ble foretatt på grunnlag av de eksisterende spørsmålene i folketellingsskjemaet.

²⁹ I tråd med dette var det viktigste husholdsbegrepet "kosthusholdning": familiemedlemmer og losjerende som nøyttidene sammen. Men tellingen opererte også med et snevrere begrep om "familiehusholdning".

giftet seg. Snarere enn at noen kvinner skulle få flere barn, ble målet at flere kvinner skulle få barn. Dette dannet også bakgrunnen for at mye av den politikken Myrdals foreslo bar preg av familiepolitikk. Tiltakene ble ikke så mye begrunnet i den direkte befolkningspolitiske effektiviteten, tiltakene ble hyppigere forsvart ved at de ville virke stimulerende på giftermålshyppigheten.

At deler av debatten dermed ble dreid bort fra fødsler til ekteskap, kom til å få betydning for resepsjonen av folketellingens resultater, eller snarere hvorfor resepsjonen ble forholdsvis sparsom. Spørsmålet om ekteskaphyppighet var ikke trukket inn i det analyseskjemaet Jahn anvendte, i fruktbarhetsanalysene ble barnetallet i eksisterende ekteskap undersøkt. Barnebegrensning ble bare undersøkt som en praksis kvinner forhold seg til *etter* at de hadde trådt inn i ekteskapet. Det er imidlertid helt ut tenkelig at for enkelte kvinner kan spørsmål om barneavl ha hatt betydning for beslutningen om å gifte seg. Logikken i fruktbarhetsundersøkelsene forutsatte at barnebegrensning ble foretatt ved den metode som i angelsaksisk litteratur blir omtalt som "stopping". Fødselsregulering blir først aktuelt når det ønskede barnetallet er oppnådd. Dette motsatte "starting" og "spacing" som betegner tilfeller der kvinnen bevisst utsetter barnefødsle til en senere periode i livet eller bevisst sprer fødsle over et større tidsspenn.

Problemstillingen i befolkningsdebatten ble dermed en noe annen enn den som lå til grunn for fruktbarhetsundersøkelsene. Samtidig bidro også en annen befolkningsstatistisk nyvinning til å redusere oppmerksomheten omkring folketellingene. Ved siden av folketellingene var den viktigste kilden til befolkningsutviklingen publikasjonsserien "folkemengdens bevegelser" som Statistisk sentralbyrå utga. "Folkemengdens bevegelser" inneholdt tall fra sogneprestenes innrapporteringer fra kirkebøkene. På grunn av stramme budsjetter hadde denne statistikken i liten grad blitt bearbeidet i store deler av mellomkrigstiden.³⁰ Tabeller som viste endringer i hovedstørrelsene ble riktignok publisert årlig, men materialet ble ikke underkastet større analyser. Omtrent samtidig som resultatene fra fruktbarhetsundersøkelsene i 1930 ble publisert, sommeren 1935, ble det imidlertid gitt ut en oversiktspublikasjon over tidsrommet 1921-1932. I denne publikasjonen, utarbeidet av Julie Backer, ble to viktige nyvinninger introdusert i norsk befolkningsstatistikk. Heftet inneholdt de første offisielle beregninger over nettoreproduksjonstallet i Norge. Nettoreproduksjonstallet var en forholdsvis ny statistisk metode, først anvendt av den tysk-britiske demografen Kuczynski (1928).³¹ Tanken bak nettoreproduksjonstallet er at antallet kvinner som gjennomlever hele den fødedyktige periode, må sette så mange jenter til verden at tallet på kvinner i fruktbar alder ikke går tilbake. Tallet fremkommer gjennom at de årlige fruktbarhetskvotienter for hvert aldersår av

³⁰ Det normale hadde vært å publisere årlige beretninger, større tabellsammendrag hvert femte år og egne tiårige oversikter. Fra 1927 av hadde imidlertid den årlige beretningen blitt sløffet på grunn av manglende bevilgninger og erstattet med et sammendrag av de viktigste resultatene i *Statistisk årbok*. Jf. Norges offisielle statistikk 1935:1.

³¹ Kuczynski hadde selv foretatt de første beregninger av nettoreproduksjonstallet i Norge sammen med en rekke andre land.

kvinner i de forskjellige aldre mellom 15 og 50 år summeres. Dernest blir dette tallet multiplisert med kjønnsproporsjonen ved fødsel. Endelig blir dette tallet multiplisert med sannsynligheten for at en jente vil leve gjennom hele sin fruktbare periode. Tallet som dermed fremkommer gir et tilsynelatende kortfattet uttrykk for hvorvidt befolkningen over tid vil gå frem eller tilbake: Er nettoreproduksjonstallet høyere enn en, vil folketallet stige, er det en vil folketallet holde seg konstant, er det under en, vil det gå tilbake.

Tabellen som ble utarbeidet i *Folkemengdens bevegelse* viste at mens nettoreproduksjonstallet i perioden 1889-1892 hadde ligget på 1,488, og så sent som i 1920-21 hadde ligget så høyt som 1,337, var det i tidsrommet 1930-1931 sunket til 0,89. Bare 89 prosent av det antallet barn som var nødvendig for at folketallet skulle opprettholdes, ble født i dette tidsrommet.

Styrken ved nettoreproduksjonstallet var at det tilsynelatende ga et tallmessig enkelt uttrykk for befolkningsutviklingen. Til tross for at nettoreproduksjonstallet var et helt nytt statistisk mål, kom det til å bli det mest anvendte statistiske referansepunktet i den debatten om befolknings spørsmålet som fulgte i årene etter 1935. Gunnar Jahn kunne fra et utkikkspunkt etter krigen konstatere om 1930-tallets debatt at "[E]n brukte og misbrakte nettoreproduksjonstallet til støtte for spådommer om fremtiden" (Jahn 1952:165). Jahns noe forsiktige måte å ordlegge seg på bør ikke forlede leseren; trykket ligger på "misbruk", ikke "bruk".

Problemet med nettoreproduksjonstallet var imidlertid at det var for enkelt. Den enkle sammenhengen mellom nettoreproduksjonstallets størrelse og endringer i folketallet gjelder i teorien bare under forutsetning om at aldersfordelingen i befolkningen tilsvarer en stasjonær befolkning. Stasjonær befolkning er et teoretisk begrep i demografien, og betegner en befolkning med lik tilvekst og avgang i befolkningen for gitte dødelighetsforhold. Men Norges befolkning på 1930-tallet avvek fra den stasjonære, en langt større del av befolkningen befant seg i de yngre aldersgruppene. Og selv om statistikerne var nøye med å presisere dette forholdet, trengte dette i liten grad igjennom i den bredere debatten.

Fra ettertidens synspunkt er det dermed lett å observere at de slutningene som ble trukket fra nettoreproduksjonstallet om den fremtidige befolkningsutviklingen ble for pessimistiske. Samme kritikk kan anføres mot den andre nyvinningen som ble introdusert i *Folkemengdens bevegelse*. Den svenske demografen Sven Wicksell publiserte i 1934 den første fremskrivningen av folketallet i Norge, basert på dødelighetsforholdene i tidsrommet 1921-1925 og fire ulike hypoteser om fruktbarhetsutviklingen. For Wicksell later interessen for fremskrivningene i første rekke til å ha vært å ønske å finne svar på spørsmålet om på hvilket tidspunkt veksten i folketallet ville opphøre. Statistisk sentralbyrå uttrykte betydelig skepsis overfor forutsetningene fremskrivningene bygde på, men valgte allikevel å publisere sin første fremskrivning av befolkningen i *Folkemengdens bevegelse 1921-1932*. Statistisk sentralbyrås skepsis forhindret imidlertid ikke at befolkningsfremskrivninger forbausende raskt ble tatt i bruk i offentlig utredningsarbeid.

Det nødvendige og det tilfeldige

Populariteten til fremskrivningene og nettoreproduksjonstallet var uttrykk for en overgang fra en passiv beskrivelse av det fallende fødselstallet med tilhørende fortolkning av utviklingen som et symptom på moralsk og sosialt forfall til en mer aktiv analyse. De nye statistiske målene søkte å vurdere fruktbarhetsutviklingen ut fra kriterier om befolkningens reproduksjon. Denne endringen var ikke bare en konsekvens av at noen tenkte lenge og lurt om befolkningsstatistikk, men var i flukt med en mer generell endring i synet på politikkenes oppgaver. Ikke minst var det slik debattens deltakere selv opplevde situasjonen. Arne Skaug gikk i 1940 svært langt i å se 1930-tallets befolkningsdebatt mindre som en konsekvens av befolkningsutviklingen i seg selv, men mer som en refleks av et skifte i synet på sosialpolitikk:

Bakgrunnen for denne enorme interessen for befolkningsspørsmålet skrev seg delvis fra det raske fallet i fruktbarhet siden 1925, delvis - og kanskje i enda større grad - fra det faktum at befolkningsspørsmålet falt så utmerket godt inn i tidens generelle økonomiske og sosiale diskusjoner (Skaug 1940).³²

På hvilken måte befolkningsproblemet grep inn i den hele den økonomiske og sosiale diskusjonen, utdypet riktignok ikke Skaug. Men noen svar kan antydningvis gis. Ett moment som i de siste årene har blitt fremført med stadig større styrke, er Arbeiderpartiets teknologi-deterministiske orientering. Det mest presserende problemet i den økonomiske politikken - å få bukt med den økonomiske depresjonen - skulle løses ved å øke produksjonen. På lengre sikt var det sosialistiske samfunnet tenkt realisert ved produksjonspolitik i bred forstand: for partiets fremste ideolog, Ole Colbjørnsen, ble samfunnet anskueliggjort gjennom en "fabrikk"-metafor. Sosialpolitikkenes rolle ble her først og fremst dens betydning for arbeidskraftens reproduksjon. I denne tenkningen ble Arbeiderpartiet mer "arbeidets" parti enn arbeidernes (Jakobsen 1994). Her finnes klare berøringspunkter til Myrdals bok. Teknologi-determinismen er en fellesnevner, forskjellen ligger i at i Arbeiderpartiet ble hovedtyngden lagt på produksjon, hos Myrdals konsumpsjon.

Det er trolig denne sammenhengen Skaugs sitat ovenfor viser tilbake til. Det er allikevel ikke helt uproblematisk å utlegge problemkomplekset på denne måten. For det første var det slik at de sosialpolitiske reformer som ble lovfestet i disse årene, i stor grad var konsensuspolitikk. Derneft ble sosialpolitikken også legitimert som rettigheter. Dette siste var velferdsstatsideologien slik vi helst kjenner den fra etterkrigstiden: Staten hadde et ansvar for å sikre grunnleggende velferdsgoder.

Det er lett å se at det finnes en konflikt mellom disse perspektivene. Begrunnes sosialpolitikken i betraktninger omkring rettighet, vil diskusjoner med utgangspunkt i produktivitet lett oppfattes som både illegitime og

---

³² Maskinskrevet manuskript i boks 9, Arne Skaugs privatarkiv, AAB.

malplasserte. En nyansert forståelse vil trolig ligge mellom de to posisjonene som er skissert ovenfor. Sosiale reformer ble fremstilt som rettigheter, men det er samtidig viktig å understreke at den norske staten ved utgangen av 1930-tallet bare i liten grad hadde finansielle muligheter til å oppfylle disse rettighetene. Dette var et poeng som til stadighet ble repetert i tidens sosialpolitiske debatt (Skaug og Wold 1937). Dersom hele befolkningen skulle gis sosiale rettigheter, måtte den universalistiske sosialpolitikken samtidig kombineres med profylaktisk politikk som holdt det samlede utgiftsnivået nede.³³ Henholdsvis effektivitetsaspektet og rettighetsaspektet lar seg dermed bedre beskrive som to ytterpoler langs en skala enn som en absolutt motsetning. Men hvilken vekt de enkelte hensynene ivaretok varierte selvfølgelig. I befolkningsdebatten hadde definitivt effektivitetsargumentet forrang fremfor rettighetsargumentet.

Denne innsikten kan gis en mer generell formulering. Ved tildeling av sosiale ytelser oppstår et behov for entydig å definere hvilke grupper som skal tildeles disse rettighetene, og hvilket innhold rettighetene kan fylles med. Sosialpolitiske ytelser gitt som rettigheter innebærer at statsborgerskapet fylles med nytt innhold. Det blir et økonomisk og ikke bare politisk privilegium, borgeren får nå rett til motytelser fra statens side. I lys av denne konteksten er tematiseringen av befolkningsdebatten i siste halvdel av 1930-tallet instruktiv. Et lite problem for 1930-tallets befolkningsdebatt var at befolkningen som ble diskutert, var den gitte befolkningen innenfor nasjonalstatens grenser: Innvandring var en løsning på problemet som knapt var verdt å overveie. Skremmebildet om økt innvandring var tvert imot et av de hyppigst anførte argumentene blant de som ønsket å sette spørsmålet på dagsordenen. Utfallene mot innvandring var gjerne kombinert med et mer eller mindre rasistisk verdensbilde. Også *Kris i befolkningsfrågan* tok opp innvandringsspørsmålet. Myrdals distanserte seg riktignok eksplisitt fra raseteoretiske fortolkninger. Men selv hos Myrdals het det at dersom avfolkingen virkelig tiltok i styrke, kunne befolkningstrykket utenfra bli så sterkt at det kunne true freden. Dette var en "allvarlig føljsats" som forfatterne lakonisk anførte at "utan kommentarer må understrykas". Det er allikevel grunn til å tro at det var behovet for å beskytte de sosiale rettighetene de tok til orde for, som var det tyngste argumentet for at Myrdals avviste innvandring som løsning på befolkningsproblemet:

---

³³ I Norge var det sosiallovkomiteen som ble nedsatt av Arbeiderpartiregjeringen i 1935 som var tenkt å forestå det politiske utredningsarbeidet med sosiale reformer. Sosiallovkomiteen hentet sitt forbilde fra Danmark, og i den danske debatten er forholdet mellom henholdsvis hensyn knyttet til effektivitet og rettigheter interessant. Den viktigste enkeltpersonen i dansk sosialpolitikk i mellomkrigstiden var sosialdemokraten Karl Kristian Steincke. Steincke satt både som justis- og sosialminister. Steincke var samtidig en aktiv pådriver bak den danske sterilisasjonsloven. Den første sterilisasjonsloven i Danmark (og Skandinavia) ble vedtatt i 1929. Steincke så en klar sammenheng mellom behovet for eugeniske virkemidler og muligheten for å skape en universalistisk sosialpolitikk. Den danske staten ville bare ha finansielle muligheter til å innføre sosiale reformer som universelle rettigheter dersom statens utgiftsnivå ble holdt nede. Eugenikken fremsto som "løsningen" på dette problemet, ettersom Steincke antok at eugeniske tiltak ville redusere befolkningens risikoprofil. Se Koch 1996.

Man får heller ikke glömna, att ett nationellt utbyggt, tämmeligen stelt lönessystem ställer landet i vad som inifrån betraktet ter sig som en svag ställning gentemot invandringstrycket utifrån. Själva det socialpolitiska systemet kommer så att "kräva" ett immigrationskydd (Myrdal 1934:107).³⁴

Den andre poenget fra avsnittet ovenfor berører bruken av statistikk til å anslå ytelsenes omfang og kostnad. Det første norske initiativet til å innføre sosiale forsikringsordninger (ulykkes-, syke- og alderspensjon), (arbeiderkommisjonen av 1885), strandet, mye på grunn av manglende kapasitet til å samle det nødvendige statistiske materialet, noe kommisjonen innrømmet etter et par år (Kuhnle 1993:41). I 1936 ble imidlertid en nasjonal alderstrygd endelig lovfestet. Og nå var også den nødvendige statistikken på plass: For første gang ble befolkningsprognoser anvendt som politisk beslutningsgrunnlag. Sosiallovkomiteen la Statistisk sentralbyrås prognoser til grunn for sine tilrådinger. Komiteen fant systemet, som den tidligere loven fra 1923 bygde på: direkte finansiering gjennom skattlegging, uheldig fordi det tallmessige forholdet mellom yrkesaktive og pensjonister hadde forskjøvet seg, og ville fortsette å forskyve seg i fremtiden.³⁵ Det ble stadig færre av de som skulle betale for pensjonen i forhold til de som skulle motta den. Dette talte imot finansiering via skattlegging. En innskuddsordning var også vanskelig, fordi de som allerede var pensjonister i 1936 da ingenting ville få. Som et kompromiss ble en delt løsning valgt, med finansiering både gjennom innskudd og skatt (Seip 1994:163). Det gikk således knapt et år fra befolkningsfremskrivningene ble introdusert i norsk statistikk til de fikk avgjørende politisk betydning.

Det kan dermed spørres om enkelte forbindelser mellom statistikk og sosialpolitikk peker hen mot en nødvendig sammenheng: Bare når den statistiske kunnskapen er tilgjengelig, antar visse politiske reformer en gjennomførbar form. Noen fullgod innfallsvinkel for å forstå 1930-tallets opptatthet av befolkningsspørsmålet, gir imidlertid ikke en slik fortolkning. Man kan altså ikke gi Skaug helt rett i hans observasjon. Gjennom selektiv anvendelse av befolkningsstatistikk formidlet den bredere debatten et overdrevent pessimistisk bilde av befolkningssituasjonen. Mens fruktbarhetsfallet var reelt, bar forestillingen om "befolkningskrise" preg av å være en bevisst konstruksjon. Inntrykket av befolkningsspørsmålet som sosialt konstruert blir enda sterkere dersom også bekymringen om differensiell fertilitet trekkes inn. Den *antatt* store fruktbarheten i befolkningens lavere lag, og de *antatte* konsekvensene en slik

---

³⁴ Det bør også anmerkes at ut fra det analytiske rammeverket som Myrdals fortolket befolkningsutviklingen ut fra, kunne innvandring vanskelig fremstå som løsning på problemet. Problemet hos Myrdals var jo i første rekke familiens feiltilpasning til industrisamfunnet. Dersom en velger å se på "befolkningsproblemet" som et "taktisk" argument hos Myrdals, hvilket vil innebære at befolkningsutviklingen ble et argument for sosiale reformer forfatterne uansett ville tatt til orde for, blir det også lett å se hvorfor innvandringsargumentet vanskelig kunne godtas av Myrdals. Dersom befolkningsproblemet kunne løses gjennom innvandring, ville argumentet om sosial reform bortfalle.

³⁵ En lov fra 1923 hadde blitt vedtatt, men ikke satt ut i livet.

utviklingen ville føre med seg, må mer ses som uttrykk for virkelighetsoppfatningen blant eksisterende eliter. Statistikken kom delvis til å attestere denne virkelighetsoppfatningen gjennom at statistiske mål ble tatt i bruk som eksplisitt var rettet inn mot denne problemstillingen.

Befolkningsstatistikken fikk dermed politisk relevans i tidsrommet 1900-1940 i forhold til to problemstillinger, det generelt lave fødselstallet og den antatt store fruktbarheten i lave sosiale lag. Ikke i forhold til noen av disse feltene var det derimot befolkningsstatistikens tall i seg selv som foranlediget debattene. Begge debattene fikk på sin side betydning for befolkningsstatistikken utforming. Folketellingenes fruktbarhetsundersøkelser ble i stor grad utformet på bakgrunn av problemstillingene fra den første av disse debattene. Denne debatten hadde imidlertid mistet mye av sin relevans allerede på midten av 1920-tallet, da resultatene fra 1920-tellingen forelå. 1930-tallet ble tiåret da befolkningsspørsmålet ble mest ivrig diskutert, men da hadde oppfatningen av problemet endret karakter, slik at folketellingenes fruktbarhetsundersøkelser i stor grad ble opplevd å ha liten relevans for den diskusjonen som fant sted.

Avslutning

Fruktbarhetsundersøkelsenes plass i etterkrigstidens tellinger forteller i første rekke om en gradvis nedtrapping. En slik karakteristikk kan kanskje virke noe bastant, spørsmål om gifte kvinners fruktbarhet og barnetall ble innhentet helt frem til 1970. Når et slikt utsagn allikevel lar seg forsvare, har dette å gjøre med bearbeidingen og publiseringen av fruktbarhetsundersøkelsene. Her skjedde det lite nytt. Resultatene av fruktbarhetsundersøkelsene fra 1946-tellingen ble ikke publisert som en del av de offisielle tellingene, men som en egen artikkel i *Statistiske meddelelser*, signert Gunnar Jahn. For 1950-tellingens vedkommende ble resultatene fra fruktbarhetsundersøkelsene inntatt som et eget hefte, på samme måte som det som var tilfelle før krigen. Også denne gangen var det Gunnar Jahn som sto for bearbeidelsen. I 1960 ble også et eget hefte med tittelen barnetallet i norske ekteskap utgitt som en del av folketellingens offisielle resultater. I 1960 skjedde dette for første gang uten at noen analyse i tekst fulgte med. For første gang var fruktbarhetsundersøkelsen redusert til et rent tabellverk.³⁶ Det hører riktignok med at Gerd Lettenstrøm i 1965 publiserte en artikkel med tall fra 1960-tellingen etter mønster fra Jahn, men denne artikkelen ble ikke publisert som en del av tellingens offisielle resultater (Lettenstrøm 1965). Samme Lettenstrøm danner også en overgang til den registerbaserte demografien, folketellingenes etterfølger. Lettenstrøm publiserte i 1974 studien *Fødselstall i ekteskapskohorter 1965-1972*, et første forsøk på å anvende det sentrale personregisteret i demografisk analyse (Lettenstrøm 1976).

I 1970 ble spørsmål om barnetallet i ekteskapet innhentet, men ingen statistikk publisert i det hele tatt. Og i 1980 var første folketelling siden 1910

---

³⁶ Dette var utslag av en generell omlegging av statistikken. På slutten av 1950-tallet ble det bestemt at skillet mellom statistikk og forskning skulle trekkes klarere i SSBs publikasjoner. De egentlige statistikkpublikasjonene skulle være rene tabellpublikasjoner, uten medfølgende analyse i teksten.

som ikke inneholdt spørsmål om fruktbarhet. Men da hadde fertilitetsstudier fått en ny vår i Statistisk sentralbyrå. Fruktbarhetsundersøkelsen fra 1977, som var en del av den FN-baserte *World Fertility Survey* var sentral i denne utviklingen. Den utviklingen skal ikke forfølges videre her.

Da Gunnar Jahn utførte arbeidet med fruktbarhetsundersøkelsene fra tellingene i 1946 og 1950, hadde han fratrudd stillingen som direktør i Statistisk sentralbyrå til fordel for direktørstolen i Norges Bank. Fra dagens ståsted virker det noe underlig at direktøren for Norges Bank skulle ha tid, anledning og interesse for å analysere barnetallet i norske familier. Om noe, så viser dette hvor nært forbundet fruktbarhetsundersøkelsene var knyttet til personen Gunnar Jahn. Overlatelsen av folketellingenes fruktbarhetsanalyser til Jahn later til å ha vært en del av demografiens generelle nedprioritering. I hvert fall oppfattet en noe desillusjonert Jahn det slik, slik han ga uttrykk for det ved en av de sjeldne anledningene spørsmålet ble diskutert etter krigen:

Det er en stor glede for meg å se befolkningsspørsmålet komme frem, for de fleste økonomer nutildags har ikke tenkt mye på den side av saken. De har ikke villet se den. Hos oss iallfall er det ennå en hel del av de unge økonomene som sier at befolkningsstatistikk og befolkningslære er noe kjedelig noe. De finner det mer morsomt å stelle med nasjonalinntekt og valuta (Jahn 1952).

Jahn fremhevet i samme innlegg Eilert Sundts betydning. Sundt hadde i Norge vært den første til å se en sammenheng mellom befolkningsutviklingen og økonomien gjennom å påvise bølgebevegelser i befolkningsutviklingen. Det er neppe tilfeldig at Jahn trakk frem Sundt og hans betydning. Sundts betydning som forskerideal for Jahn har vært fremhevet tidligere (Bjerkholt 2000:35). Jahns arbeid med fruktbarhetsanalysene kan neppe ses helt uavhengig av dette forholdet. Sundt hadde vært den første til å utføre fruktbarhetsstudier, i dette henseende var Jahns innsats en direkte fortsettelse av Sundt. Jahn så trolig sine egne fruktbarhetsanalyser som et intellektuelt arbeid i Sundts tradisjon: Den selvstendige forsker som gjennom egne studier oppdager viktige sosiale mønstre. Det er trolig også her Jahns blindpunkt var. Opplegget Jahn anvendte når han studerte fruktbarhetsutviklingen, var når det kom til stykket, ikke hans eget. Og selv om Jahn selv sikkert ville mene at hans undersøkelser var uavhengig av politiske hensyn, hadde ikke dette vært tilfelle for de som opprinnelig utformet analysen. Her var undersøkelsen et innlegg i en aktuell debatt med faglige og politiske sider. Denne debatten holdt seg imidlertid ikke i aktualitet. Allerede på 1930-tallet hadde spørsmålet om differensiell fertilitet mistet sin politiske relevans, dette innebar også at fruktbarhetsundersøkelsene mistet interesse. I årene etter krigen forsvant befolkningsspørsmålet i stor grad fra den politiske dagsorden, de store fødselskullene etter krigen viste tilsynelatende at 1930-tallets bekymring var overdrevet.³⁷

³⁷ "Tilsynelatende" fordi bekymringen dukket opp på nytt igjen på 1970-tallet.

Et mer grunnleggende problem med utviklingen etter krigen var at trekk ved samfunnsutviklingen gjorde det stadig vanskeligere å fortsette analysen etter det mønsteret Jahn hadde anvendt. Forut for 1970-tellingen ble det internt i SSB stilt spørsmål ved hvorvidt det fortsatt var nødvendig å hente inn opplysninger om gifte kvinners barnetall. Argumentet var at fruktbarhetsanalyser i fremtiden like gjerne kunne baseres på opplysninger fra Det sentrale personregisteret. Det eneste forholdet man da ikke fikk belyst, var spørsmålet om sosialspesifikk fertilitet (Bediksen 1966). Men i SSB hadde man gått langt i å desavuere forestillingen om at Norge var et klassesamfunn. Arne Skaug hadde allerede i årene før krigen rettet kritikk mot å bruke folketellingenes livsstillingsgrupperinger som en kilde til kunnskap om sosial lagdeling. Kritikken ble ført et steg videre av SSB da de i 1960 fjernet skillet mellom arbeider og funksjonær fra statistikken. Skaugs kritikk hadde vært at livsstillingsgrupperingen var inadekvat for å forstå lagdeling, i 1960 tenderte Byrået å avvise hele problematikken om lagdeling. Mot denne bakgrunnen blir det allikevel fullt forståelig at SSB vurderte at å miste opplysninger om sosialspesifikk fertilitet, var en liten pris å betale mot de fordelene registerbasert statistikk kunne oppvise.

Fruktbarhetsundersøkelsenes opprinnelige design hadde vært å måle fruktbarhetens variasjon i forhold til kvinnens alder ved inngåelse av ekteskap, ekteskapets varighet, sosial og geografisk bakgrunn. I 1930-undersøkelsen ble dette skjemaet noe modifisert, mest for å gi større mulighet til å studere utviklingen over tid. I realiteten er det begrensede muligheter til å gjøre betydelige endringer i en statistikk i senere undersøkelser. Når først et sett kategorier er valgt i statistikken, skal det tungtveiende argumenter til for å endre dem. Mye arbeid legges ned for å kunne studere utviklingen over tid, til dette trengs konsistente tidsserier. Kategoriene er det som må holdes konstant for å konstruere tidsserier. Det var i forhold til klassifikasjonene at det mest tungtveiende argumentet mot fruktbarhetsundersøkelsene dukket opp. I hele den offisielle statistikken var det ektemannens yrke som hadde vært den anvendte indikatoren på gifte kvinners sosiale status. I 1946 ble imidlertid de ulike livsstillingskategoriene supplert med en kategori for gifte, yrkesaktive kvinner. Skulle disse kvinnene grupperes i forhold til sitt eget eller ektemannens yrke? Løsningen ble å skille disse ut som en egen gruppe, ved siden av de øvrige gruppene. Men dermed ble også muligheten til å fastslå klasseforholdenes betydning for fertiliteten redusert, ettersom det var å anta at deltakelsen i yrkeslivet var korrelert med barnetall, samtidig som deltakelsen i yrkeslivet måtte antas å ville variere med sosial bakgrunn.³⁸ Gjennom å skille de yrkesaktive gifte kvinnene ut som en egen kategori omgikk man problemet, men kanskje bare tilsynelatende. Hadde spørsmålet om gifte kvinners barnetall blitt beholdt i folketellingsskjemaene også etter 1970, hadde problemet blitt

---

³⁸ Jahn undersøkte selv dette forholdet, og mente å observere en ulik form for bevegelse. Det var en økende tendens for over- og middelklassens kvinner til å søke seg ut i yrkeslivet. Deres synlighet i statistikken ble motvirket av arbeiderklassens kvinner. Når inntekten i arbeiderklassen steg, valgte heller de yrkesaktive kvinnene å oppgi sitt lønnsarbeid og bli hjemmeværende husmødre. Se Jahn 1934.

demonstrert med full styrke: på 1970-, 1980- og 1990-tallet ville det vanskelig latt seg forsvare med en analyse av bare gifte kvinners barnetall. I 2001 fødes som kjent flere barn utenfor enn innenfor ekteskapet.

Kilder og litteratur

- Arctander, Signy (1928): *Miljøforholdene i Oslo. En sosialstatistisk studie*, Oslo. Arne Skaugs privatarkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.
- Bendiksen, Brynjulf (1966): Endringer i meldesystemet for den løpende befolkningsstatistikk, Internt notat, datert 25.4. 1966
- Bjerkholt, Olav (2000): *Kunnskapens krav. Om opprettelsen av Forskningsavdelingen i Statistisk sentralbyrå*.
- Brunborg, Helge og Sverre-Erik Mamelund (1994): *Kohort- og periodefruktbarhet i Norge 1820-1993*, Rapport nr 94/27, Statistisk sentralbyrå.
- Byråpraten nr 4/5 1962.
- Dagbladet 12.2.1925 og 27.12.1935.
- Desrosières, Alain (1998): *The Politics of Large Numbers. A History of Statistical Reasoning*, Cambridge, Mass./London.
- Edin Karl Arvid og Edward P. Hutchinson (1935): *Studies of differential fertility in Sweden*, Stockholm economic studies no. 4, London.
- Fougstedt, Gunnar (1946): Ønskemål og möjligheter för ökad jämnförbarhet i de nordiska ländernas befolkningsstatistik, Förhandlingar vid Nordiska statistikermötet i Stockholm den 16 och 17 augusti 1946, Stockholm. 1947
- Hirdman, Yvonne (1990): *Att lägga livet tiorätt - studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm.
- Jahn Gunnars brevmappe, håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Jahn Gunnar (1930): Brev til Tove Mohr 26.5.1930, journalnummer 518, Statistisk sentralbyrås arkiv, Brevarkivet (Serie BA), kode 5.3, Riksarkivet.
- Jahn, Gunnar (1934): "Kvinner i erhvervslivet før og nu", *Samtiden*.
- Jahn, Gunnar (1935): "Barnetallet i norske ekteskap 1920 til 1930", *Statsøkonomisk tidsskrift*.
- meldinger nr. 7.
- Jahn, Gunnar (1936): "Befolkningsspørsmålet", *Tidsskrift for den norske lægeforening*.
- Jahn, Gunnar (1952): "Befolkningsspørsmål og familienes størrelse", *Statistiske*
- Jakobsen, Kjetil (1994): "Efter oss kommer overfloden". *Teknokratisk moderniseringsideologi i norsk politikk og samfunnsvitenskap 1917-1953*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Kevles, Daniel J. (1995) [1985]: *In the Name of Eugenics. Genetics and the Uses of Human Heredity*, Cambridge, Mass./London.
- Kiær, Anders Nicolai (1903-1904): *Statistiske Beitrage zur Beleuchtung der enelichen Fruchtbarkeit*.
- Kjeldstadli, Knut (1978): "Arbeider, bonde, vårehære...". *Arbeiderpartiet og bøndene 1930-39*, magisteravhandling i historie, Universitetet i Oslo.
- Koch, Lene (1996): *Racehygiene i Danmark. 1920-56*. Copenhagen.
- Kristiania kommunes statistiske kontor, *Statistisk årbok for Kristiania*, Kristiania 1903.

- Kuczynski R.R. (1928): *The Balance of Life and Death*.
- Kuhnle, Stein (1993): "Internasjonale modeller, stater og statistikk: skandinaviske trygdeløsninger i 1890-årene", i Stein Kuhnle og Rune Ervik (red.), *Kunnskap, risiko og sosialpolitikk*, Bergen.
- Lasch, Christopher (1995): *The Revolt of the Elites, and the Betrayal of Democracy*, New York.
- Lettenstrøm, Gerd (1965): "Ekteskap og barnetal - En analyse av fruktbarhetsutviklingen i Norge", *Artikler fra Statistisk sentralbyrå* nr. 14, Oslo.
- Lettenstrøm, Gerd (1976): "Fødselstall i ekteskapskohorter 1965-1972. En analyse på grunnlag av registerdata", *Artikler fra Statistisk sentralbyrå* nr. 82, Oslo.
- Lionæs, Aase og Arne Skaug (1936): *Dør vi ut? Studiehefte i befolkningsspørsmålet*, Oslo.
- MacKenzie, Donald A. (1981): *Statistics in Britain 1865-1930. The Social Construction of Scientific Knowledge*, Edinburgh.
- Mjøen, Jon Alfred (1932): *Det norske program for rasehygiene*, Oslo.
- Monsen, Arve (1997): *Politisk biologi*, Oslo.
- Myhre, Jan Eivind (1990): *Hovedstaden Christiania: fra 1814-1900*, Oslo bys historie, bind 3, Oslo.
- Myrdal, Alva og Gunnar (1934): *Kris i befolkningsfrågan*, Stockholm.
- Nilsen, Kåre H. (1978): *Det norske Arbeiderpartiet og befolkningsspørsmålet i mellomkrigstiden*, hovedoppgave i historie, Bergen.
- Norges offisielle statistikk (1935): IX 62, *Folketellingen i Norge. 1 desember 1930. Niende hefte. Barnetallet i norske ekteskap*, Oslo.
- Norges offisielle statistikk (1935): IX 70, *Folkemengdens bevegelser 1921-1932*, Oslo.
- Norges offisielle statistikk (1923): VII 97, *Folketellingen i Norge. 1 desember 1920. Sjette hefte. Barnetallet i norske ekteskap*, Kristiania.
- Norges offisielle statistikk (1957): XI 271, *Folketellingen 1. desember 1950. Femte hefte. Barnetallet i norske ekteskap*, Oslo.
- Norges offisielle statistikk (1958): XI 303, *Folketellingen 1. desember 1950. Husholdningenes sammensetning. Niende hefte*, Oslo.
- Oslo kommunes statistiske kontor (1927): *Befolknings- og beboelsesforhold i Oslo i tidsrummet 1900-25. De viktigste resultatene av den kommunale folketellingen pr. 1. desember 1925*, Oslo.
- Oslo kommunes statistiske kontor (1926): *Statistisk aarbok for Oslo by 1926*, Oslo.
- Roll-Hansen Nils (1980): Den norske debatten om rasehygiene, *Historisk tidsskrift*.
- Seip, Anne-Lise (1989): "Politikkens vitenskapeliggjøring", *Nytt norsk tidsskrift*.
- Seip, Anne-Lise (1994): *Veien til velferdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920-1975*, Oslo.
- Seip Anne-Lise (1994): *Sosialhjelpstaten blir til : Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, Oslo.

- Skaug, Arne og Knut Getz Wold (1937): "Socialpolitikken og dens økonomiske grunnlag", *Socialpolitik och planekonomi. Nordens yngre socialekonomer diskutera*, Stockholm.
- Skaug, Arne (1939): "Folketellingen i 1940", Det 17de nordiske statistiske møte, Statistisk sentralbyrå.
- Skaug Arne (1940): "Economic Aspects of the Population Problem", foredrag for "Science Inquiry Group" ved University of Wisconsin, Madison 20. november 1940. (Se note 32 i teksten)
- Sogner, Sølvi, Eli Fure og Hege Britt Randsborg (1984): *Fra stua full til tobarnskull. Om nedgangen i barnetall i norske familier de siste 200 år, med særlig vekt på perioden 1890-1930*, Oslo.
- Soltvedt, Kjartan (2000): Dør vi ut? Befolkningsspørsmålet i norsk politisk og intellektuell debatt, 1900-1940, Hovedoppgave i historie, Oslo.
- Sundt, Eilert (1976) [1857]: *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*, Oslo.
- Sundt, Eilert (1858): *Om Pipervigen og Ruseløkkbakken*.
- Szreter, Simon (1996): *Fertility, Class and Gender in Britain, 1860-1940*, Cambridge.
- Tidens Tegn* 28.12.1935.
- Vogt, Ragnar (1914): *Arvelighetslære og racehygiene*.
- Winge, Paul (1916): "Psykiatriske og sexologiske bemerkninger om tabu og totem", *Forhandlinger i Videnskabselskabet i Kristiania aaret 1915*, Kristiania.

Gunnar Thorvaldsen

Vitalstatistikken og folketellingene

Den kildeserien fra Statistisk sentralbyrå som står folketellingene nærmest er vitalstatistikken, i en lang periode kalt "*Folkemengdens bevegelse*". Denne artikkelen drøfter sammenhengene mellom folketellingene og vitalstatistikken; deres opphav, sammenlignbarhet og bruk i forskning. Mens folketellingene med jevne mellomrom gir tverrsnitt av den norske befolknings sammensetning, står vitalstatistikken for kontinuiteten. Her får vi oversikt over demografiske endringer også i periodene mellom folketellingenes øyeblikksbilder. De lengste seriene i vitalstatistikken gir oss antall fødte, døde og vigde, etter hvert hvor mange som flyttet (Statistisk sentralbyrå 1995, tabell 3.13). Rapportperiodenes lengde varierer, de kan være ett år, fem år eller det vanligste, som er ti år. Tall for de enkelte måneder i året forekommer også. *Folkemengdens bevegelse* ga over tid stadig mer spesifiserte tall, for eksempel får vi utover 1800-tallet vite ikke bare antall døde, men også fordelinger i ulike alders- eller yrkesgrupper. Det administrative nivået ble også mer detaljert, idet statistikken delte landet inn i prostier, prestegjeld og endte opp med kommunen som standard rapporteringsenhet.

Den eldste norske folketellinga er fra 1769, men vi kan regne deres egentlige start til manntallene fra 1660-tallet.¹ Grunnlaget for vitalstatistikken er imidlertid enda eldre, i og med at den eldste norske kirkeboka med nominative opplysninger om fødte og døde ble ført i Andebu prestegjeld fra 1623.² Føring av kirkebøker ble påbudt i Danmark i 1646, og forordningen ble utvidet til å gjelde Norge førti år senere (Thorvaldsen 1996:83). Avleveringsplikt for kirkebøker til Arkivverket ble dessverre ikke gjennomført før i 1878, og derfor er det kun bevart 127 kirkebøker fra 1600-tallet. For eksempel brant kirkebøkene i Eidsvoll prestegjeld i 1861. Men fra det 18. århundret har vi bevart kirkebøker fra et økende antall prestegjeld, og opplysningene om døpte, vigde og begravde i disse

---

¹ Se <http://www.rhd.uit.no/census.html> for en detaljert oversikt over folketellingene med instruksjer osv.

² En detaljert oversikt over kirkebøkene fins på <http://www.riksarkivet.no/arkivverket/kilder/medier/mikrofilm/mikrokost.html>

har dannet grunnlaget for den årlige statistikken over fødte og døde som fins fra 1735 og over vigde fra 1770.³ Disse tallene er lettest tilgjengelige i de ulike utgavene av *Historisk statistikk*, sist utgitt i 1994, eller via Internett-sidene til Statistisk sentralbyrå.⁴ For perioden 1735 til 1815 og for 1838 blir tallene hentet fra Drake (1969), som i sin tur anvendte bispelistene for 1700-tallet og tall publisert i *Folkemengdens bevegelse* for perioden fra 1801 av.

Anstrengelsene for å skape oversikter over både befolkningens størrelse på et gitt tidspunkt og den løpende utviklingen i folketallet gjennom naturlig tilvekst og avgang, oppsto dermed samtidig og kom parallelt med tilsvarende oversikter i andre land. Denne utviklingen kan begrunnes både idéhistorisk og med praktiske behov. Det blir hevdet at religiøse motforestillinger lenge blokkerte føring av befolkningsstatistikk – menneskene skulle ikke kontrollere Gud (Glass 1973:19). Grunnlaget for en slik skepsis i skriften kan man stille spørsmålsteget ved, det fins en rekke skriftsteder som forteller om telling av mennesker for militære formål (Kiær 1882).⁵ Kanskje lå mer praktiske grunner bak - prestene visste godt hvem som måtte gjøre jobben. Ifølge Samuel II, kap. 24 straffet Gud Israel med en pest som drepte 70 000 mennesker etter at kong David beordret folketelling til tross for motstand mot tiltaket blant offiserene – et skriftsted prestene visste å bruke for å begrunne sin motstand. Biskopenes visitasberetninger og brevveksling viser hvordan de fra 1687 måtte mase på prestene for å få dem til å føre kirkebøker (Dyrvik 1983:36). Men også den overordnede geistligheten kunne være mindre opptatt av det timelige enn det åndelige. Under kriseårene, i 1743, anbefalte biskopen i Kristiansand stiftamt som sin løsning at myndighetene burde innføre en ekstra bededag (Herstad 2000:275). En ytterligere grunn til å øve motstand var mer politisk, idet sentral statistikkførsel fordrer en relativt sterk statsmakt som er i stand til å kreve det nødvendige grunnlagsmaterialet fra ledere på lokalt nivå. De sistnevnte kan også ha følt sin posisjon truet ved å overføre kontroll over undersåttene til sentralt hold, jf. overhusets seige motstand mot å avholde folketellinger i Storbritannia (Glass 1973).

Den idéhistoriske bakgrunnen for den tidlige samfunnsvitenskapen og befolkningsstatistikken er også viktig. Kartesiansk (av Rescartes) undersøkelsesmetode anbefaler å studere hver enkelt bestanddel i undersøkelsesobjektet nøye, akkurat slik statistikerne kom til å bygge på informasjon om hvert enkelt menneske fra prestene. Deretter foreskrev Descartes å sette sammen detaljene til en samlet framstilling av forskningsobjektet, slik vitalstatistikken viser en aggregert oversikt over befolkningsutviklinga. Disse metodiske anbefalingene var ledsaget av analogier fra medisin om hvordan kroppsdelene forholdt seg til menneskene slik individet forholdt seg til samfunnet (Olson 1993).

De utløsende årsakene bak innsamling av bakgrunnsmateriale til vitalstatistikken var selvsagt mer praktiske. De militære behovene som var åpenbare

³ Det er en lakune i antall vigde fra 1785 til 1794.

⁴ Se http://www.ssb.no/emner/historisk_statistikk/tabeller/3-3-13t.txt

⁵ Se for eksempel Moses IV, kapittel 1, vers 18.

grunner til å lage manntall, skal vi kanskje legge mindre vekt på når man startet å telle fødte og døde av begge kjønn. Derimot må datainnsamlingen ses som en del av statens opptatthet av å få oversikt også over de menneskelige ressursene under tidens rådende næringsfilosofi, merkantilismen. Målet var å fremme næringsutviklingen i hvert enkelt land, blant annet for å øke inntektene til statens militære aktiviteter. Vekst i befolkningen ble i denne sammenheng både et virkemiddel fordi man så folket som en innsatsfaktor i økonomien, og et kriterium på at den merkantilistiske politikken var vellykket, slik at samfunnsorganismen trivdes. Mot slutten av 1700-tallet ble denne målsettingen tilpasset av tilhengerne av den såkalte kameralistiske tradisjon. Offentlige tjenestemenn skulle i større grad underordne de økonomiske målsettingene under det politiske mål å fremme befolkningens trivsel. En idéhistoriker sier det slik: "Siktemålet var å danne administratorer eller byråkrater som skulle være opptatt av velferdsaspektet ved statens interesser, ikke bare velstand i snever forstand, mens statens sikkerhet inklusive befolkningens moral og fysiske helse" (Olson 1993:134). Det er i denne idéhistoriske sammenheng vi må se både den nominative 1801-folketellinga og forordningen fra 1812 til prestene om føring av kirkebøkene på skjemaer med fastlagte rubrikker; for eksempel ble merking av uekte barn innført i 1820 (Dyrvik 1983:39). Sistnevnte forfatter understreker også at kvalitetshevingen på kirkebokføringen utover 1700-tallet må ses i sammenheng med at andre embetsmenn kom til å forvente at prestene skulle forsyne dem med bakgrunnsinformasjon i forbindelse med skatteinnkreving, rettssaker, militær utskriving og arveoppgjør.

De på forhånd trykte skjemaene fra 1812 avløste en pretestyrt og uensartet føringsmåte hvor prestene selv hadde bestemt innholdet i hver innførsel. Noen hadde før 1812 ført bøkene rent kronologisk med dåp, vielser og begravelser om hverandre. Slik ble protokollene svært tunge å utnytte, noe som forringer vitalstatistikkens presisjon enten vi bruker datidas aggregater eller foretar vår egen opptelling i originalkildene. Allerede i 1820 ble det innført nye og utvidede skjemaer med nye rubrikker, men 1812-skjemaene overlevde mange steder i flere år til bøkene var skrevet ut. På samme vis medførte heller ikke skjemaereformen i 1877 noen umiddelbar endring overalt, inntil de nye skjemaene ble gjort obligatoriske ti år senere.⁶ De ekstra rubrikkene ble både til mer spesifikke opplysninger om hovedpersonene i den kirkelige hendelsen, som yrke eller bosted, eller til å innhente flere opplysninger om tilknyttede personer, som for eksempel brudeparets foreldre. (I parentes kan vi merke oss at kirkebøkene også inneholder opplysninger som i liten grad har blitt brukt til statistiske formål, især om koppevaksinasjon og inn- og utflytting til prestegjeldene. Flyttelistene er da også altfor ufullstendige til å egne seg til statistiske formål (Thorvaldsen 1996:92ff).)

Mens grunnlagsmaterialet til folketellingene kun ble ført i ett eksemplar og straks oversendt til sentralt hold, blir kirkebøkene arkivert lokalt og ofte ført *in duplo*. Det siste skyldes at kløkkerne i forordningen fra 1812 fikk beskjed om å

---

⁶ For oversikt over innholdet i de ulike skjemavariablene i kirkebøkene, se Dyrvik 1983 eller Thorvaldsen 1996.

569 1800	Dødt ogke og uøgte Børn	Dødt 1800-1801																
16 Decemb 23 efter Dødt 1800	17 Decemb Børn fød 23 Novemb Forældrene: Jona Martzen Dronnes og Jørgen Løvske Faddere: Christend Christen Jørgen, Jacob Højsengen Dronnes, Ole Martzen Løvske, Jørgen Martzen & C. Løvske, Marka Ole Løvske																	
28 Decemb 45 efter Dødt 1800	7 Decemb Ante Amalia fød 2 Decemb Forældrene: Niels Løvske Løvske og Ellen Løvske Faddere: Børns Jørgen Løvske, Niels Løvske Løvske Løvske, Jørgen Løvske Løvske, Ole Løvske Løvske, Niels Løvske Løvske og Løvske Løvske Løvske																	
30 Decemb 45 efter Dødt 1800	14 Decemb Valmanna fød 9 Decemb Forældrene: Ole Løvske Løvske og Ellen Løvske Faddere: Niels Løvske Løvske, Jørgen Løvske Løvske Løvske Løvske, Ole Løvske Løvske, Niels Løvske Løvske Løvske Løvske og Ellen Løvske Løvske																	
1 Decemb 1800	14 Decemb Adeline fød 9 Decemb Forældrene: Ole Løvske Løvske og Ellen Løvske Faddere: Niels Løvske Løvske, Jørgen Løvske Løvske Løvske Løvske, Ole Løvske Løvske, Niels Løvske Løvske Løvske Løvske og Ellen Løvske Løvske																	
1 Decemb 1800	28 Decemb Adeline fød 22 Decemb Forældrene: Ole Løvske Løvske og Ellen Løvske Faddere: Niels Løvske Løvske, Jørgen Løvske Løvske Løvske Løvske, Ole Løvske Løvske, Niels Løvske Løvske Løvske Løvske og Ellen Løvske Løvske																	
1 Decemb 1800	<table border="1" style="width: 100%;"> <thead> <tr> <th></th> <th>Dødt</th> <th>Uøgte</th> <th>Solovne</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Dødt</td> <td>25</td> <td>24</td> <td>13</td> </tr> <tr> <td>Uøgte</td> <td>15</td> <td>36</td> <td></td> </tr> <tr> <td>alt 70</td> <td>70</td> <td>60</td> <td></td> </tr> </tbody> </table> <p>alt 10 blev fød. ind Dødt.</p>		Dødt	Uøgte	Solovne	Dødt	25	24	13	Uøgte	15	36		alt 70	70	60		
	Dødt	Uøgte	Solovne															
Dødt	25	24	13															
Uøgte	15	36																
alt 70	70	60																
1 Decemb 1800	<p>Dødt 1800 af 31 Decemb.</p> <p style="text-align: right;">Høst.</p>																	
1 Decemb 1800	<p>Juli Dec Gloria!</p> <p>Hvad den bitalne folk. Telling og bitalne til af 14 af 1800 x Dødt 1800 og alt - - - - -</p> <table border="1" style="width: 100%;"> <tbody> <tr> <td>1800</td> <td>753</td> </tr> <tr> <td>1801</td> <td>426</td> </tr> <tr> <td>1802</td> <td>165</td> </tr> <tr> <td>1803</td> <td>184</td> </tr> <tr> <td>1804</td> <td>278</td> </tr> <tr> <td>1805</td> <td>112</td> </tr> <tr> <td>alt 1918</td> <td>1918</td> </tr> </tbody> </table>	1800	753	1801	426	1802	165	1803	184	1804	278	1805	112	alt 1918	1918			
1800	753																	
1801	426																	
1802	165																	
1803	184																	
1804	278																	
1805	112																	
alt 1918	1918																	

Kirkebok fra Edøy.

føre kopier av prestenes lister for hvert sogn. Til tross for at 1820-forordningen sparte dem for dette arbeidet, fortsatte ordningen i mange prestegjeld, med det resultatet at vi som en sikkerhetsforanstaltning har to sett kirkebøker fra mange norske kirkesogn helt opp til i dag. Hovedbøkene blir avlevert til statsarkivene 80 år etter siste innførsel, mens klokkerbøkene gjerne blir overført straks de er skrevet ut og stilt til disposisjon for publikum 60 år etterpå. Klokkerbøkene kan imidlertid i liten grad brukes kildekritisk i forhold til kirkebøkene, siden de i regelen er loddrette avskrifter av prestens versjon.

Det er lansert en rekke kildekritiske momenter både av overordnet og detaljert art overfor kirkebøkene, og det er grunn til å hevde at flere problemer hefter med denne kildeserien enn med folketellingene (Thorvaldsen 1996). Dette skyldes både at gjennomsnittsalderen på innførslene i kirkebøkene er høyere, at instruksene er mer kortfattede og at folketellingsskjemaene ekspeditte ble sendt tilbake til et overordnet organ som behandlet dem og innførte forbedrede prosedyrer før neste telling. Prestene sendte lenge bare inn kvantitative ekstrakter fra kirkebøkene, bortsett fra i perioden 1866 til 1903 da prestene rapporterte hver hendelse på liste eller i skjema. På den annen side må opplysningene i kirkebøkene i noen tilfeller sies å være mer primære enn data i folketellingene, det gjelder især fødested og fødselstidspunkt. På dette punkt har kirkebøkene vært brukt til å teste folketellingene kildekritisk (Thorvaldsen 1996:63f). Divergenser kan imidlertid også skyldes at folk benyttet en kirke i naboprestegjeldet fordi avstanden dit var kortere. Det mest alvorlige problemet er at kirkebøkene, særlig i perioden før 1812, mangler mange innførsler. Det gjelder mest i begravelleslistene, og i minst grad i vielseslistene, noe som har sin bakgrunn i at kirkebøkene ble ført for å registrere prestenes embets handlinger, ikke primært for å få oversikt over befolkningsutviklinga. Omtrentligheten i de eldste kirkebøkene avsløres av formuleringer som "Jordet 5 liig" eller "Begravet en gl. finnekone". Det har vært hevdet at underregistrering av døde blant annet skyldes at allmuen var mest opptatt av å bekoste kirkelig begravelse når betydningsfulle personer døde (Høgset 1990). De dødfødte utgjør et spesielt stort problem fordi føringsmåten varierte både med tid og sted, inntil en instruks i 1802 ba prestene lage egne lister over dem som kun levde inntil de var ett døgn gamle. Dette skulle gjøres på grunnlag av oppgaver fra jordmødrene eller annet medisinsk personale. I den grad dødfødte bare ble ført i begravelleslista og ikke i dåpslista, vil det forhøye beregningen av mortalitetsratene, noe som lettere skjedde i områder med dårlig utbygd helsevesen. Men fordi en del barn som levde under 24 timer ble regnet som dødfødte, vil spedbarnsdødsraten bli noe lavt anslått (Backer 1947:215), og denne siste feilkilden er nok den alvorligste.

Yrkesrubrikken i kirkebøkene er oftest mer omtrentlig enn i folketellingene, den angir heller en grov statuskategori som husmann eller innerst (losjerende) enn den mer spesifikke yrkesfunksjonen. Dette har i noen undersøkelser blitt kompensert ved å lenke sammen kirkeboks- og folketellingsdata på individnivå (Engelsen 1983). Dødsårsakene er en annen rubrikk med upresis eller ofte manglende informasjon, lite er rapportert før 1812 og fra da av fulgte prester flest instruksene om å kun angi dødsårsaker ved smittsomme sykdommer og

ulykker. Angivelsen av et barns status som ekte eller uekte i dåpslistene skulle indikere samfunnets moralske stilling, men sier nok like mye om prestenes oppfatning av foreldrenes ekteskapelige status – kanskje det holdt at de hadde tenkt å gifte seg? (Dyrvik 1983). Den opplysning om etnisitet som prestene skulle inkludere fra 1872 er ikke uten videre sammenlignbar med tilsvarende data i folketellingene, siden den etniske konteksten vil spille en større rolle i sistnevnte kilde. I et internasjonalt perspektiv er kanskje vårt største handikap når vi forsøker ut fra kirkebøkene, at den utstrakte bruken av patronymikon ("Hansen", "Hansdatter") gjør det vanskeligere å følge personer fra kilde til kilde enn når vi har å gjøre med mer stabile familienavn. Dette er imidlertid et forhold som ikke påvirker kvaliteten på vitalstatistikken. Før 1800 førte prester flest bare dåpsdato og ikke fødselsdato i listene, noe som kan påvirke den årlige statistikken over fødte barn (Kiil 1969:43).

Feil og mangler til tross, en sammenligning med grunnlaget for den historiske vitalstatistikken i andre land vil vise at de norske kirkebøkene er relativt fullstendige, siden dissenterantallet er minimalt hos oss. Disse utgjorde så sent som i 1971 under 3 prosent av befolkninga, og Konventikkelplakaten fra 1741 som krevde at religiøse sammenkomster måtte ha samtykke fra sognepresten, ble først opphevet i 1842. Ifølge dissenterloven av 1846, skulle notarius publicus innrapportere vielser til sognepresten, og dissentersamfunn innrapportere døde barn. Udøpte barn kom imidlertid ikke med i statistikken før i 1916 (Backer 1947:218). At avdøde uten tilknytning til noe kirkesamfunn ikke ble registrert tør høre til sjeldenhetene, siden også forsvunne personer ble inkludert i statistikken. Men med hensyn til norske statsborgere som døde utenlands, bør vi regne med mørketall, selv om disse skulle innrapporteres via utenriksstasjonene.

Det som er sagt ovenfor om kirkebøkens funksjon som administrative verktøy i det kirkelige arbeidet, kan ha endret seg noe fra 1735. Da beordret en ordinans av 30. desember prestene til å sende inn oppgaver over fødte og døde i sitt prestegjeld gjennom kirkeåret, altså et mer demografisk siktemål. Oftest kom også tallet på de ektevigde med (Dyrvik 1983:44).⁷ Prestene måtte selv telle opp i sine kirkebøker, og vi kan ofte finne små, årlige regnestykker i dem. Tallene ble så rapportert og aggregert i hvert prosti, i hvert bispedømme for så å ende opp i kollegiet i København. Etter hvert ble rapporteringsplikten utvidet med flere detaljer. De fødte skulle skilles etter kjønn og status som ekte eller uekte, mens de døde skulle deles inn både etter kjønn og tiårs aldersgrupper i spesielle skjemaer fra 1775, og de dødfødte ble skilt ut fra 1797. Den viktige spedbarnsdødeligheten blir lettere å studere fra 1836 da aldersgruppene under ti år ble mer detaljerte, og dødsårsaken ble rapportert, antakelig ut fra tidens miasmatiske syn på klimaets og dunstenes betydning for sykdomsårsakene. Samtidig måtte de vigde deles inn etter sivilstand og femårs aldersgrupper, og all vitalstatistikken skulle fra nå av følge kalenderåret. Dette var resultat av at

---

⁷ Også tidligere var slike krav stilt, blant annet i et skriv fra 1720.

Tabelkontoret i 1832 ble etablert som en del av Finansdepartementet i 1832 og utvidet og overført til Departementet for det indre i 1837.

Samtidig som nominative folketellinger ble gjeninnført fra 1866, ble også opptellingsarbeidet med vitalstatistikken sentralisert. Prestene skulle fra nå av sende nominative lister over døpte, vigde og døde til Tabelkontoret, noe som sikret en mer ensartet behandling og aggregering av informasjonen. Dette gjaldt fra 1868 også nominative utdrag fra emigrantlistene. I 1876 ble Tabelkontoret omorganisert til Statistisk sentralbyrå (SSB) under A. N. Kiærs ledelse. Fra 1866 sørget han for en kraftig utvidelse av Tabelkontorets publikasjoner gjennom den omfattende serien *Folkemengdens bevegelse* med årlige utgaver inntil 1985, da den ble avløst av serien *Befolkningsstatistikk*. En interessant sammenheng mellom vitalstatistikken og folketellingene vedrører selve teknikken for opptellingsarbeidet. Fra 1873 måtte prestene sende inn nominative personsedler i stedet for lister med persondata, mens systemet med én seddel per individ først ble brukt i folketellinga i 1891. Da SSB anskaffet Holleriths automatiske tellesystem til arbeidet med 1900-folketellinga, forenklet det også aggregeringen av vitalstatistikken, med den konsekvens at prestene fra 1903 igjen kunne sende lister med vitale hendelser til byrået. Utstyret ble fornyet og supplert i forbindelse med tellinga i 1910, men i 1920 var det økonomisk krise, og SSB fikk ikke midler til de nødvendige reparasjoner og måtte gå tilbake til gammel måten med folketelling på personsedler. At telleutstyret ikke fungerte er noe av bakgrunnen for at publiseringen av aggregerte tall fikk et redusert omfang i mellomkrigstida.

Den første befolkningsstatistikken fins i spredte skrifter som for eksempel et encyklopedisk oversiktsverk over de danske stater utgitt i Paris i 1802 (Catteau-Calleville 1802). Forfatteren gjengir i bind to mest tverrsnittsdata for henholdsvis Danmark, Norge og Island samt enkelte byer, men også antall fødte og døde i hvert land fra 1785, vigde fra 1795. Dette må ses på bakgrunn av hans uttrykte skepsis til de tre tallseriene for perioden før 1775 (Catteau-Calleville 1802:92). Denne kildekritikken er fulgt opp med utgangspunkt i en kontroll av bispelistene mot kirkebøkene, og mange feil ble funnet (Herstad 1975). Især i perioden før 1760 er det en rekke lakuner, gjerne i forbindelse med ubesatte embeter, eller for sent innkomne talloppgaver. Herstad hevder (1975:623) at underreporteringen i større grad kan gjelde aggregatene av fødsler enn av dødsfall, fordi mange dødfødsler feilaktig ble inkludert i mortalitetstallene. Denne vurderingen styrkes ved at også de fødte kunne bli underregistrert ved at uekte barn ble utelatt (Herstad 1975:690). Størst var kommunikasjonsproblemene i Trondheim stift, men over tid er det trolig at mulkeringen av prester som forsømte seg, forbedret innreporteringen. I forhold til de tallene som er gjengitt hos Drake (1969) har jeg funnet at avvikene er mange, men relativt marginale.

Vitalstatistikken var tidligst publisert i Norge i 1839 med en rapport fra Finansdepartementet som dekket perioden 1801 til 1835, mens Departementet for det indre i 1847 og 1857 publiserte statistiske oversikter som både ga aggregater fra folketellingene i henholdsvis 1845 og 1855, og tiårene før. Her er de fleste tallserier på nasjonalt nivå. I så måte representerte de første bind av

Folkemengdens bevegelse et stort framskritt, for eksempel med tall spesifisert for døde spedbarn for hvert av landets 74 prostier for femårene 1856-1860 og 1861-1865, mens vi for perioden før kun har nasjonale aggregater. Tallene i de håndskrevne bispelistene ble jo ikke publisert. Fra 1866 ble antall fødte, døde og vigde publisert på kommunenivå, sammen med tall for oversjøisk utvandring. De døde er for første tiåret detaljert spesifisert i aldersklasser, men spedbarn er ikke skilt ut før i 1868. Fra 1876 konsentrerer denne serien seg om døde spedbarn i alderen null til ett og ett til to år, og fra 1881 er disse tallene også tilgjengelige via *Kommunedatabasen* hos Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD).⁸ Ikke alle tabeller i vitalstatistikken er publisert med kronologisk komparasjon for øyet, især i perioden 1902-1907 ble publikasjonene tynne på grunn av penge-mangel, trykningen stoppet helt i femåret fra 1926, og byrået vendte aldri tilbake til samme detaljnivå. Heldigvis stoppet ikke tellerarbeidet opp, som regel er tallene tilgjengelige i SSBs arkiv.⁹ Grunnlaget for å føre slik statistikk ble reformert i og med innføringen av et sivilt fødselsregister fra 1916, og igjen under andre verdenskrig da okkupasjonsmakten i februar 1942 tok initiativ til opprettelsen av et sentralt folkeregister (Søbye 1998). Et befolkningsregister kombinerer tverrsnittsdata med longitudinelle data av den typen vi finner i kirkebøkene. Det tar gjerne utgangspunkt i en folketelling, og blir så oppdatert med demografiske hendelser og migrasjon. Fra før av fantes slike registre i 49 byer og 42 herreder med om lag halvparten av landets befolkning. Tyskernes primære siktemål var å kontrollere persontrafikken også i landets mange småkommuner, men registret kunne i tillegg brukes til å føre statistikk over fødsler, giftermål og dødsfall, noe SSB understreket i sine kommentarer til reformen. I forbindelse med folketellinga 1950 ble det gjort et stort arbeid i alle landets kommuner for å oppdatere folkeregistrene med informasjon fra folketellingsskjemaene. En stor del av innholdet i den instruksjonen som ble utarbeidet før tellinga tok til, behandler denne revisjonen.¹⁰

Dersom befolkningsregistret inneholder alle de variablene som ligger til grunn for vitalstatistikken og aggregatene fra folketellingene, vil det forenkle innsamling av grunnlagsdata i vesentlig grad. SSB kan i prinsippet slutte å avholde skjemaserte folketellinger, og i stedet trekke ut data fra folkeregistret samt en rekke kompletterende databaser. Disse kan lenkes til det sentrale befolkningsregistret på individnivå med det unike personnummeret som koblingsnøkkel. Dette er bakgrunnen for at Danmark i 1970 avholdt sin siste skjemaserte folketelling. I tillegg til at registermetoden sparer kostnader, er dens største fortrinn at man med små ekstra kostnader kan la datamaskinen trekke ut statistiske oversikter både over befolkningens sammensetning og de fortløpende endringene så ofte man måtte ønske. Det vil imidlertid være

⁸ Se <http://www.nsd.uib.no>

⁹ Oversikt over publikasjoner både med basis i vitalstatistikken og i folketellingene fins for perioden før 1976 i NOS A 937, Fortegnelse over Norges offisielle statistikk og andre publikasjoner utgitt av Statistisk sentralbyrå 1828-1976 (Statistisk sentralbyrå 1998), og deretter i Publikasjonsoversikt 1977-1996 (Statistisk sentralbyrå 1998).

¹⁰ Instruksjonen er tilgjengelig via Internett fra <http://www.rhd.uit.no/census/ft1950.htm>

ønskelig å kontrollere registrene ved å sende ut skjemaer til i alle fall et representativt utvalg av befolkningen. Siden Norge ikke har avholdt noen fullstendig folketelling siden 1980, vil de fleste være enige i at det hadde styrket registrenes reliabilitet om SSB ved overgangen til registerbaserte tellinger i 2001 hadde hatt ressurser til å sende ut personskjemaer til hele befolkningen for kontrollformål. Dette ville også gitt mer fullstendige opplysninger for helt sentrale variabler som yrke og utdanning. Arbeidstakerregistret som ofte inneholdt kun arbeidssted, må oppdateres med stilling i bedriften. Det fins ingen systematisk oversikt over utdanning som er ervervet i utlandet, kanskje en variabel hvor vi alltid vil trenge skjemabasert oppdatering fra grunnplanet? Registrene gir allikevel god oversikt over sentrale demografiske variabler, kanskje med unntak av uregistrert innvandring. Men den er vanskelig å fange opp i skjemabaserte tellinger også. Skjemaer ble ved folke- og boligtellingsa i 2001 brukt for å få oppdaterte opplysninger om våre boliger.

Bruk i forskning

Befolkningshistorisk forskning vil ofte kombinere informasjon fra vitalstatistikken med tverrsnittsdata fra folketellingene. Grunnen til dette er at hovedsiktemålet gjerne er komparativt idet vi ønsker å sammenligne de samme demografiske fenomenene over tid og for ulike avgrensede geografiske områder. Da gir det for eksempel lite mening å angi hvor mange som ble født i et bestemt tidsrom uten å relatere dette til den aktuelle befolkningens størrelse. Skal sammenligningen bli presis, vil demografen ønske de samme administrative inndelinger for den løpende vitalstatistikken som for folketellingene. Dessuten er det viktig med oppdaterte befolkningstall. For eksempel ble beregningen av livstabeller på grunnlag av vitalstatistikk innsamlet på 1930-tallet, forsinket fordi ingen folketelling kunne avholdes i 1940. Forklaringskraften i de komparative undersøkelsene kan som regel styrkes ved at grunnlagstallene blir mer spesifikke. For eksempel er det nyttig å regne ut fødselsrater ikke bare i forhold til den totale populasjonen, men også i forhold til antall kvinner i fertil alder, og helst vite hvor stor andel av dem som er gift, noe som krever spesifikke tverrsnittsdata. Tilsvarende ønsker demografen for andre formål mer spesifikk informasjon om de løpende demografiske hendelsene; vi kan gi et mer eksakt bilde av mortaliteten når statistikken forteller ikke bare hvor mange som døde, men også fordeler dem på aldersklasser.

Dette er bakgrunnen for at Tabelkontoret fra 1866 forlangte nominative opplysninger både i folketellingene og fra kirkebøkene. Når man slik visste både bosted, kjønn og alder både på levende og døde enkeltpersoner, var det i prinsippet enkelt å aggregere informasjonen til tabeller inndelt etter kombinasjoner av de ulike innrapporterte variablene. Det er også bakgrunnen for at folketellingene fra og med 1875 angir tilstedeværende (*de facto*) folkemengde, ikkje bare hjemmehørende (*de jure*) folketall slik som i 1865. De demografiske analysene blir mer nøyaktige når de relateres til det stedet folk reelt befant seg, ikkje hvor de formelt bodde når de for eksempel fikk barn.

De demografiske analysene som utnytter vitalstatistikk er av to hovedtyper, enten tidsserieanalyser eller såkalte økologiske analyser hvor geografiske

enheter sammenlignes. Disse teknikkene lar seg også kombinere. En typisk tidsseriestudie tar for seg utviklingen i folketallet ved å kartlegge de årlige variasjonene i for eksempel fødselsratene, det vil si antall fødsler i forhold til kvinner i fertil alder. Økonometrisk orienterte forskere vil så forsøke å relatere disse svingningene til variasjonen i andre tallrekker, for eksempel utviklingen i reallønn over tid, eller andre demografiske fenomen som spedbarnsdødeligheten, se for eksempel (Woods 2000). Denne boka gjennomgår også den andre hovedtypen analyser, hvor demografiske fenomen studeres med administrative, geografiske enheter som analyseenhet.

I Norge er det vanligst å bruke aggregater fra *Kommunedatabasen* hos NSD til formålet, og en typisk problemstilling ville være å undersøke i hvilken grad fertiliteten samvarierer med yrkesstrukturen i kommunene, for eksempel om det blir født relativt flere barn i kommuner hvor primærnæringene dominerer. Dette var en sentral forskningsoppgave i den norske delen av det internasjonale prosjektet som studerte nedgangen i barnetallet omkring forrige hundreårsskiftet (Sogner mfl. 1983). Siden dette prosjektet var historisk orientert, forutsatte det en kombinasjon av økologisk analyse med tidsserier, noe som kompliserer metodene i betydelig grad fordi de administrative inndelingene av landet i kommuner er i stadig endring (Thorvaldsen 1997).

De økologiske analysene kan anvende en grovere eller finere inndeling av det området vi har valgt å studere, alt fra verdensdeler inndelt i land til kommuner inndelt i skolekretser. Det avgjørende blir ofte hvilke geografiske enheter vi har data om i aggregert form. Fra 1836 til 1855 er andelen døde spedbarn som nevnt bare telt opp for hele Norge, deretter finner vi tallene for prostier, prestegjeld og kommuner. Fra 1950 inneholder *Kretsdatabanken* hos NSD også demografisk informasjon, det meste hentet fra folketellingene. Det har ofte vist seg at sammenhenger som lar seg stadfeste på et høyt aggregeringsnivå ikke holder mål når de samme problemstillingene testes for de mindre, underliggende geografiske enhetene. Et eksempel på en slik økologisk feilslutning ville være at en sammenheng mellom fertilitetsrater og yrkesstruktur for Norge kun var gyldige i hovedstaden, ikke i resten av landet, fordi Oslo veier tungt i analysene i kraft av kommunens størrelse. Den beste løsningen for å motvirke økologiske feilslutninger er å ta utgangspunkt i data hvor individet er koblingspunkt, da kan vi selv aggregere til ønsket analysenivå.

Fra 1950-tallet ble sammenkobling av informasjon om vitale hendelser på individnivå standardisert gjennom utvikling av familierkonstitusjonsmetoden. Metoden ble utviklet av Louis Henry i Frankrike på 1950-tallet for å beregne ulike demografiske rater med utgangspunkt i kirkebøkene. Et hyppig forekommende problem i demografiske analyser er at mens vi har tall for de vitale hendelsene, er populasjonens størrelse ukjent, for eksempel at vi kun kjenner antall døde, mens befolkningens størrelse og alder er ukjent fordi vi mangler folketellinger. Da blir det umulig å beregne rater for å sammenligne dødeligheten eksempelvis i to ulike kirkesogn. Men det lar seg gjøre å rekonstruere familiene og dermed befolkningen ved å gruppere all informasjon om fødte, vigde og døde i kirkebøkene – nærmest som et stort puslespill. Siden er metoden tilpasset den noe ulike kildesituasjonen i andre land, imponerende mye er gjort

med de problematiske kirkebøkene i Storbritannia. Våre svenske kollegaer liker å påpeke at de var først ute i og med Edin's studier fra 1915 og Hyrenius forskning fra 1942 på grunnlag av det utmerkede svenske kirkeboksmaterialet. Da må vi huske at Henrys metode både innebærer å koble sammen individ og familier på bestemte måter og å beregne en rekke demografiske rater. Især på det siste punktet presenterte verken Edin eller Hyrenius noen ensartet standard, slik Henry gjorde.

I Norge, som har forholdsvis gode og ensartede kirkebøker, ble familie-rekonstitusjonsmetoden introdusert på 1960- og 1970-tallet med Ståle Dyrvik og Sølvi Sogner som de ledende utøvere. Statsarkivar Lajos Juhasz' metodeartikkel i tidsskriftet *Heimen* kom samtidig med at de første lokale norske undersøkelser som anvendte metoden ble presentert fra 1970 av; de første og de fleste ved Universitetet i Bergen. Henimot tredive hovedoppgaver og to norske doktor-avhandlinger har anvendt metoden. For de tidspunkt hvor vi har nominative folketellinger, er det vanlig å supplere kirkeboksdataene med opplysninger fra tellingene, eller eventuelt fra andre kilder. Særlig gunstig er det å ha en folketelling som oppsummerer befolkningen ved slutten av perioden for familierekonstitusjonen. Norge har et bedre grunnlag for en nasjonal oppsummering av de demografiske resultatene enn kanskje noe annet land.

Den mest omfattende samlede bruk av metoden er foretatt av Tony Wrigley og Richard Schofield i deres monumentale verk *English Population History from Family Reconstitution* fra 1997. Dette verket oppsummerer 26 engelske rekonstitusjonsstudier i et forsøk på å forklare befolkningsutviklingen i England fra 1500-tallet. På bakgrunn av de mange problemene med britiske kirkebøker, er det ikke underlig at boka er møtt med til dels kraftig metodekritikk. Selv om de norske kirkebøkene er bedre, er det prinsipielt interessant å gruppere de kritiske innvendingene i tre hovedgrupper: 1) Sensurering; det vil si at det ikke har lyktes å rekonstruere hele befolkningen i undersøkelsesområdet. Dette kan skyldes geografisk mobilitet, mangler ved kildene eller at forskeren ikke har greidd å knytte sammen opplysninger som fins i kildene. 2) De vitale hendelsene i undersøkelsesområdet er mangelfullt registrert. Den mest vanlige kritikken av norske kirkebøker er at det mangler innførsler av døde spedbarn i tida før 1820. 3) Små tall kan gi tilfeldige resultater. Familierekonstitusjonsmetoden er arbeidskrevende selv med moderne informasjonsteknologi. Dette begrenser størrelsen på det materialet som i praksis lar seg anvende. Når vi da deler inn materialet i analysegrupper, etter kjønn, sosial status, alder og så videre, blir gruppene i hver tabellcelle i minste laget. Vi kan kompensere ved å slå sammen materiale fra en lang periode, men dette kan selvsagt skjule den historiske utvikling det er vår hovedoppgave å avdekke.

Flytting

Vi har gjentatte ganger ovenfor måttet konstatere at tall om vandringer er et svakt punkt i vitalstatistikken, enten den er basert på oppgaver direkte fra kirkebøkene eller mer raffinert lenking på individnivå, for eksempel ved familierekonstitusjon. Stikkordet "flyttestatistikk" gir kun fem oppslag i oversikten over publikasjoner fra SSB i perioden fram til 1976, og av disse omtaler bare én

innenlandsk flytting før 1967 (tidsrommet 1949-1973). Det eldste oppslaget er utvandringsstatistikken fra emigrasjonskomiteen publisert i 1921 (Statistisk sentralbyrå 1998:131). Vi må imidlertid være klar over den begrensning at historisk utvandringsstatistikk kun omfatter emigrasjon til oversjøiske områder. Den betydelige flyttingen til våre naboland har således ikke vært registrert før etter annen verdenskrig, men det er gjort forsøk på å estimere antallet, inklusive rømte sjøfolk i tidligere publikasjoner (Statistisk sentralbyrå 1888). Emigrasjonsloven av 1869 krevde at alle emigrasjonsagenter måtte skrive kontrakt med hver enkelt utvandrer, og denne måtte forevises politiet. Slik fikk vi relativt fullstendige emigrantregistre for de fleste aktuelle havnene, fra 1867 i Trondheim og Kristiania, fra 1873 i Kristiansand og fra 1874 i Bergen (Nysæter 1992). Bare sistnevnte inneholder emigrantens fødested, de andre nøyer seg med vedkommendes siste bosted i Norge, slik at på dette punkt er flyttestatistikken ikke sammenlignbar med den rene vitalstatistikken.

Før emigrasjonslistenes tid er vi henvist til å finne emigrantene i prestenes lister over utflyttede, og disse er grunnlaget for de tall som er publisert i amt-mennenes femårsberetninger fra 1841, fra 1856 sammen med vitalstatistikken (Backer 1947:225). I overgangsfasen 1866-1875 rapporterte *Folkemengdens bevegelse* tall både fra prest eller lensmann og fra utskipingshavnene for hvert prestegjeld. Tallene stemmer oftest ikke overens, og en rekke studier på individnivå viser at de to typene lister bør anvendes til å supplere hverandre. En videre mulighet er å hente tilleggsdata fra innvandringshavnene eller folketellingene i Canada og USA, men dette kan være vanskelig fordi fødested oftest bare er oppgitt som land, og mange navn har en meget fantasifull stavemåte. Emigranter via havn i andre europeiske land har også lett for å bli slått i hartkorn med immigranter fra vedkommende land. Alle data om oversjøisk emigrasjon fra 1825 til 1918 ble oppsummert og analysert i den nevnte publikasjonen *Utvandringsstatistikk* fra 1921. Fra 1866 er tallene spesifisert for emigrantenes alder og kjønn, fra 1868 etter menns yrke og fra 1905 etter oppgitt motiv for utvandring. Ikke-oversjøisk utvandring kan forfølges i oversikter over innvandrede nordmenn i historisk statistikk for andre europeiske land, slik det har vært utført i prosjektet om innvandring til Norge.¹¹

I perioden 1916 til 1931 fikk SSB nominative utdrag fra politiets fremmedregistre og laget på det grunnlag detaljerte tabeller både over utlendinger som ønsket å bosette seg fast her eller kun var på besøk som turister eller handelsreisende. Dette materialet er for det første tiåret inkludert i *Folkemengdens bevegelse*. Tiltaket ble imidlertid stoppet fordi datagrunnlaget var mangelfullt. Særlig problematisk var det at hjemvendte norskamerikanere fra 1927 ble unntatt fra plikten til å melde fra til politiet, noe som i stor grad var å lovfeste gjeldende praksis – et økende antall sesongpendlet som arbeidsmigranter mellom Norge og USA og kunne enten bli registrert som innvandret til

---

¹¹ Jan Eivind Myhre har foretatt en slik analyse i *I nasjonalstatens tid, 1814-1940*, bind 2 i *Norsk innvandringshistorie*, Oslo 2003.

Norge mange ganger eller ingen. Vi må derfor konstatere at også for mellomkrigstida gir folketellingene det sikreste grunnlaget for å tallfeste både antall immigranter til Norge og antall migranter mellom de ulike deler av landet. Dette vil imidlertid kun fange opp nettostrømmene av flyttere, idet vi kun kan se hvem og hvor mange som i folketellingsåret bodde i en annen kommune enn den de var født i; ikke andre mellomliggende flyttebevegelser. Forskning på longitudoinalt svensk materiale, som i prinsippet viser hver eneste flyttebevegelse, gir det klare resultat at bruttostrømmene av flyttere er langt mer omfattende, især gjelder det flytting internt i hvert kirkesogn eller kommune (Thorvaldsen 1995). Fra 1950 kan slike detaljer fanges opp i befolkningsregistret, og i noen grad gjennom retrospektive variabler i tidligere folketellinger. For eksempel spurte den kommunale folketellinga i Bergen i 1912 hvor lenge innflytterne hadde bodd i byen, mens folketellinga 1950 for hele landet spurte etter forrige bosted, innflyttingstidspunkt og bosted i 1946 for alle som hadde byttet bostedskommune etter det tidspunktet. Disse opplysningene var til nytte i arbeidet med å lage et nasjonalt befolkningsregister. Fra 1967 har Norge årlig migrasjonsstatistikk, mens tidligere tall i stor grad må basere seg på nettooppgaver fra folketellingene.

Helsestatistikk

Forskere må oftest basere historiske undersøkelser av årsakene til sykdom og død på indirekte utnyttelse av informasjon i kirkebøkene. For eksempel er det sannsynlig at mange dødsfall blant spedbarn om sommeren skyldes tarmbakterier, mens høy dødelighet om vinteren heller skyldes sykdommer i luftveiene. Heldigvis har vi også lange serier med mer direkte medisinsk statistikk. Allerede fra 1794 skulle alvorlige, smittsomme sykdommer innrapporteres til de sentrale helsemyndighetene i form av årlige rapporter (Backer 1948). Fra 1814 gikk rapportene til Kirkedepartementet, og fra 1846 til Departementet for det indre. Mer systematisk innrapportering av sinnslidende ble instituert fra 1848, av spedalske fra 1856 og av tuberkuløse fra 1900. Umiddelbar rapportplikt for epidemier ble lovfestet i 1860. I siste halvdel av 1800-tallet ble det etter hvert innført dødsattester med angivelse av dødsårsak i alle norske byer, mens dette først ble gjort obligatorisk på landet i 1892. Fra 1939 ble attestene sendt direkte til helsemyndighetene, ikke via presten. Samtidig kunne kodingen av dødsårsakene gjøres i SSB, noe som ga en mer konsistent statistikk. Fra 1901 skulle jordmødrene rapportere inn alle fødsler, inklusive de dødfødte, direkte til helsemyndighetene.

Årlige rapporter fra distriktslegene har vært trykket for de fleste tidspunkt etter 1814; tiåret 1817 til 1826 er det viktigste unntaket. I starten ble beretningene om sunnhetstilstanden trykket som vedlegg til andre publikasjoner, men utgjorde fra 1853 den selvstendige serien *Beretning om Sundhetstilstanden og Medisinalforholdene i Norge*, som ble en del av *Norges offisielle statistikk* fra 1859. Tidligere oversikter var svært summariske, først fra 1853 fins statistikk over dødsårsaker og medisinsk behandling på sykehus. De fylkesvise oversiktene måtte utelates på 1930-tallet på grunn av nedskjæringer i de offentlige utgiftene. (En viss kompensasjon får vi gjennom den kommunale helsestatistikken som har

vært publisert årlig for Kristiania fra 1860 og for Bergen siden 1890.) Byggingen av velferdsstaten etter krigen innebar innsamling og publisering av en stadig mer detaljert statistikk over utbredelsen av de ulike typer sykdommer samt deres behandling, og en nøyaktig tallfesting av dødsårsakene. En beslektet statistisk serie omhandler militære rekrutter fra 1878, etter at allmenn verneplikt var innført to år tidligere. Her fins data om den fysiske tilstanden til rekruttene, for eksempel kroppshøyde, men inkluderte ikke hele Nord-Norge før i 1899 (Backer 1948:337f).

Denne artikkelen har vist hvordan vitalstatistikken og aggregatene fra folketellingene har et felles opphav både idéhistorisk og praktisk som ledd i merkan-tilismens tiltak for å kartlegge befolkningsressursene. I en rekke demografiske regnestykker utgjør tall fra vitalstatistikken telleren i brøken, mens tall fra folketellingene brukes i nevneren. Det har derfor vært viktig å lage de to typene statistikk for de samme enheter både når det gjelder administrative, geografiske områder og gruppering av befolkningen etter alder og andre variabler. Slik familierekonstitusjonsmetoden har vært brukt til å skape oversikt over befolkningen i et prestegjeld, vil lenking av ulike befolkningsregistre fra nå av muliggjøre maskinell produksjon av folketellinger med korte mellomrom.

Litteratur

- Backer, Julie K. (1947): Population Statistics and Population Registration in Norway. Part I. The Vital Statistics of Norway: an Historical Review", *Population Studies*.
- Backer, Julie K. (1948): Population Statistics and Population Registration in Norway. Part 2. The Vital Statistics of Norway: an Historical Review", *Population Studies*.
- Catteau-Calleville, Jean Pierre Guillame (1802): *Tableau des états danois considérés sous les rapports du mécanisme social*, Paris.
- Drake, Michael (1969): *Population and Society in Norway, 1735-1865*, Cambridge.
- Dyrvik, Ståle (1983): *Historisk demografi*, Bergen.
- Engelsen, Rolf (1983): "Mortalitetsdebatten og sosiale skilnader i mortalitet", *Historisk tidsskrift*.
- Glass, David V. (1973): *Numbering the People. The Eighteenth-Century Population Controversy and the Development of Census and Vital Statistics in Britain*, Farnborough.
- Herstad, John (1975): "Bispelistene som kilde til eldre norsk befolkningsstatistikk", *Heimen*.
- Herstad, John (2000): *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735-88*, Oslo.
- Høgsæt, Ragnhild (1990): "Begravelseskikker og trosforestillinger i det gamle bondesamfunnet - en feilkilde når en bruker de eldste kirkebøkene til å studere dødelighet?", *Historisk tidsskrift*.
- Kiil, Alf (1969): *Arkivkunnskap*. Statsarkiva, Oslo.
- Kiær (1882): Bidrag til en norsk Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå, Kristiania.

- Norges offisielle Statistikk, Ny Række. C. No. 1, *Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik : Indledning til Tabeller indeholdende Resultaterne af Folketællingen i Norge 1 Januar 1876*, Kristiania 1882.
- Norges offisielle statistikk, serie A, nr. 957, *Fortegnelse over Norges offisielle statistikk og andre publikasjoner utgitt av Statistisk sentralbyrå 1828-1976*, Oslo 1978.
- Niemi, Einar, Jan Eivind Myhre og Knut Kjeldstadli (2003): *I nasjonalstatens tid. 1814-1940*, bind 2 i Knut Kjeldstadli (red.), *Norsk innvandringshistorie*, Oslo.
- Nysæter, Egil (1992): *Norske arkivkatalogar. Oversikt over katalogar, register, mikrofilm, kjeldeutgåver m.m. i norske arkiv*, Oslo.
- Olson, Richard (1993): *The emergence of the social sciences, 1642-1792*, New York/Toronto.
- Sogner, Sølvi, Hege Brit Randsborg og Eli Fure (1983): *Fra stua full til tobarnskull. Om nedgangen i barnetall i norske familier i de siste 200 år, med særlig vekt på perioden 1890-1930*, Oslo.
- Statistisk sentralbyrå (1888): *Livs- og dødstabeller for det norske folk*, NOS III 68.
- Statistisk sentralbyrå (1995): *Historisk statistikk 1994*, NOS C 188.
- Statistisk sentralbyrå (1998): *Publikasjonsoversikt 1977-1996*.
- Søbye, Espen (1998): "Jødeforfølgelsene under den annen verdenskrig. Et mørkt kapittel i statistikkens historie?", *Samfunnsspeilet*.
- Thorvaldsen, Gunnar (1995): "Longitudinal Sources and Longitudinal Methods – Studying Migration at the Stockholm Historical Database" i Anders Brändström og Lars-Göran Tedebrand (red.) *Swedish Urban Demography during industrialization*. Umeå.
- Thorvaldsen, Gunnar (1996): *Håndbok i registrering og bruk av historiske persondata*, Oslo.
- Thorvaldsen, Gunnar (1997): "Om grenser og områder i lokalhistorisk forskning". Kjeldstadli, Knut et. al. (red.): *Valg og vitenskap. Festskrift til Sivert Langholm*, Oslo.
- Thorvaldsen, Gunnar (2004): "The Norwegian Census. An International and longterm perspective." *The History of the Family*. Vol. 9/1 pp. 33-45.
- Woods, Robert (2000): *The Demography of Victorian England and Wales*, Cambridge .

Kjartan Soltvedt

Folkeregistre og personnummer-systemer i Norge fra 1905 til 2001

Et hovedpoeng i Statistisk sentralbyrås (SSB) informasjonsarbeid i forbindelse med folke- og bolig tellingen i november 2001, var at tellingen for Norges vedkommende ville være den siste som baserte seg på at hele befolkningen skulle fylle ut skjema. Visjonen er at all relevant befolkningsstatistikk skal kunne hentes direkte ut av registre, og viktigst blant disse Det sentrale folkeregister. Folketellingen i 2001 danner slik en foreløpig avslutning på en utvikling der folketellingenes betydning gradvis er redusert. I de seneste tellingene har ikke lenger målet med tellingen vært å få vite hvor mange mennesker som bor i landet, men å kartlegge andre trekk ved befolkningens sammensetning og levekår. I skjemaene publikum mottok høsten 2001, var de viktigste personopplysningene utfylt på forhånd. På tidspunktet da de tradisjonelle folketellingenes tid erklæres som et tilbakelagt stadium, er det betimelig også å se på fremveksten av personregistre i Norge. De er folketellingenes historiske etterfølger.

Personregistre representerer ikke bare en digitalisert videreføring av tradisjonell statistisk virksomhet, teknologien åpner i prinsippet også for at opplysninger som innhentes kan anvendes på helt andre måter enn tidligere. Forut for registrenes tid fantes to hovedtyper av data som SSB brukte. Gjennom ulike tellinger hentet SSB sine egne data. I tillegg var SSB sekundærbruker av mye materiale som forvaltningen hentet inn. Med registre åpnes det teknologisk for en økt utveksling av data begge veier. I hovedsak er det slik at registrene er administrative. Når statistikken legges om til å bli registerbasert, innebærer dette at den offisielle statistikken i mindre grad blir primærbrukere av grunnlagsmaterialet for statistikken. Men data går også i noen grad fra SSB til forvaltningen, ettersom viktige registre som skal omfatte hele befolkningen lettest kan bygges opp ved at hele befolkningen først telles. Slik er det også med Folke- og bolig tellingen 2001, der viktige mål er å oppgradere det såkalte GAB-registeret¹.

---

¹ GAB står for register for grunneiendom, adresse og bygning, og føres av Statens kartverk.

En slik utvikling innebærer at sentrale statistikkfaglige normer om at statistisk grunnlagsmateriale ikke skal gis videre, utfordres. Det er i all hovedsak ulike dilemma og avveininger knyttet til forholdet mellom administrasjon og statistikk denne artikkelen vil handle om.

I Norge ble de viktigste grunnsteinene i personregistersystemet lagt på 1960-tallet. Valgene som ble tatt på 1960-tallet har i stor utstrekning lagt føringer på den videre utviklingen av registersystemet. Dette har i Norge fått betydning for registersystemenes bruk både i statistikk og i generell forvaltning. I denne artikkelen står følgende forholdet mellom de administrative og statistiske sidene ved personregistrene sentralt, men også utviklingen av folkeregistrene forut for opprettelsen av Det sentrale personregister i 1964 vil bli behandlet.

Det viktigste personregisteret i Norge er Det sentrale folkeregister (inntil mars 1995 Det sentrale personregister). Det ble i 1946 obligatorisk med folkeregister i alle kommuner, mens Det sentrale personregister altså kom i 1964. Samtidig ble også fødselsnummeret innført. Fødselsnummeret er et 11-sifret identifikasjonsnummer som tillater en unik digital identifikasjon av hvert enkelt individ i registrene. Ingen av disse begivenhetene påkalte noen debatt i samtiden. Utenforstående som går igjennom de politiske dokumentene som sanksjonerte opprettelsen, vil ha enkelte problemer med å forstå hva som faktisk ble vedtatt. Innføringen av fødselsnummeret var en begivenhet som det først i ettertid lar seg gjøre å fastslå rekkevidden av. Nummeret er blitt vår viktigste signatur i den digitale verden, og følger med på identifikasjonspapirene vi omgir oss med til daglig, slik som pass, bankkort og førerkort. Mindre synlig for publikum er det imidlertid at fødselsnummeret også har stor betydning for hvordan statistikk blir utarbeidet. Fordi fødselsnummeret er et unikt identifikasjonsbegrep, hører det med blant de opplysningene som er med i de fleste offentlige personregistre. Dette gjør det mulig å koble sammen ulike registre, samt at registre kan knyttes sammen med individdata. På denne måten kan registre anvendes til å lage statistikk, og i stadig større omfang er det også slik offisiell statistikk blir utarbeidet.

Foran folketellingen i 1970 kunne lederen for SSBs folketellingskontor proklamere at folketellingen nå hadde utspilt sin rolle som primærkilden til norsk befolkningsstatistikk: "Vi holder ikke folke- og bolig telling for å telle hvor mange det er av oss nordmenn. Det vet vi" (Byråpraten 1969:9). I 1970 lot konturene av det som i byråsjargong fra denne tiden gjerne ble omtalt som det "arkivstatistiske system" seg ane. Betegnelsen "arkivstatistisk system" refererte til et sett av ulike registre som kunne, og skulle kobles mot hverandre. I statistisk øyemed var det nye med registeret at opplysninger som ble samlet inn, ikke bare var relevante for en enkelt undersøkelse. Fordi opplysninger ble lagret og kunne hentes frem igjen ved senere anledninger, ville verdien av de enkelte data øke ettersom det totale tilfanget av data ble større. Systemet ville åpne for gjenbruk av data. Dette muliggjorde blant annet for "longitudinelle" analyser, der den samme gruppe av individer kunne studeres over lengre tidsrom. SSBs optimisme over mulighetene som åpnet seg, var til dels formidabel. Hos to av Byråets tyngste navn, Svein Nordbotten og Odd Aukrust, het det i 1969 at "[M]ed de data som allerede finnes i arkivene, er det lagt et grunnlag som med

overkommelige kostnader kan utbygges videre og gi et datagrunnlag for samfunnsvitenskapelig forskning som få eller ingen land vil ha maken til". Byrået etablerte i disse årene også en egen Gruppe for personmodeller, som skulle drive med forskning på "befolkningens sammensetning, utvikling og atferd", basert på "matematisk formulerte modeller" (Aukrust og Nordbotten 1969:13).

Fra et noe annet synspunkt danner også inngangen til 1970-tallet et vendepunkt. 1970-tallet markerte kulminasjonen på den sosialdemokratiske ordenen, men også begynnelsen til oppbruddet fra den. Et vesentlig trekk ved denne utviklingen var en tiltakende kritikk av forestillingen om at samfunnsutviklingen bevisst kunne planlegges. Parallelt med kritikken som ble rettet mot planstaten, begynte problemstillingene omkring personvernsspørsmål i tiltakende grad å bli diskutert. At selve ordet "personvern" ikke er eldre enn 30 år, forteller at dette i mange henseende var en ny diskusjon, selv om det straks må føyes til at man tidligere ikke var helt ukjente med problematikken.² Uttrykk som "personlighetsvern" og "privatlivets fred" var kjent fra eldre norsk rettspraksis, men var lite anvendt utenfor den rent juridiske sfære. Den norske debatten om personvern munnet ut i personregisterloven som ble vedtatt i 1978, og gjort gjeldende fra 1980. Inntil den ble avløst av personopplysningsloven i 2001, var personregisterloven den viktigste lovgivningen på feltet personvern. Jurister som på 1970-tallet forsøkte å forklare hvorfor spørsmålet om personvern hadde blitt viktig, sporet aktualiteten til den teknologiske utviklingen. Det var i all hovedsak den nye datateknologien som skapte behov for bedret rettsvern på området. Innflytelsen fra USA var for øvrig helt åpenbar: Begrepet personvern reflekterte et forsøk på å oversette det engelske ordet "privacy". I ettertid er det lett å slå ned på at ny teknologi neppe var det eneste opphavet til bekymringen. Datatilsynets direktør Georg Apenes skriver i forordet til kommentarutgaven til den nye personopplysningsloven, at bekymringen på 1970-tallet i hovedsak var knyttet til en frykt for "Big Government". Dette setter Apenes i kontrast til dagens situasjon, der bekymringene i hovedsak er rettet mot "Big Business" (Johansen mfl. 2001:18).

I denne sammenhengen er det relevant å peke på at personvernsspørsmålet ble bannerført av den politiske opposisjonen. Selv om det nok kan snakkes om en tverrpolitisk bekymring over konsekvensene av datateknologien, var det når det kom til stykket, representanter for Høyre som faktisk satte spørsmålet på den politiske dagsordenen. Politiseringen av personvernsspørsmålet fulgte i etterkant av at norske media hadde satt søkelys på den offisielle statistikkens virkemåte. Mest kontroversiell ble deler av utdanningsstatistikken. Dette var det "arkivstatistiske systemet" satt i funksjon. I norsk sammenheng kom dermed en viktig side av spørsmålet om personvern til å dreie seg om samfunnsplanleggenes anledning til å innhente og anvende personopplysninger av sensitiv karakter.

---

² Det hører med til bildet at statistikkloven av 1907 inneholdt særskilte bestemmelser om konfidensialitet, blant annet forbud mot videreformidling av statistisk grunnlagsmateriale.

Frivillige folkeregistre

Frem til 1900 var personregistrering i hovedsak begrenset til sogneprestenes føring av kirkebøkene. Kirkebøkene danner grunnlaget for statistikken over folkemengdens bevegelse (fødsler, dødsfall og vigsler), også kalt vitalstatistikk. Fra 1916 ble det innført sivil registrering av fødsler, et eget fødselsregister, med sogneprestene som registerførere. Opplysningene som ble innhentet via sogneprestene, ble i mellomkrigstiden gjerne omtalt som sivilstandsregistrering. Dette forteller noe om registreringsens doble formål. Den skulle både danne grunnlaget for en viktig del av befolkningsstatistikken og være en kilde til å definere individenes identitet og rettslige status. Ved siden av sivilstandsregistreringen fantes det også enkelte andre former for meldeplikt. Fattigloven §19 krevde meldeplikt for alle som flyttet inn i en fattigkommune. Som enkelte av tidens kommentatorer beklaget, forble dette imidlertid en ren papirbestemmelse.

Gjennom store deler av 1800-tallet hadde passtvangen regulert og begrenset mobiliteten i samfunnet. Med henvisning til liberalistiske idéer ble passtvangen opphevet med den nye passloven av 1860.³ Ved inngangen til det 20. århundre ble imidlertid de frie befolkningsstrømmer som lovendringene tidligere på 1800-tallet hadde åpnet for, oppfattet som stadig mer problematisk. Med tre nye lover, alle vedtatt mellom 1898 og 1901 (løsgjengerloven, den nye fattigloven og fremmedloven av 1901), ble et mer restriktivt regime igjen etablert. Flere forhold lå til grunn for den nye holdningen. Et forhold av generell karakter var den økte mobiliteten i industrisamfunnet. Nye teknologier og institusjoner var påkrevet for å føre kontroll over befolkningsforholdene i de industrialiserte storbyene. Lokalsamfunnenes uformelle kontroll måtte erstattes av institusjonelle ordninger. Dreiningen fra en liberalistisk til en mer proteksjonistisk politikk kan imidlertid ikke utelukkende forstås med henvisning til fremveksten av store befolkningskonsentrasjoner. Arbeiderorganisasjoner ønsket seg en mer restriktiv fremmedlovgivning for å beskytte sine arbeidsplasser. Utbygging av sosialpolitiske ordninger innebar også med nødvendighet utbygging av systemer for identifikasjon av hvem som var berettiget utelser. Dette forholdet kom nok til å bli tillagt større vekt senere, men spørsmålet om den såkalte hjemstavnensretten hadde stor betydning i fattigforsorgen. Endelig er det også verdt å bemerke at den nye lovgivningen identifiserte særskilte grupper som objekt for spesielle tiltak. Det gjaldt først og fremst løsgjengere, som løsgjengerloven åpnet for at kunne interneres og settes til tvangsarbeid. I debatten om ny fremmedlov var også ønsket om å beskytte seg mot "slette befolkningselementer" fra utlandet et viktig motiv.

Den første loven om folkeregistre kom i 1905, og kan på mange måter ses som en forlengelse av den innsnevringen av bevegelsesfriheten lovgivningsarbeidet rundt århundreskiftet varslet. Den drivende kraften bak forslaget var sjefen for Kristiania kommunes statistiske kontor, juristen Gustav Amneus, av

---

³ For en diskusjon om forhold knyttet til synet på bevegelsesfrihet i Norge i perioden, se Niemi mfl. 2003:kapittel 8.

skandinaviske kolleger omtalt som "skaparen av det modärna folkregistret" (Andersson 1930:3). Amneus fikk i 1902 innvilget et stipend til en studietur til Stockholm, København og Göteborg for å studere de ordningene for befolkningsregistrering som fantes i disse byene. Amneus fant imidlertid ingen av disse byenes ordninger tilfredsstillende. Amneus utformet derfor selv et eget system for registerføring av befolkningen. Det nyskapende i hans system var å erstatte protokoller med løse registerkort. I stedet for den praksis som ble ført i vitalstatistikk med protokoller, skulle hvert enkelt individ føres inn på et eget registerkort, som kunne holdes kontinuerlig oppdatert. I alt fire ulike registre ble ført: hovedregister, adresseregister, inn- og utflyttingsregister (Amneus 1923:249-250).

Amneus' anstrengelser resulterte i et lovforslag oversendt Justisdepartementet av formannskapet i Kristiania. Dette skjedde i 1902. I tre år ble saken liggende i Justisdepartementet, før saken ble fremmet under Edvard Hagerups periode som justisminister.

Loven som ble vedtatt var fakultativ. Den åpnet for at de enkelte kommuner kunne opprette folkeregistre, men inneholdt ingen pålegg om at de skulle gjøre det. Loven inneholdt bare to paragrafer. De kommunene som ønsket det, kunne opprette et folkeregister. Samtidig bestemte loven at i kommunene som innførte register, var innbyggerne pliktige til å avgi opplysninger om navn, stilling/erhverv, bopel, fødselsdato, fødested, statsborgerskap og ekteskapelig stilling. Det ble også pålagt huseiere å gi opplysninger om beboerne, og meldeplikt for flyttinger innenfor kommunegrensene. Endelig legaliserte også loven årlige kommunale folketellinger.

Justisdepartementets lovforslag var først tenkt som en særlov for Kristiania. Departementet antok at bare de største byene hadde behov for folkeregistre. Odelstinget erstattet imidlertid lovtekstens uttrykk "bykommune" med "kommune", men dette var også det eneste tilløpet til debatt omkring lovforslaget.

1. januar 1906 ble Kristiania folkeregister opprettet, med Gustav Amneus som sjef. Frem til 1911, da Bergen fulgte i Kristianias fotspor, var folkeregisteret i Kristiania det eneste av sitt slag i Norge. Opprettelsen av folkeregisteret i Bergen kom som en følge av at folketellingen i 1910 viste at folketallet i Bergen var mindre enn hva byens innbyggere selv hadde antatt. I debatten som fulgte etter at tellingsresultatene var offentliggjort, henstilte *Bergens Aftenblad* Amneus om å gi en uttalelse om hvilke tiltak som kunne anvendes for å gi byen en bedre oversikt over befolkningsutviklingen.

Henstillingen resulterte i en artikkelserie, der Amneus ikke uventet benyttet anledningen til å tale varmt om fortreffeligheten ved sitt eget system (*Bergen Aftenblad* 1911). Folkeregisteret i Kristiania hadde vært en ubetinget suksess. En umiddelbar fordel var at systemet forenklet arbeidet med de mange manntallene de kommunale myndighetene var pliktige å føre. Dette var valgmanntall til kommune- og stortingsvalg, skattemanntall, jurymanntall, manntall over

skolepliktige barn, samlagsmanntall og fortegnelse over innflyttede personer.⁴ Amneus' fremste argument var derfor knyttet til det potensialet for effektivisering som lå i systemet. Systemet betalte seg selv. Som belegg for dette, anførte Amneus at de samlede utgiftene til drift av folkeregisteret samt utarbeidelse av de ulike manntallene alene, var mindre i årene 1906-1908 enn hva utarbeidelsen av valgmanntallet hadde vært i årene 1903-1905. Det veide også tungt at valgmanntallet ble langt mer presist etter at det ble utarbeidet på basis av folkeregisteret. Størst umiddelbar gevinst var imidlertid knyttet til skattemanntallet, der den skjerpede kontrollen over skattepliktige personer innebar en kraftig vekst i skatteinntektene. Veksten i antall skattepliktige personer hadde i perioden 1906-1910 overgått befolkningsveksten, et talende uttrykk for registerets suksess i så måte. De økte skatteinntektene innebar at den kommunale skattøren ble redusert fra 15 til 11. Amneus anførte at folkeregisteret hadde en "ikke helt uvæsentlig Del af Æren for" at skattesatsen var redusert.

Til tross for at Kristiania folkeregister hadde vært en solskinnshistorie, var det ved siden av Bergen og Kristiania bare Moss som før utbruddet av første verdenskrig hadde opprettet folkeregister. Fra første verdenskrigs utbrudd og frem til 1920 ble det imidlertid opprettet en rekke folkeregistre. Dette gjaldt i hovedsak middelsstore by- og landkommuner. Ved utgangen av 1920 fantes det folkeregistre i 31 norske kommuner. Det var hovedsakelig tre typer av kommuner som opprettet folkeregistre i denne perioden: Byene som kom etter Kristiania i størrelse (Trondhjem, Stavanger, Drammen og Kristiansand), forstadskommuner (Aker, Bærum, Lørenskog, Laksevåg og Loddefjord) og kommuner med ny industri (Odda, Sauda, Fauske (Sulitjelma) og Tinn (Rjukan)). Det var altså kommunene med den største befolkningen eller den raskeste folkeveksten (de ensidige industristedene) som opprettet folkeregistre i disse årene. I flere av de mindre kommunene var opprettelsen nært knyttet til industrialisering. I Kvam i Hordaland gjaldt folkeregisteret bare for byggekommunen Aalvik, hvor industriallegget Bjølvefossen lå. Kyrkjebø i Sogn og Fjordane vedtok å opprette et register, men i 1920 var registeret ennå ikke kommet i drift, ettersom "der ved anlæggene i Høyanger har været arbeidsstans, og for den øvrige del av herredet var ikke registeret påkrævet". Henstand i "eftersporing[en] av bortreiste arbeidere" ble en viktig oppgave for registrene i disse kommunene (Amneus 1920:51).

For å forstå veksten i antall kommuner med registre bedre, er det nødvendig å se nærmere på hvilke funksjoner folkeregistrene skulle ivareta. Det er åpenbart at å opprette et folkeregister innebar en effektivitetsgevinst for de enkelte kommunene. Men dette belyser bare i liten grad hvorfor det nettopp var i krigsårene at den raske veksten i folkeregistre kom.

---

⁴ "Samlagsmanntallet" var en oversikt over de stemmeberettigede ved avstemningene om brennevinssamlag, som ble avholdt hvert femte år. Fortegnelsen over innflyttede personer vedrørte fattigloven §19.

For bedre å gripe denne utviklingen, er det nyttig å trekke inn i et moment som Amneus la mindre vekt på i sin kampanje for å utbre systemet. 1890-årene var tiåret med den raskeste befolkningsveksten i Oslo bys historie. I 1875 hadde folketallet vært 76 000, i 1890 var det fordoblet til 151 000, og i 1900 anes konturene av en storby med et innbyggertall på solide 227 000. Det var i første rekke denne raske befolkningsveksten som i Kristiania aktualiserte spørsmålet om en skjerpet kontroll av befolkningsstrømmene. I forbindelse med utarbeidelsen av fremmedloven hadde Kristiania politikammer i 1898 henstilt om at det ble innført ordninger av noenlunde samme karakter som det senere folke-registeret. Også politimesteren trakk frem problemene knyttet til utarbeidelsen av de mange manntallene, men foranledningen for politimesterens forslag var ønsket om en skjerpet kontroll av befolkningsbevegelsene. Justisdepartementet oppfattet det imidlertid som betenkelig med en ordning der politiet fikk anledning til direkte å føre kontroll over befolkningen. Departementet fant i likevel forslaget med folkeregisteret etablert som et uavhengig kontor, som ble fremsatt fire år senere, akseptabelt.

I 1915 ble folkeregisterloven av 1905 avløst av en ny lov. Eneste forskjell fra den gamle loven var at meldingsplikten ved flyttinger ble innskjerpet. Innbyggere i kommuner med folkeregistre skulle nå også melde til registeret når de flyttet ut av kommunen. Lovendringen fikk neppe noen stor praktisk betydning for folkeregistrenes virke. Et mer interessant forhold ved 1915-loven er den politiske sammenhengen den ble til i. Stortingsforhandlingenes registerbind for dette året indekserer lovforslaget sammen med fremmedlovgivningen. Loven ble da også behandlet i Odelstinget sammen med et tillegg til fremmedloven av 1901. Hensikten med denne siste lovendringen var å bedre muligheten for å føre kontroll med omreisende, samt å hindre innvandring av folkegrupper som ble definert som uønskede, slik som sigøynere. Folkeregisteret fant slik sin plass i den offentlige administrasjonen som et instrument for å overvåke befolkningens bevegelser samt å skille de uønskede fra de ønskede individene. Denne siden ved registrene ble ikke mindre viktig ved at det i 1917 også ble vedtatt et system der kommunene fikk anledning til å definere seg som "fulle". Dersom "boligforholdene eller i øvrig samfundsmæssige hensyn" tilsa det, kunne en kommune nekte utlendinger opphold (Thorud 1989:64-65).

1920-tallet innebar en ny vekst i antall folkeregistre. Kommunene som på dette tidspunktet opprettet folkeregistre, var typisk mindre bykommuner. Innstillingen fra borgermesteren i Hamar er instruktiv for å vise hvilke argumenter som ble anført til støtte for å opprette registre:

Hamar har hittil bygget skatteligningen på et skattemanntall der optas hvert år i januar måned av en (eller flere) dertil leiet mann. Dette manntall har vist seg å være unøyaktig, idet der regelmessig hvert år er opdaget flere tilfelle, hvor skattepliktige personer har vært uteglemt. [...] Foruten den ulempe og det merarbeide dette påfører ligningsvesenet, lider kommunen årligårs et større eller mindre skattetap derved at skattepliktige inntekter unngår beskatning. [...]

Fattigvesenet vil alltid kunne ha nytte av folkeregisteret ved kontroll av innflyttingstid og hjemstavnsløst fravær fra byen. Endelig må nevnes den direkte fordel kommunen vil ha av folkeregisteret ved utarbeidelsen av de forskjellige manntall (Finansdepartementet 1953:6-7).

Det er stort sett de samme argumentene Amneus brukte, med ett viktig unntak. "Hjemstavnsløst fravær" er nøkkelordet. Fattigloven av 1901 påla kommunene å bare betale forsorgsutgifter til de av innbyggerne som hadde hjemstavnsløst. Hjemstavn var definert som fast bopel i kommunen i minst to år. Behovet for bedre metoder for å definere den hjemstavnsløste befolkningen, sprang ut fra flere forhold. Flere sosialpolitiske ordninger var av kommunal karakter, viktigste var aldersforsikring. Det forelå derfor store forskjeller mellom kommunene når det gjaldt hvilke sosialpolitiske ytelser de kunne tilby, og disse ytelsenes omfang. Samtidig var den generelle økonomiske situasjonen vanskelig i Norge både på 1920- og 1930-tallet. Den økonomiske krisen innebar et bortfall av inntekter og en økning av utgifter som førte mange kommuner ut i en finansiell elendighet, i mange tilfeller endte det med at kommunen ble satt under administrasjon. En skjerpet kontroll med den hjemstavnsløste befolkningen ble en måte å minske utgiftene til fattigforsorg. Dersom en person henstilte om forsorg uten å ha hjemstavnsløst i kommunen, løp vedkommende risikoen for å bli sendt tilbake til hjemstavnskommunen (Seip 1994:39).

Mens det i 1927 til sammen fantes 43 folkeregistre, var tallet steget til 91 ved utbruddet av annen verdenskrig. Det var i hovedsak de mest folkerike kommunene som hadde innført folkeregister, slik at omtrent halvparten av befolkningen var folkeregistrert (Andersson 1927:515, Søybye 2001:128). Den betydelige økningen i antall registre forteller noe om at folkeregisteret oppfylte et behov i den kommunale administrasjonen. Men det var et betydelig aber med ordningen med fakultativ folkeregistrering. Fordi ikke alle kommuner hadde innført ordningen, var ikke systemet så effektivt som ønskelig. Problemet var i første rekke knyttet til utflytting fra kommuner med folkeregister. I praksis var det vanskelig å få folk til å melde fra når de flyttet fra en kommune med folkeregister til en kommune uten register. Dette innebar at mange som ikke lenger bodde i kommunen, fortsatte å være registrert som bosatt i kommunen. Problemet hadde så stort omfang at enkelte kommuner, som Oslo, så seg nødt til å gjennomføre årlige folketellinger for å opprettholde kvaliteten på registeret.

Allerede i 1920 tok derfor en interesseorganisasjon for bykommunene, Byforbundet, sammen med representanter fra 25 landkommuner, opp spørsmålet om å innføre obligatorisk folkeregistrering i alle landets kommuner. Gustav Amneus ble gitt i oppgave å utrede spørsmålet, og Amneus overleverte Justisdepartementet et lovutkast i 1922. Et viktig argument for Amneus var at man søkte å gjøre enkelte av krigstidens unntaksbestemmelser permanente: "Man bør nu smi mens jernet er varmt og benytte sig av den under rationeringstiden indarbeidede vane over hele landet til at melde alle flytninger", skrev Amneus i 1920 (Amneus 1920:54). Tidspunktet var dessuten gunstig sett

fra en annen synsvinkel: Listene fra folketellingen i 1920 kunne anvendes som grunnlag for de nye registrene. Saken trakk imidlertid i langdrag, og Justisdepartementet var heller ikke særlig innstilt på å gjøre noe med den (Ot.prp. nr. 135, 1945-46:2).

Effektivisering av lokaladministrasjonen forble det tyngste argumentet for å innføre folkeregister. En ordning som reduserte kommunale utgifter må ha appellert til gjeldstyngede kommuner. Blant statistikerne var det imidlertid andre hensyn som veide like tungt. Ønsket om en mer presis og fullstendig befolkningsstatistikk forble gjerne det oftest anførte argumentet. Det ble pekt på at folketellingen inneholdt enkelte systematiske feil, slik som en overrepresentasjon av personer med rund alder (30-åringer, 50-åringer etc.), noe som delvis tilskrevet spørsmålsformuleringene, delvis at folk i liten grad hadde presise kunnskaper om egen alder. Vitalstatistikken var også problematisk. I Norge var det ennå geistlige som hadde ansvaret for å føre fødselsregistre, selv om registrene formelt var sivile fra 1916. Statskirkens prester utførte denne oppgaven noenlunde i samsvar med forskriftene, mens det var annerledes med forstanderne for dissentermenighetene. Statistisk Centralbyrå oppfattet det som et betydelig problem at mange dissenterprester sjelden eller aldri lot høre fra seg. Byrået tok derfor et initiativ til en lovendring som innskjerpet meldeplikten (Kirke- og undervisningsdepartementet 1933).⁵ Her satte imidlertid Kirkedepartementet foten ned. Verken dette forslaget, eller et privat utarbeidet forslag fra Gustav Amneus, som var aktiv også herom en helt ut borgerlig sivilstandsregistrering, resulterte i noen faktiske endringer.

En indikasjon på hvor langt ønsket om en fullkommen registrering av befolkning kunne gå i mellomkrigstiden, var forslaget om å innføre et eget identifikasjonsdokument, *Kjennboken*, som skulle gjøres obligatorisk å bære for alle individer. *Kjennboken* var tenkt som en erstatning for alle øvrige identifikasjonspapirer som pass, sertifikater og attester. Systemets opphavsmenn var farmasøyten og rasebiologen Jon Alfred Mjøen og politimannen Jon Bø. Slik ideen ble presentert skulle *Kjennboken* inneholde et bredt spekter av identitetsdokumenter: fødselsattest, dåpsattest, konfirmasjonsattest, biologiske kjennemerker (høyde, hodeindeks, hårfarge, øyenfarge, hudfarge, fingeravtrykk), opplysninger om familieforhold, stamtre, ekteskapsattest, vaksinasjonsattester, helseerklæring, medlemskap i syke- og forsikringskasser, opplysninger om yrkesforhold, kontakt med fattigvesen, opplysninger om stemmeretts- og vernepliktsforhold, eksamenspapirer, tjenesteattester, bopel, pass og tjenesteopplysninger om sjømenn (Mjøen og Bø 1924:7).

1940-tallets reformer

Fra et liberalt ståsted må *Kjennboken* med dens store antall sensitive opplysninger oppfattes som lite annet enn et dårlig maskert forsøk på å sette

---

⁵ Utvalget besto av byråsjef D. Hvoslef, pastor L. Koren (Kirkedepartementet), sekretær Leif Vaglum (Socialdepartementet), sekretær Julie Backer (Statistisk Centralbyrå) og byråsjef Kristian Hansson (Justisdepartementet).

sentrale rettsstatlige prinsipper til side. Noe ironisk er det at den skriftlige presentasjonen av forslaget bar undertittelen "en ny vei til individets rettslige beskyttelse". Lovlydige borgere med plettfri vandel ville, ifølge opphavsmennene, ha lite å engste seg over. Hensikten var å gjøre noe med en stadig tiltakende masse av snyltere og kriminelle som det moderne samfunnet tillot "*boltre og bre sig som aldrig før*" (Mjøen og Bø 1924:3). For langt på vei de fleste ville imidlertid en og annen opplysning i *Kjennboken* stille vedkommende i et dårlig lys. Snarere enn et forslag som ivaretok rettssikkerheten, er det lettere å se *Kjennboken* som en åpning for vilkårlig maktbruk fra styresmaktens side. Argumentet for *Kjennboken* var knyttet til effektivisering og besparelser. Effektiviteten i systemet var imidlertid knyttet til at myndighetspersoner fikk tilgang på opplysninger som ga muligheter til raskt å danne seg en profil av vedkommende. Dette forutsatte at deres avgjørelser skulle fattes på grunnlag av opplysninger som hadde karakter av indisier.

Forslaget om å innføre *Kjennboken* kom politisk fra det ytre høyre, og betydningen av forslaget bør ikke overdrives. Det ble aldri på noe tidspunkt seriøst vurdert innført. Det bør også understrekes at forslaget, i streng forstand, ikke hadde noe med befolkningsstatistikken å gjøre. Men det ble debattert blant befolkningsstatistikkerne, til dels med stor entusiasme. Særlig aktuaren Henrik Palmstrøm, mye brukt i offentlig utredningsarbeid og medarbeider ved folketellingen i 1920, viste begeistring for forslaget. For Palmstrøm lå *Kjennbokens* fortreffelighet i at det åpnet for en mer komplett befolkningsregistrering. Noen kritiske bemerkninger til at boken drastisk ville svekke individenes personvern, hadde ikke Palmstrøm (1924:521-525). Denne siden av sakskomplekset ble ikke berørt av Palmstrøm i hele tatt, og ble mer generelt lite reflektert over i mellomkrigstidens statistiske debatt.

Annen verdenskrig dannet et vendepunkt i utbyggingen av norske folkeregistre. De brede trekkene i denne utviklingen er kjent fra før. Etter pålegg fra Reichskommisariat ble folkeregistre opprettet i alle norske kommuner fra 1. mars 1943. Samtidig ble sivilstandsregistreringen overført til folkeregistrene fra de geistlige myndighetene (Ot.prp. nr. 135, 1945-46:1). De tyske styresmaktens hensikter med å innføre folkeregistre i alle kommuner later til å ha vært et ønske om skarpere kontroll med befolkningens bevegelser. Da freden kom, ble igjen sivilstandsregistreringen tilbakeført de geistlige. Gjennom en ny lov i 1946 ble folkeregistre gjort obligatoriske i alle kommuner. Folketellingen i 1946 ble anvendt som grunnlagsmateriale for registrene.

Den offisielle versjonen av historien, slik den ble fortalt etter krigen, lyder at tyskerne hadde vanskjøttet grunnlaget for befolkningsstatistikken, slik at det måtte bygges opp på nytt etter krigen. I et brev fra Statistisk sentralbyrå til Justisdepartementet het det at det var tvilsomt om kirkebøkene og fødselsregistrene fra krigsårene "noensinne kan bli brakt helt à jour" (Ot. prp. nr. 135, 1945-46:2).⁶ Denne fremstillingen har det imidlertid vært stilt spørsmål ved i senere tid. Espen Søybe har fremhevet at SSB gikk langt i sine tilrådinger for å

---

⁶ Brevet er referert side 2.

sikre en best mulig folkeregistrering da Byrået ble gjort kjent med tyskernes planer. Byrået forholdt seg ikke bare lydige til de tyske planene slik de forelå, men tok også initiativ til å forbedre planene slik de forelå fra tysk side. Ikke minst ønsket SSB å forhindre at planene forble rene papirbestemmelser, noe korrespondansen i saken vitner om (Søbye 2001:128-129). Byrået fryktet trolig en kollaps i befolkningsstatistikken dersom de nye folkeregistrene overtok hele ansvaret for befolkningsregistreringen. Erfaringene fra mellomkrigstidens folkeregistre var fra et befolkningsstatistisk synspunkt ikke udelt positive. Byrået ønsket derfor at den varslede nyordningen av folkeregistreringen også måtte ta vare på befolkningsstatistikkenes behov. Det kan føyes til at SSB ikke selv hadde noe selvstendig administrativt ansvar for folkeregistrene under krigen slik det fikk senere. Da freden kom, viste det seg også at befolkningsstatistikken var i en kaotisk forfatning. Det relevante spørsmålet som imidlertid må stilles overfor SSBs holdning til folkeregistrene er avveiningen som ble gjort mellom behovet for en god befolkningsstatistikk og støtte til en ordning som tillot okkupasjonsmakten en skjerpet kontroll over befolkningens bevegelser.

Situasjonen i SSB ved fredsslutningen må på mange måter ha fortont seg som paradoksal. Den omleggingen av befolkningsregistrering som det tyske styret fikk gjennomført, svarte i stor grad til norske statistikerens visjoner fra mellomkrigstiden. Dette var imidlertid ordninger SSB nå vanskelig kunne argumentere for å videreføre helt uten endringer. En form for symbolsk avstand måtte opprettholdes.

Selve tidspunktet for opprettelsen av folkeregistrene etter krigen antyder det tvetydige i SSBs handling. I et brev til Bergen folkeregister fra høsten 1945 ble det opplyst at folkeregisteret kunne fortsette sin virksomhet som før, fordi en ny lov var på trappene (Statistisk sentralbyrå 1945). Den nye lov om folkeregistrer kom da også i 1946, etter en ualminnelig rask saksgang. Komiteen som forberedte loven ble nedsatt 31. mai. 8. august forelå innstillingen, og den 15. november 1946 ble loven sanksjonert (Stortingsforhandlinger 1945-46:661). Noe av bakgrunnen for hastverket ligger trolig i at loven om folkeregistrer måtte foreligge før folketellingen, som var besluttet avholdt i slutten av 1946. Loven tilordnet SSB som tilsynsorgan for folkeregistrene, med det resultat at et eget sentralkontor for folkeregistreringen ble etablert i SSB. De enkelte folkeregistrene forble imidlertid kommunale organer frem til 1964, da de sammen med ligningsvesenet ble overført til staten.

Noen større debatt medførte ikke lovforslaget. Loven ble sanksjonert av lagtinget mot 29 stemmer. Representanter fra distriktene var riktignok kritiske til at mindre kommuner ble pålagt enda en administrasjonsoppgave. Odelstinget nærte heller ingen forestillinger om at lovforslaget var noe annet enn en ren videreføring av en forordning fra NS-styret. Det ble videre stilt spørsmål ved forholdet mellom folkeregistrenes rolle som administrativt organ, og de befolkningsstatistiske oppgavene som skulle tilligge folkeregisteret. Dersom et av motivene bak å innføre obligatorisk folkeregistrering var å forbedre befolkningsstatistikken, fant enkelte av representantene det lite hensiktsmessig samtidig å føre sivilstandsregistreringen og den befolkningsstatistiske rapporteringsplikten som fulgte med denne, tilbake til prestene (Stortingsforhandlinger 1945-46:610-

615, 205-208). Da folkeregisterloven trådte i kraft, viste det seg også at ved de mange nyopprettede folkeregistre var problemene til dels betydelige knyttet til hva folkeregistrene skulle gjøre, og hvordan de utførte disse oppgavene.

Det første inntrykket som fester seg når en ser på folkeregistrenes første år, er en lettere form for kaos. Det viste seg at instruksene som ble sendt ut i første omgang, var svært mangelfulle. I viktige spørsmål som avlønning og registerets lokalisering internt i kommuneadministrasjonen forelå det ingen konkrete anvisninger. I de store kommunene var det mindre problemer, disse hadde hatt fungerende folkeregistre i mellomkrigstiden. I de mindre kommunene ble imidlertid et utall ulike løsninger forsøkt ut. Mappene over saker vedrørende de lokale folkeregistrene i arkivet til SSB fra disse årene er *tykke*. Dette dreier seg om mange henvendelser om tvetydigheter i folkeregisterlovens forskrifter, mange tilfeller av at individer hadde blitt dobbeltregistrert, men også om ikke så få irettesettelser fra SSB til de lokale registrene.

Mange av disse sakene kan karakteriseres som innkjøringsproblemer. I løpet av 1947 og 1948 må det imidlertid ha begynt å demre for SSB at folkeregistrene måtte organiseres strammere. I denne forbindelse sendte Byrådet ut en enquete til de lokale folkeregistrene. Enqueten dannet utgangspunktet for en rapport som ble sendt til Justisdepartementet som dokumentasjon på uholdbare forhold ved enkelte folkeregistre. Langt på vei de fleste av folkeregistrene var samlokalisert med andre deler av kommunaladministrasjonen. Mest vanlig var det at folkeregisteret delte lokaler med ligningsvesenet. Dette gjaldt 60 prosent av registrene, men enkelte folkeregistre delte lokaler med formannskapskontor, herredskasserer, trygdekasse, forsorgsvesen eller forsyningsnemnda. I tillegg var åtte folkeregistre lagt til lensmannskontoret, mens ett befant seg i et poståpneri. At folkeregistrene var lagt til ulike deler av administrasjonen i de forskjellige kommunene, var imidlertid bare å regne som helt ubetydelige problemer i forhold til de tilfellene der registeret ble oppbevart i registerførerens privatbolig. Undersøkelsen avdekket at dette var tilfelle i hele 160 kommuner.

I rapporten var det inntatt flere sitater som viste at folkeregistrene ble drevet etter ofte høyst uformelle metoder:

En registerfører (ligningssekretær) har litt hjelp av en sønn på 13 år og nå utføres en stor del av arbeidet som overtidsarbeid til langt utover kvelden.

(...)

En registerfører (ligningssekretær som har folkeregisteret hjemme hos seg og som ikke har lønn for arbeidet med folkeregisteret), lar dette arbeidet for det meste utføres av sin sønn som har 1 kr timen for det han gjør.

(...)

En registerfører (ligningssekretær) som har registeret anbrakt i dagligstuen hjemme, opplyser at hans bror som har fjøsarbeid ved siden av, mottar og noterer ned personlige meldinger, og en annen har hjelp av sin hustru som også delvis underskriver registreringsskjemaer (Statistisk sentralbyrå 1948).

Ved siden av de kuriøse driftsformene som i enkelte tilfeller ble avdekket, var et mer alvorlig forhold at det forelå få kriterier for hvilke personer som kunne ansettes som registerførere. I praksis hadde registerføreren oftest sin primære arbeidsoppgave i den delen av kommuneadministrasjonen som registeret var samlokalisert med. Oftest var dette ligningssjef eller -sekretær (58 prosent av registrene), men også herredskasserere, kontorsjefer, rådmenn, lensmenn, trygdekasserere, forsorgsforstandere, jordstyresekretærer, poståpnere, sjefen for arbeidskontoret og diverse underordnet personale ble tilsatt som registerførere. I prinsippet skulle sentralkontoret godkjenne enhver tilsetting, men på grunn av den store arbeidsmengden hadde kontoret bare behandlet og godkjent 22 tilsetninger frem til 1948. I praksis var det opp til kommunene selv å ansette hvem de ville som registerfører i disse første årene.

Mot slutten av 1940-tallet gjorde SSB flere forsøk på å skjerpe inn og formalisere arbeidsprosedyrene ved folkeregistrene. Et initiativ ble tatt overfor Rikstrygdeverket om å få i stand en formell ordning med at stillingene som trygdekasserer og registerfører ble kombinert (Statistisk sentralbyrå 25.3.1949). Kommunene fikk flere rundskriv som siktet på å innskjerpe rutineene. Et rundskriv av 4. mai 1949 foreskrev at en ny opptelling i registrene måtte foretas innen 1. juli samme år. Det hadde vist seg at den opptellingen som foregikk i forbindelse med folketellingen i 1946, inneholdt så mange feil og dobbeltregistreringer at det var uholdbart å fortsette med å anvende dette resultatet som basis for registeret. Et annet rundskriv, datert 2.6.1949, innskjerpet konfidensialitetsbestemmelsene. Det ble presisert at i motsetning til hva som nok kunne ha vært tilfelle tidligere, var registerføreren underlagt taushetsplikt. Et brev med tilsvarende innhold ble også sendt Norsk Presseforbund (Statistisk sentralbyrå 1949). Korrespondansen mer enn antyder at bestemmelsene om taushetsplikt i flere tilfeller må ha blitt brutt.

Folketellingen i 1950 ble anvendt til å revidere folkeregistrene, og i 1953 nedsatte Finansdepartementet et eget utvalg med mandat til å foreslå forbedringer ved driften av folkeregistrene.⁷ Det skulle gå nærmere ti år før registrene befant seg i en noenlunde anstendig forfatning.

Det er i etterkant vanskelig helt å se at opprettelsen av folkeregistrene innebar noen befolkningsstatistisk gevinst på kort sikt. I de første fem, seks årene var folkeregistrenes organisasjon for løs, i for stor grad preget av manglende rutiner og lite kompetent personale til at registrene på en tilfredsstillende måte kunne utføre de oppgavene de var tiltenkt.

Spørsmålet om sivilstandsregistreringen illustrerer den ambivalens som var knyttet til folkeregistrene i denne perioden. Bestemmelsen om å tilbakeføre sivilstandsregistreringen til prestene ble forsvart med at man antok at folkeregistrene først etter noen tid ville fungere ordentlig. Sivilstandsregistreringen innebar et for stort ansvar til at folkeregistrene i første omgang kunne tildeles oppgaven. Men det virker unektelig noe underlig at man gikk svært langt for å

---

⁷ Innstilling fra utvalget til effektivisering av folkeregistreringen m.k., oppnevnt av Finansdepartementet 1953.

sikre folkeregistrenes fortsatte eksistens, samtidig som man antok at de neppe ville ha stor nytteverdi den første tiden.

Det var derfor forventet enkelte problemer i folkeregisterets første år, men neppe av et slikt omfang som faktisk forekom. Det mer overordnede bildet som avtegner seg, var at systemet som ble etablert under krigen ble søkt bevart i etterkrigstiden. Det måtte imidlertid fremstå som noe annet enn en overlevning fra det tyske styret. Folkeregisterkomiteen, der SSB var representert ved Julie Backer ved siden av representanter fra Justisdepartementet og Aker folke-register, gikk således svært langt i å distansere seg fra det tyske systemet. Ikke bare fraskrev komiteen seg ethvert ansvar for situasjonen ved utgangen av krigen, men den frakjente seg også kjennskapet til hva som hadde foregått: "Folkeregistreringen ble visstnok gjort obligatorisk for hele landet ved "loven" av 3. sept. 1942, men systematisk gjennomført er den ikke blitt" (Justis-departementet 1946:5).

En side ved sentralkontoret for folkeregistrerings virke var derfor at de var svært påpasselige med at registre fra krigens dager ikke ble brukt som grunnlag for arbeidet til de nye folkeregistrene. Dette forekom imidlertid, og ble avdekket etter inspeksjonsturer fra sentralkontorets side (Statistisk sentralbyrå 1947). Det er riktignok ingen grunn til å betvile analysen av befolkningsstatistikken tilstand ved fredsslutningen, den befant seg sannsynligvis i en sterkt forkommen tilstand. Men dersom registrene fra krigsårene var så dårlige, hvorfor ble det så viktig å videreføre ordningen? Man hadde neppe tapt mye med å vente til folketellingen i 1950 med å opprette registrene. Men da hadde det politiske klimaet kanskje vært mindre gunstig. Gjennom å presse igjennom folkeregisterloven mens politisk konsens ennå fantes, unngikk man trolig å skape kontrovers om et spørsmål som var egnet til å vekke publikums skepsis.

Innføringen av fødselsnummeret og Det sentrale personregisteret

Den kanskje viktigste byggesteinen i det norske befolkningsregistreringssystemet var opprettelsen av Det sentrale personregister i 1964. Samtidig ble fødselsnummeret, et 11-sifret identitetsnummer, innført for hele befolkningen. Registreringene ble tatt i bruk for alle befolkningsendringer fra og med 1. oktober 1964, etter at folketellingslistene fra tellingen i 1960 hadde blitt anvendt som grunnlagsmateriale. Parallelt med dette ble også de lokale folkeregistrene overført fra kommunene til staten.

Den etablerte fremstillingen av denne utviklingen er at Det sentrale personregister kom som følge av at stadig flere offentlige myndigheter, særlig skatte- og trygdemyndighetene, hadde tatt i bruk nummersystemer til identifikasjonsformål i sine registre. For næringslivet, som var pliktige til å anvende disse numrene i sine oppgaver til det offentlige, var det imidlertid tungvint å måtte forholde seg til mange og skiftende nummerserier. Etter en henvendelse fra ulike næringsorganisasjoner ga derfor Finansdepartementet SSB i oppgave å utarbeide et system for faste identifikasjonsnummer for hele befolkningen. Det kan være verdt å nevne at dette skjedde mens Petter Jakob Bjerve var finansminister. Bjerve hadde vært direktør i Byrået siden 1948. Byrået skulle under planleggingen av registeret samarbeide med de institusjonene som

hadde interesse av saken, som Skattedirektøren, Rikstrygdeverket, Forsvaret og Rasjonaliseringsdirektoratet. (NOU 1975:10:113)

I 1972 ble det såkalte Seip-utvalget oppnevnt. Utvalgets mandat var å kartlegge det offentlige anvendelse av personregistre, samt å utarbeide forslag til lovgivning på området. Seip-utvalget refererte den offisielle begrunnelsen, men anmeldte skepsis til hvorvidt dette var det eneste motivet for å innføre fødselsnummer. Seip-utvalget festet seg ved et brev fra SSB datert 10. mars 1962, som fulgte som utrykt vedlegg til budsjettproposisjonen i 1963. Her het det at:

For Byrådet vil et personregister bli et viktig hjelpemiddel i statistikkproduksjonen både når det gjelder personstatistikk og økonomisk statistikk. Registeret vil gjøre det mulig for Byrådet å oppnå kvalitetsforbedring av statistikken gjennom samordning av opplysninger fra ulike kilder og det er en forutsetning for å kunne foreta undersøkelser på utvalgsbasis. Videre vil en lettere kunne utføre spesielle undersøkelser på kort varsel, og en vil få muligheter til å utarbeide statistiske data på områder som det har vært behov for å få bedre kjennskap til, f.eks. inntektsstatistikk, undervisningsstatistikk og helsestatistikk (NOU 1975:10:113).

Seip-utvalget konkluderte mot denne bakgrunnen at det nok lå flere motiver til grunn for innføringen av fødselsnummeret enn de tidligere anførte argumentene. Fødselsnummeret var også viktig for SSB fordi det utgjorde en forutsetning for etableringen av det "arkivstatistiske systemet". Det bør også føyes til at det lå en teknologisk forutsetning til grunn for nyvinningen: Personregisteret med nummer kunne vanskelig fungere uten å være basert på nye former for elektronisk databehandling. Byrådet hadde i norsk sammenheng vært tidlig ute med å investere i den nye teknologien.

Arkivstatistiske utopier og dystopier

Seip-utvalgets tvil angående motivene for å opprette personregisteret var nok berettiget. Sverige var det første landet i verden som innførte fødselsnummer. Dette skjedde allerede i 1946. Tanken om å få et tilsvarende i Norge dukket opp litt senere. Allerede de første trykte skjemaene til folkeregistrene inneholdt en rubrikk for fødselsnummer. Rubrikken vakte forundring blant enkelte av de lokale registerførerne. Etter henvendelse fra Valberg folkeregister kunne sentralkontoret opplyse om at rubrikken skulle anvendes "for det tilfelle at det skulle bli truffet en ordning med at hver person får eget fødselsnummer" (Statistisk sentralbyrå). Et notat som ble utarbeidet til et fellesskandinavisk møte om befolknings- og arbeidskraftsstatistikk fra 1963 antyder også at Statistisk sentralbyrå forut for henvendelsen fra Finansdepartementet hadde sondert mulighetene for å innføre et sentralt personregister med fødselsnummer:

Statistisk sentralbyrå har lenge syslet med tanken om et sentralt personregister som eventuelt skulle bygge på et personnummer-system. Det ble fra Byråets side forsøkt med noen små prøveballonger for noen år siden, blant annet ble det skrevet en liten artikkel i et orienteringsblad for den offentlige administrasjon om de muligheter et personnummersystem og personregister innebærer. Det ble også holdt et par mindre foredrag nærmest for å lodde den umiddelbare stemning. Byrådet fant imidlertid ikke grunn til å gå til noe aktivt skritt for å sette tanken ut i livet (Bendiksen 1963:7).⁸

Interesser fra ulike hold trakk altså i samme retning når det gjaldt å etablere Det sentrale personregister. Å spekulere i hvilke av disse interessene som var den sterkeste, vil være en rent akademisk øvelse. Men det er liten tvil om at det var i Byrådet man fant den største entusiasmen for reformen, og at SSBs entusiasme først og fremst var knyttet til de statistiske mulighetene som åpnet seg, og bare i mindre grad til de administrative.

Samtidig med personregisterets oppkomst dukket også begrepet "arkivstatistisk system" opp i Byråets interne diskusjoner. I de første årene personregisteret fantes var det riktignok lite man rent faktisk kunne anvende systemet til. I budsjettproposisjonen for 1968-69 ble det opplyst at arbeidet med å opprette personregisteret "på det nærmeste er fullført" (St.prp. nr. 1, 1968-69:29). Heller ikke internt i SSB er det lett å peke på at det arkivstatistiske systemet fikk noen betydelig anvendelse i årene før 1970.

Folketellingen i 1970 var tenkt å spille en viss rolle i arbeidet med å bygge ut det arkivstatistiske system, men kom i stedet på en utilsiktet måte til å sette diskusjonen om personregistre og personvernsspørsmål på den politiske dagsorden. Et interessant plandokument i forarbeidene til folketellingen er et 33-siders notat av Bjørnulf Bendiksen, daværende sjef for befolkningsstatistikken, fra 1966 med tittelen "Endringer i meldesystemet for den løpende befolkningsstatistikk". Bendiksen konstaterte at ulike former for spesialstatistikk hadde redusert tellingenes betydning. På to områder hadde imidlertid tellingen blitt viktigere. Behovet for statistikk for mindre geografiske områder hadde blitt større. Dette var et område som ennå bare kunne dekkes av folketellingene. Dernest hadde folketellingen fått ny betydning som kontrollgrunnlag for registrene. Ettersom man på sikt fikk bygd opp et "relativt perfekt løpende informasjonssystem" for registrene, ville imidlertid dette siste punktet få mindre betydning. Viktigere enn disse to oppgavene var det imidlertid at det nye personregisteret tillot at folketellingen stilte hva Bendiksen kalte "mer relevante" spørsmål. De viktigste befolkningsstatistiske oppgavene hadde man allerede i personregisteret; tiden var nå kommet til en mer detaljert kartlegging av befolkningen. Bendiksen hadde imidlertid mindre å si om hva "mer relevante"

---

⁸ Notat utarbeidet av Bjørnulf Bendiksen for møte i samarbeidsgruppen for befolknings- og arbeidskraftsstatistikk i Stockholm mars 1963, datert 13.3.1963.

spørsmål kunne være. Unntaket gjaldt folketellingens spørsmål om utdanning. Her kom ikke Bendiksen med noen endelig tilråding, men trakk opp fire ulike alternativer. Byrådet kunne enten bruke de samme spørsmålene som fra 1960 og ellers ikke foreta seg noe i saken, bruke de samme spørsmålene og deretter sammenligne med opplysningene fra 1960, bare spørre personer under 40 år, og regne med at oppgavene innhentet i 1960 var korrekte for den eldre del av befolkningen. Endelig lanserte Bendiksen en tanke om at personregisteret måtte ajourføres med henblikk på utdanning "over et visst nivå". Dette skulle imidlertid ikke gjøres via folketellingen, men via administrative prosedyrer:

Henter en inn oppgaver fra skolene (eksamensprotokoller e.l.), vil en slippe å kode opplysningen om skoleslag for hver enkelt, og en vil få langt nøyaktigere oppgaver enn det en kan gjøre seg håp om å få ved en folketelling. Det avgjørende for hvor vidt en skal velge dette alternativet vil være hvor meget det koster å få identifisert hver enkelt eksamenskandidat. [...] På dette området må det foretas tidsstudier, og avgjørelsen om hva en skal gjøre med hensyn til opplysningen om utdanning ved folketellingen i 1970 må tas på grunnlag av disse alternativene (Bendiksen 1966:28).

Det er liten tvil om at det var det siste av de fire alternativene Bendiksen hadde størst tro på. Et eget avsnitt i notatet var viet undervisningsstatistikken separat. Her ble ideene fra alternativ fire gjenstand for en mer inngående diskusjon. Tanken var at fødselsnummeret skulle introduseres i vitnemål og eksamenspapirer fra skoleverket. Et eget kort for hver elev skulle innføres, og på dette kortet skulle informasjon om eleven påføres fortløpende. Når eleven avsluttet eller avbrøt skolegangen, skulle kortet sendes til SSB. Bendiksen åpnet for at "opplysninger om hvordan eleven har videreført utdanningen (f.eks. i form av en karakter, en gradering e.l.)" skulle være inkludert på kortet, men tok ikke endelig stilling til om disse opplysningene skulle registreres. Hvilke formål statistikken skulle tjene, var i liten grad gjenstand for refleksjon. Det ble fremholdt at en bedret undervisningsstatistikk ville ha en "overordentlig stor interesse på de fleste personstatistiske områder", samt gi noen "interessante overgangskoeffisienter". Samtidig ble det antatt at denne statistikken ville komme undervisningsmyndighetene til nytte, men på hvilken måte ble det sagt lite om.

I valget mellom de ulike alternativene kom SSB til å velge en "både-og"-løsning. Opplysninger om utdanning ble innhentet ved tellingen i 1970, både om høyeste fullførte allmennutdanning, og om annen utdanning over 5 måneders varighet. Endelig var det for hver person et spørsmål om studie-/skolested, som bare skulle besvares av personer i alderen 15 år og over.

I budsjettproposisjonen for 1969 varslet SSB at en omlegging av undervisningsstatistikken var på trappene. I en knapp formulering het det at "[I] forbindelse med folketellingen vil det bli etablert et permanent elev- og eksamensregister (utdanningsregister) for all ungdom som enten er under utdanning eller som avslutter sin obligatoriske skolegang" (St.prp. nr. 1, 1969-

70:31). Folketellingens opplysninger om utdanning skulle danne basis for et nytt register over utdanning, og med prosedyrene for den nye utdanningsstatistikken skulle det bli mulig å holde registeret kontinuerlig à jour. Bevilgning for gjennomføring av arbeidet ble gitt for året 1971, og Kirke- og undervisningsdepartementet orienterte skolene om de nye planene i et rundskriv av 22. mai 1971, etter at Justisdepartementet i februar 1972 hadde godkjent planene (Norsk skoleblad 1971:222).

Ifølge planene, slik de forelå på begynnelsen av 1970-tallet, skulle opplysninger om kursplan og eksamensresultater innhentes for hver enkelt elev som var utskrevet fra grunnskolen (Norsk skoleblad 1971:224). Ifølge Kirke- og undervisningsdepartementets redegjørelse var målet med omleggingen å skaffe statistikk om følgende forhold: Elevenes fordeling etter hjemsted i videregående skoleslag, elevfordelingen på videregående skoleslag etter eksamensresultater på foregående trinn, og endelig netto-søkningen til videregående skoleslag (Norsk skoleblad 1971:224). Som en kontrollordning ble det også foreslått utnevnt et rådgivende utvalg for datainnsamling i skolen, sammensatt av foreldre, elever og lærere (Johnsen 1979:130).

Statistikken over avsluttet utdanning ble satt i gang i 1971.⁹ Dette var imidlertid ikke den eneste delen av utdanningsstatistikken som ble utbygd på begynnelsen av 1970-tallet. SSB ønsket også å lage statistikk over påbegynt utdanning (elevstatistikken) fra og med 1973. Byrået ønsket en utdanningsstatistikk som bedre belyste elevstrømmen gjennom hele skoleverket. Kirke- og undervisningsdepartementet ønsket imidlertid ett års utsettelse.¹⁰ Endelig tok også Gymnasrådet (det senere Rådet for videregående opplæring) et initiativ om å sette i gang et register over artiumsresultater. Dette skjedde i 1973. Det viste seg imidlertid vanskelig å holde dette registeret à jour. Rådet for videregående

---

⁹ Oppgavene som ble innhentet inkluderte opplysninger om elevenes fødselsdato, personnummer, bostedskommune, skolens nummer, klasse, måned og år for påbegynt og avsluttet utdanning, utdanningens art, hvorvidt det var hel- eller deltidsutdanning og hvorvidt utdanningen ble fullført eller ikke. I tillegg ble et vidt spekter av karakteropplysninger innhentet: avgangskarakterer fra grunnskolen i alle fag, karakterer for elever i yrkesskole, hovedkarakter fra realskoleeksamen, avgangskarakter fra gymnaseksamen, avgangskarakter fra merkantile skoler og endelig karakterer fra universiteter og høyskoler. Fra og med skoleåret 1974-75 ble imidlertid de eneste eksamenskarakterene i registeret avgangskarakterer fra grunnskolen i fagene norsk, engelsk, annet fremmedspråk og matematikk (NOU 1975:10:116).

¹⁰ Departementet anførte tre grunner for dette. Det mente for det første at arbeidsbyrden for skolene trolig ville bli for stor. En bedre samordning mellom ulike instanser i skoleverket måtte først gjennomføres. Dernest var ikke den statistikken Byrået hadde utarbeidet godt nok tilpasset skolens behov. Og endelig hadde departementet betenkeligheter som følge av kritikk som hadde blitt rettet mot statistikken over fullført utdanning. (Sollie og Johnsen 1979:137-138). I Oslo var for eksempel ikke skolestyret villige til å bøye seg for SSBs autoritet uten en symbolsk nærkamp. Oslo skolestyre nedsatte i 1973 et utvalg for å vurdere behandlingen av personidentifiserbare opplysninger ved de enkelte skolene. Spørsmålet om utlevering til SSB skapte dissens i utvalget, men Oslo skolestyre valgte i 1976 å følge mindretallets innstilling og utlevere opplysninger etter Byråets retningslinjer. Departementet ønsket derfor å vente med å innføre statistikken til det nyopprettede "Rådgivende utvalg for datainnsamling i skolen" hadde uttalt seg. Det rådgivende utvalget ga på sin side tilslutning til SSBs planer, men ikke uten enkelte motforestillinger (se NOU 1975:10:120).

opplæring uttalte også i ettertid at det hadde vist seg at rådet i liten grad hadde noen faktisk nytte av registeret. Etter bare få års funksjon ble bruken av registeret nedtrappet (Sollie og Johnsen 1979:132).

Statistikk over skoleelevers karakterer hadde kommet, men ikke for å bli. Som en følge av personregisterloven ble Datatilsynet opprettet 1. januar 1980. Datatilsynet la i sin saksbehandling til grunn at hver enkelt skole var konsesjonspliktig. Konsesjonen påla skolene å være restriktive med hensyn til å formidle videre elevopplysninger. I en rapport om utdanningsstatistikken fra Rasjonaliseringsdirektoratet fra 1984 het det kort og lakonisk om SSBs utdanningsstatistikk: "Tidligere ble også prøve- og standpunktkarakterer i de skriftlige fag registrert for statistikkproduksjon" (Statens Rasjonaliseringsdirektorat 1984:6). Men før elevstatistikken var helt ferdig utformet, slo personverndebatten inn med full styrke. SSBs elevstatistikk bidro ikke så rent lite til at dette spørsmålet kom på den politiske dagsorden.

I internasjonalt perspektiv markerer 1960-tallet begynnelsen på den "moderne" personverndebatten. Mye av det norske ordskiftet har båret preg av den amerikanske debatten. I USA forelå det på begynnelsen av 1960-tallet planer om å opprette et "National Data Center" (Samuelsen 1992:11). Planene for det nasjonale datasenteret var ikke helt ulike de tilsvarende som fantes i SSB. Etter en lang rekke høringer i den amerikanske Kongressen, der spørsmålet om "privatlivets fred" ("privacy") sto sentralt, ble prosjektet skrinlagt. Bevisstheten som hadde blitt skapt i debatten om et nasjonalt datasenter, førte også til at den amerikanske folketellingen ble satt under debatt. I alt 65 lovforslag som siktet mot å begrense omfanget av folketellingen i 1970 ble fremsatt, med i alt en tredjedel av medlemmene i Representantenes Hus som forslagsstillere. Folketellingen i 1970 skulle ikke ha større omfang enn tellingen i 1960, som hadde vært helt ukontroversiell. Mange nye spørsmål var riktignok introdusert, men disse skulle bare stilles til et lite utvalg av befolkningen. Amerikanske samfunnsforskere som var involvert i planleggingen av tellingen, hadde av denne grunn vanskelig for se motstanden mot folketellingen som saklig begrunnet (Petersen 1979:182). USA var imidlertid ikke det eneste landet der folketellingen omkring 1970 møtte motstand. I perioden 1921 til 1966 hadde i alt 10 spørsmål om konfidensialitet i folketellingene blitt stilt i Underhuset i Storbritannia. Forut for 1971-tellingen ble det stilt ikke mindre enn 13 slike spørsmål (Bulmer 1979:168). Det hadde vært ført en betydelig debatt også i Sverige. Intensiteten i den svenske debatten må imidlertid i ikke liten grad tilskrives den svært vidtgående svenske offentlighetsloven, som i prinsippet ga publikum fullt innsyn i statsadministrasjonens virke, inkludert det statistiske grunnlagsmaterialet (Lie og Roll-Hansen 2001:371).

Også i Norge var det tilløp til en lignende debatt i 1970, men uten at amerikanske eller svenske tilstander ble nådd. Den pressedebatten som ikke kom i forbindelse med folketellingen i 1970, dukket imidlertid opp ett år senere da initiativet til å opprette et sentralt elevregister ble slått opp av Verdens Gang våren 1971 (Verdens Gang 1971).

Avisens dekning av saken bar preg av tabloidjournalistikkens virkemidler. Det overordnede budskapet som ble forsøkt formidlet, var at et sentralt intelligensarkiv

var under oppbygging. Verdens Gangs oppslag fant resonnans i to ulike grupper. Det var for det første skolefolk og lærere som var tilhengere av reformpedagogikk og kritiske til skolens bruk av karakterer og andre forsøk på "objektivt" å måle og rangere elevenes prestasjoner. Den andre gruppen var typiske høyremiljøer. Her fantes det neppe særlig motstand mot skolens karaktersystem; forslaget vakte motstand fordi det ble oppfattet som et anslag mot foreldreretten. Motstanden mot forslaget kom således fra to ulike hold, som av helt forskjellige grunner så forslaget som problematisk. SSB forsøk på å avdramatisere situasjonen ble også gitt en slik vinkling av Verdens Gang at det snarere bidro til å forsterke inntrykket av at forslaget innebar et overgrep. "Hysj-hysj hos statistikerne" lød én overskrift. Nettopp det forholdet som skulle virke beroligende, at SSB oppviste absolutt konfidensialitet, ble vendt mot institusjonen. Byråets taushet ble sett på som et uttrykk for at institusjonen bevisst skjermte seg mot kritiske innblikk fra omverdenen.

Ikke uten grunn kunne de ansvarlige for planene i likhet med sine amerikanske kolleger med rette klage over at media ga et fordreid bilde av planene. Som en følge av det oppstyret planene om et elevregister vakte, valgte Kirke- og undervisningsdepartementet sommeren 1971 å sende ut en redegjørelse til skoleverket. Dette forsøket på brannslukking var delvis vellykket overfor skolefolket, men uroen omkring den planlagte reformen forsvant allikevel ikke.

Høsten 1971 ble det interpellert to ganger om personvernsspørsmål i Stortinget. Begge interpellasjonene kom også denne gangen fra representanter fra Høyre. Lars T. Platou tok opp personvernsspørsmålet på prinsipielt grunnlag, og foreslo at regjeringen måtte iverksette lovgivningsarbeid på feltet. Platous interpellasjon ble også den direkte foranledningen til at Seip-utvalget ble nedsatt våren etter. Tidligere justisminister Egil Endresen tok opp spørsmålet om elevregistre, som resulterte i en redegjørelse fra Kirke- og undervisningsministeren, Bjartmar Gjerde. Gjerde forsvarte planene slik de forelå (Stortingsforhandlinger 1971-72, bind 8:1261-1263).

Nå førte riktignok ikke spørsmålet om personvern til noen egentlig politisk debatt dabekymringene i stor grad var tverrpolitiske. Det kan allikevel ikke unnsås at det var Høyre som målbar dem. Men personvernsspørsmålet var tydeligvis bare en god sak for et Høyre i opposisjon. Fra 1965 til våren 1971 satt Høyre i regjering. Frem til interpellasjonene høsten 1971 forholdt partiet seg passivt i saker som vedrørte personvern. Det er illustrerende at da en stortingsmelding om databehandling i statsforvaltningen ble behandlet i Stortinget i 1968, var det eneste som lignet en problematisering av personvernsspørsmålet ett avsnitt om rettssikkerhetsaspekter i saksordførers innledningsforedrag (Stortingsforhandlinger 1967-68, bind 8:4027).¹¹ I denne debatten var det snarere "skjemaveldet" som var problematisk. I Borten-regjeringens tid ble også

---

¹¹ Det bør riktignok tilføyes at to viktige initiativ ble tatt i Borten-regjeringens tid. Det såkalte Kredittopplysningsutvalget ble nedsatt i 1970. Samme året ble også en arbeidsgruppe nedsatt ved Institutt for privatrett ved Universitetet i Oslo etter henvendelse fra Rasjonaliseringsdirektoratet. Arbeidsgruppen fikk i mandat å utrede rettslige spørsmål knyttet til databehandling i det offentlige. Av disse to initiativene var det imidlertid bare Kredittopplysningsutvalget som var nedsatt etter en politisk beslutning, og dette skulle bare se på databehandling i privat sektor.

en ny lov om folkeregistrering vedtatt. Loven ble vedtatt i 1970, og passerte Odelstinget uten debatt.

Oppkomsten av personvernspørsmålet ble av alle impliserte ført tilbake til utviklingen innenfor informasjonsteknologien. Det er utvilsomt korrekt at ny informasjonsteknologi tillater systematisering og registrering av personopplysninger i et helt annet omfang enn tidligere. Selve uttrykket "personvern" hadde imidlertid ingen forhistorie forut for debatten. Når personvernspørsmålet kom opp på dagsordenen, innebar dette også at begrepet måtte defineres: hvilke opplysninger knyttet til personen hørte inn under personvernet, og overfor hvilke institusjoner måtte det etableres regelverk for å hindre misbruk.

I norsk rettstradisjon kom den såkalte "interesse"-modellen, som ble utviklet av jurister på 1970-tallet, til å dominere forståelsen av personvernspørsmålet. Ifølge denne modellen må personvern forstås som en relasjon "mellom et individ og andre personer eller organisasjoner som bruker opplysninger om dette individet" (Blekeli 1977:15). Individet vil ha ulik interesse av at andre får tilgang til opplysninger om seg selv, alt etter situasjonen. Selv de mest trivielle opplysninger kan anta sensitiv karakter, gitt situasjonen. Modellen lister opp enkelt-individets behov ut fra hensyn til innsyn, diskresjon, fullstendighet og privatlivets fred. Mot individets rett til å ha kontroll på informasjon om seg selv, stiller modellen deretter opp fellesskapets behov for å ha kontroll over dets medlemmer.

Det vil ligge utenfor denne artikkelens rammer å referere den juridiske diskusjonen utover dette. Det er imidlertid tilstrekkelig å konstatere at den oppfatning som hersket omkring spørsmålet i SSB ved inngangen til 1970-tallet, viste seg utilstrekkelig i forhold til den oppfatningen av personvern som ble etablert utenfor institusjonen. I statistiske miljøer har gjerne begrepet personvern hensyn blitt dekket av begrepet "konfidensialitet". Opplysningene skal være underlagt taushetsplikt, og statistisk grunnlagsmateriale skal verken offentliggjøres eller formidles videre. I praksis vil prinsippet om konfidensialitet innebære at i statistiske tabeller skal ikke tall basert på færre enn tre observasjoner offentliggjøres. Prinsippet om konfidensialitet sier imidlertid bare at de opplysninger som innhentes, skal behandles fortrolig. Det personvernsbegrepet som ble rådende, favnet imidlertid bredere: Hvordan data lagres, hvilke data som er sensitive, og hvilke data det bør settes et absolutt forbud mot å innhente. Publikums rettsoppfattelse om innhenting av skolekarakterer var nettopp at dette var sensitive opplysninger som helst ikke burde innhentes, og uansett ikke bevares i et sentralisert register. Jurister som i etterkant analyserte debatten om elevstatistikken, konkluderte med at publikums motstand var legitim. De reiste også spørsmålet om bruk av registre var en nødvendig fremgangsmåte for å dekke utdanningsmyndighetenes behov. I en juridisk avhandling som ble skrevet på oppdrag fra Rasjonaliseringsdirektoratet, var tilrådingen mest mulig desentralisert lagring av personopplysninger om elever (Sollie og Johnsen 1979).

Utviklingen utover på 1970-tallet viste imidlertid at de planene SSB hadde utarbeidet, i liten grad svarte til utdanningsmyndighetenes behov. Gymnasrådets eksamensregister, som var utviklet med bistand fra SSB, ble ingen suksess. Og

Kirke- og undervisningsdepartementet ville i 1973 ikke uten reserverasjoner godkjenne Byråets planer for statistikk over påbegynt utdanning. I Rasjonaliseringsdirektoratets statistikkbrakerundersøkelse fra 1982 fikk også utdanningsstatistikken til dels hard medfart fra brukerne (Statens rasjonaliseringsdirektorat 1982:77-84).¹² Da omleggingen av utdanningsstatistikken i 1971 ble løftet ut av byråkratiet og over i politikken, viste det seg dessuten at statistikken hadde fått et legitimitetsproblem. Det lot til å være vanskelig å gjøre fornuftig rede for hvilke behov omleggingen av utdanningsstatistikken skulle dekke. Disse behovene fremsto også i ettertid som lite veldokumenterte og forslaget må kanskje først og fremst betraktes som noe teknologien åpnet for, og som det kunne være fristende å utnytte selv uten en etterspørsel etter de statistiske resultater det kunne føre til. Snarere enn å berolige offentligheten, befestet debatten inntrykket av at den foreslåtte utdanningsstatistikken var et skritt på veien til "storebror ser deg"-samfunnet.

Fødselsnummerets problematiske status

Utdanningsstatistikk ble av forskjellige årsaker et særlig ømtålig felt på 1970-tallet, uten at det i ettertid er helt enkelt å forstå det følelsesmessige engasjementet i debatten. Fra 1980 og utover er det andre sider ved registerproblematikken som har fått større oppmerksomhet. Størst debatt har det stått om fødselsnummeret.

Det var SSB som utviklet fødselsnummersystemet. For Byrådet var den viktigste egenskapen ved fødselsnummeret at det tillot å koble opplysninger på individnivå. Hadde fødselsnummeret bare blitt anvendt som et rent internstatistisk redskap, ville neppe den rettslige problematikken rundt nummeret fått særlig omfang. Men som tilfellet var med utdanningsstatistikken, var det de administrative behovene som ble fremhevet. I utgangspunktet var fødselsnummeret tenkt anvendt i første rekke internt i offentlige myndigheter som lignings- og trygdevesen, samt av oppgavepliktige bedrifter og enkeltpersoner.

Som flere jurister har pekt på i etterkant, ble imidlertid fødselsnummeret innført som et administrativt tiltak, uten lovhjemmel (Kjær 1977:213). Det offentliges anvendelse av fødselsnummeret vil i mange tilfeller anta form av at det offentlige ilegger enkeltpersoner ensidige pålegg. Gjennom legalitetsprinsippet krever offentlig rett at en slik praksis må være hjemlet i lov. Nå ble fødselsnummeret riktignok hjemlet i lov om folkeregistrering av 1970, men en arbeidsgruppe nedsatt av Finansdepartementet fant i 1983 ikke at folke-registreringsloven uttrykkelig hjemlet adgang til å pålegge enkeltpersoner å oppgi fødselsnummeret. Arbeidsgruppen fant generelt få rettsregler som gjorde dette (Finansdepartementet 1983:22). I en nyere analyse av fødselsnummerets rettslige stilling konkluderes det med at: "[D]et er først i de senere år at det er gitt bestemmelser i lov eller forskrift som eksplisitt gir hjemmel for et organ/

---

¹² Kritikken av utdanningsstatistikken førte til en oppfølgingsundersøkelse fra Rasjonaliseringsdirektoratet (1984).

foretak eller fagperson til å kreve fødselsnummer, og kravet rettes først og fremst mot andre enn fødselsnummerinnehaveren" (Grønn 1995:6).

En annen side av spørsmålet om fødselsnummerets rettslige stilling er knyttet til fødselsnummeret som identifikasjonsbærende begrep. Generelt regnes ikke fødselsnummeret som noens "personlige forhold". Det er således ikke underlagt taushetsplikt. Strengt tatt har tanken bak fødselsnummeret aldri vært at det skulle være en legitimasjonsopplysning. Fordi fødselsnummeret er unikt for det enkelte individ, har imidlertid dette i stor grad kommet til å bli tilfelle. Nettopp av denne grunn er det også i den enkeltes interesse at fødselsnummeret behandles med størst mulig diskresjon.

Det er lett å se at det er et dilemma her. Når fødselsnummeret i kraft av å være et unikt nummer inngår som identifikasjonsbegrep i legitimasjonsdokumenter, åpnes det samtidig for en utilsiktet spredning av nummeret. Datatilsynet tilrådde at fødselsnummeret ikke skulle benyttes på legitimasjonsdokumenter, men oppnådde ikke støtte i Finansdepartementet (Grønn 1995). Saken har også i senere tid blitt tatt opp i Stortingets spørretime (Stortingsforhandlingen 2000-2001:2042).

Fødselsnummerets store anvendelse var neppe noen tilsiktet konsekvens da det ble introdusert i 1964. Med stadig større utbredelse av datateknologi har behovet for numeriske identifikasjonsbegrep blitt stadig større. Ved at tunge statlige etater som lignings- og trygdemyndighetene har tatt fødselsnummeret i bruk, har det blitt en "vinner" som nummersystem. Det kan nok reises tvil om hvorvidt fødselsnummeret ville blitt innført, dersom forslaget hadde dukket opp ti år senere.

Juridisk regulering av personregistrene

Debatten om fødselsnummerets rettslige stilling var en konsekvens av at personregisteret fikk et større og delvis også annet anvendelsesområde enn opprinnelig tilsiktet. Debatten har således vært et utslag av en mer generell problematikk, en lenge fraværende problematisering mellom de statistiske og administrative sidene ved personregistre. Også i selve rettsgrunnlaget til registrene har denne problematikken kommet til uttrykk.

Lov om folkeregistrer av 1946 inneholdt §4 som legaliserte bruk av statlige folketellinger som revisjonsgrunnlag for folkeregistrene. Folkeregisterloven §4, annet ledd ble lydende: "Kommunen skal holde à jour og revidere sitt folkeregister på grunnlag av opplysninger som innhentes ved statens folketellinger" (Norsk lovtidende 1946:682).

§4 i lov om folkeregistrer innebar derfor at folketellingenes funksjon ble utvidet utover den rent statistiske. Et element ved dette er at dersom folketellingen også skulle anvendes til revisjon av folkeregistrene, måtte folketellingen være hjemlet i folkeregisterloven. I 1950-tellingen ble folkeregisterlovens bestemmelser om revisjon brakt til anvendelse. Tellingen ble avholdt med hjemmel i både statistikk- og folkeregisterloven. Av rundskriv fra SSB til de lokale folkeregistrene går det frem at revisjonen tok sikte på mer enn en ren kontroll av registrene. Folketellingslistene skulle sjekkes grundig mot registerkortene, og registerkortene skulle rettes ut fra opplysningene på folketellings-

listen. Dette gjaldt forholdsvis uskyldige opplysninger som navn, fødselsdato og bosted, men også presumptivt sensitive opplysninger om forhold som statsborgerrett.

Fra en juridisk synsvinkel var bruken av folketellingen i 1950 i orden. Rent praktisk er det dessuten vanskelig å forestille seg at man kunne bygge opp et folkeregister uten en forutgående folketelling. Og som vi så, hadde forsøket på å bygge opp folkeregistrene på bakgrunn av 1946-tellingen ikke forløpt helt smertefritt. Men fra en statistikkintern synsvinkel, kan det nok stilles spørsmål ved hvor heldig det var å blande administrasjon og statistikk. Publikums vilje til å gi korrekte oppgaver vil være betinget av at statistikkprodusenten nyter tillit, og tillit skapes nettopp ved at det statistiske og det administrative felt holdes stengt atskilt. Behovet for tillit er også begrunnelsen for å ha et statistisk organ som er uavhengig i forhold til forvaltningens øvrige deler. Når oppgavene som blir innhentet til folketellingen også anvendes av den offentlige forvaltning, kan resultatet bli at statistikkprodusentens tillit i befolkningen undergraves, og det vil kunne skje helt uavhengig av om dobbeltrollen er juridisk i orden.

Om bruk av folketellingsmateriale til revisjon av folkeregistrene var juridisk uproblematisk i forbindelse med 1950-tellingen, kan ikke det samme sies om 1960-tellingen. I motsetning til i 1950 ble nemlig folketellingen i 1960 *ikke* avholdt med hjemmel i folkeregisterlovens §4. Men materialet fra 1960-tellingen utgjorde likevel grunnlagsmaterialet i forbindelse med opprettelsen av Det sentrale personregister. Som vi så ovenfor, fremkom initiativet til å opprette Det sentrale personregister først godt og vel et år etter at folketellingen i 1960 var avholdt. Legaliteten av innføringen av fødselsnummeret har blitt diskutert i det foregående. Det som her kan føyes til, er at det er tvilsomt om hvorvidt opprettelsen av selve personregisteret var i tråd med statistikklovens bestemmelser om konfidensialitet, ettersom dette var en bruk av folketellingsmaterialet som det strengt tatt ikke fantes hjemmel for.

Nå var det neppe mange som følte seg forulempet av det som foregikk, og den misnøyen de følte, ble uansett ikke artikulert før et stykke inn i 1970-årene. Fra et prinsipielt synspunkt er det imidlertid et viktig spørsmål, og problemstillingen har ved gjentatte anledninger vært oppe til debatt. En ny folkeregisterlov ble vedtatt i 1970, vesentlig på grunn av behovet for at fødselsnummeret ble lovregulert. Det var SSB som hadde ivret for lovendringen, og i innstillingen fra Byrået het det at for at de mulighetene det nye registeret åpnet for, kunne utnyttes "tilfredsstillende administrativt og statistisk", måtte reglene for Det sentrale personregister innarbeides i forskriftene til lov om folkeregistrering (Ot.prp. nr. 10, 1969-70). I de interne notatene som omhandler forberedelsene til lov om folkeregistrering, var imidlertid ikke personregisterets rettslige status noe prioritert spørsmål. Det var snarere ønsket om å innarbeide i loven en felles skandinaviske mal for melding av flytting som førte til at Byrået tok opp arbeidet med en ny lov.

I Justisdepartementets forarbeid til loven ble det, med grunnlag i statistikklovens bestemmelser om at "private meddelelser" ikke brukes til annet enn statistiske formål, eksplisitt slått fast at statlige folketellinger *ikke* kunne anvendes til revisjon av folkeregistre med mindre folketellingen også ble holdt

med hjemmel i folkeregisterloven (Ot. prp. nr. 10, 1969-1970:5). I lov om folkeregistrering ble §5, første ledd lydende som følger: "Kongen kan bestemme at folkeregisteret skal revideres på grunnlag av opplysninger som innhentes ved statens folketellinger". 1946-lovens "skal" ble erstattet med et "kan". 1970-loven innebar også et forsøk på å dra grensene mellom registre og statistikk klarere.

Det skulle vise seg at denne grenseoppgangen i lengden var utilstrekkelig. En ting var at spørsmålet om legaliteten av personregisteret ikke var lagt død med denne loven. SSB antok at lov om folkeregistrering legaliserte registeret fordi tildeling av fødselsnummer indirekte forutsatte at det fantes et personregister. Dessuten anførte Byrået at det ikke var noe behov for å hjemle registeret i loven, fordi registeret var en del av Byråets vanlige virksomhet (Ot.prp. nr. 10, 1969-1970:5). Byrået hevdet at personregisteret strengt tatt ikke hadde noen funksjon som folkeregister, selv om fødselsnummeret som ble hjemlet i loven, direkte var en konsekvens av opprettelsen av personregisteret. Man merker her en interessant forskyvning i syn i forhold til den begrunnelsen som ble gitt for å opprette registeret seks år tidligere. I 1963-64 het det at administrative behov lå til grunn for opprettelsen av registeret, i 1970 ble registeret primært betraktet som en integrert del av Byråets virksomhet.

Da opprettelse av bruk av personregistre ble konsesjonspliktig i 1980 som følge av personregisterloven, bestred Datatilsynet Byråets fortolkning. For å være unntatt konsesjonsplikt, måtte registeret uttrykkelig være lovhjemlet. Personregisteret var derfor underlagt konsesjon. SSB ble dermed nødt til å søke konsesjon for å kunne utnytte personregisteret. Noen konsesjon fra Datatilsynet ble imidlertid aldri gitt; søknaden fra Byrået var fortsatt til behandling da en endring i folkeregistreringsloven i 1991 endelig hjemlet registeret i lov (Ot. prp. nr. 73, 1989-90:2).¹³ Først 27 år etter at registeret var opprettet, ble registerets legale status entydig stadfestet.

Statistikkloven av 1907 ble erstattet av en ny lov i 1989. Loven ble forberedt av det såkalte Statistikklovutvalget, nedsatt 19. desember 1988. I utvalgets mandat ble det pekt på fire svakheter; forhold som den gjeldende statistikkloven ikke regulerte på en tilfredsstillende måte:

- Datainnsamlingen foretas i dag med hjemmel i flere forskjellige lover, forskrifter, rundskriv og regelverk. Det er derfor ønskelig med et mer oversiktlig og lett tilgjengelig regelverk som kan gi adgang og eventuelt rettskrav til opplysninger på en uomtvistelig måte.
- Statistikkloven av 1907 gir hjemmel for direkte datainnhenting fra personer og bedrifter. Slik datainnhenting krever imidlertid vedtak av Finansdepartementet og samtykke fra Stortinget, noe som er lite hensiktsmessig fra et praktisk synspunkt.

---

¹³. Loven ble gjeldende rett fra 15. mai 1991.

- Utviklingen går i dag i retning av økende bruk av administrative data i statistikkproduksjonen. Statistikkloven gir ingen hjemmel for datainnhenting fra offentlige organer.
- Det kan reises tvil om enkelte organers konsesjoner etter personregisterloven eller andre typer regelverk tillater at slike data brukes i statistikkproduksjonen. Disse ting bør avklares (NOU 1988:19:5).

Den nye loven skulle altså skape et enklere og mer oversiktlig lovverk, men også mer substansielt, og innarbeide eksisterende praksis i lovverket. For å rette på svakhetene i Statistikklovutvalget avdekket, kom statistikkloven av 1989 til å inneholde bestemmelser om at Kongen ved forskrift eller enkeltvedtak kan pålegge enhver plikt til å gi opplysninger. Samtidig er det ikke lenger slik at innsamlede opplysninger utelukkende kan anvendes til statistikk. Opplysningene er riktignok underlagt taushetsplikt, men kan også være til "annen bruk som er godkjent av Datatilsynet og som ikke er til skade for rikets sikkerhet". Hvorvidt mottakeren er underlagt taushetsplikt, avgjøres av Datatilsynet. Videre inneholder loven en egen paragraf (§3-2) som legaliserer bruk av data fra administrative datasystemer som grunnlag for statistikk.

Den nye statistikkloven markerte således i første rekke en kodifisering av en allerede eksisterende administrativ praksis. Dette innebar en lovregulering av statistisk bruk av administrative data, men også en svekkelse av bestemmelsene om konfidensialitet. Statistikklovutvalgets vurdering av dette spørsmålet var at:

Utvalget har også drøftet behovet for å ta med bestemmelsen fra loven av 1907 om at de innhentede opplysninger bare kan brukes i "statistisk øyemed". Ved streng fortolkning vil denne bestemmelse være til hinder for at alminnelig kjente og lett tilgjengelige data og data som ikke skader personverninteresser, men som er hentet inn med hjemmel i loven, kan frigis. [...] Utvalget har derfor kommet til at bestemmelsen bør modifiseres. I tillegg til statistisk bruk, bør Datatilsynet, under forutsetning av at legitime personverninteresser ikke skades, ha adgang til å godkjenne også annen bruk av opplysningene. Utvalget vil imidlertid understreke den betydningen det har for tilliten til det statistiske organ at det fortsatt blir ført en restriktiv politikk når det gjelder utleveringen av identifiserbare individualdata (NOU 1988:19:40).

Utvalget åpnet for en tettere integrering mellom statistikkproduksjon og administrasjon, skjønt ikke uten et sideblikk til at dette på sikt kunne true statistikkens integritet.

Behovet for disse nye bestemmelsene i statistikkloven var delvis en konsekvens av SSBs valg av argumentasjonsform. Utbyggingen av det "arkivstatistiske system" ble i stor grad legitimert overfor de bevilgende myndigheter med den administrative nytten reformene ville ha. Dette innebar med nødvendighet også en tettere kobling mellom statistikk og forvaltning. Selve Det sentrale person-

register var kanskje det fremste eksemplet på en slik kobling. Dette var frem til 1991 et administrativt register der den faglige kontrollen var lokalisert til SSB. Registeret var fra 1977 av imidlertid administrativt underlagt Skattedirektoratet, men faglig ledet av SSB. Det ble med dette vanskelig å oppfatte Det sentrale personregister som et statistisk register. Dette forholdet førte, sammen med koordineringsproblemer mellom de to etatene, til at Rasjonaliseringsdirektoratet i 1982 anbefalte at registeret burde underlegges Skattedirektoratet. Statistikklovutvalget argumenterte mot en slik løsning. Begrunnelsen var at personregisteret var en så viktig datakilde at Byråets personstatistikk ville bli skadelidende dersom Sentralkontoret for folkeregistrering ble lagt til Skattedirektoratet. En slik løsning kom imidlertid likevel til å bli realisert, i 1991.

Det er mulig å se en form for ironi i dette utfallet: De administrative behovene ble kjørt frem som begrunnelse for utbyggingen av registersystemet. Personregisteret ble da også en formidabel suksess, til det punktet hvor det viste seg vanskelig å la SSB å sitte med ansvaret for det. Mer generelt kan det imidlertid vanskelig ses at den form for juridisk regulering av saksfeltet som foregikk, neppe avgjørende har begrenset SSBs muligheter til å benytte registersystemet til statistisk bruk. Frem til rundt 1970 fantes det liten bevissthet om personvernsspørsmål generelt eller informasjonsteknologiens relevans for denne blant norske jurister. Da saksfeltet ble viet oppmerksomhet av politikere og jurister utover 1970-tallet, var de viktigste elementene i det arkivstatistiske systemet allerede på plass. Den skepsis som ble gitt til kjenne, var aldri så sterk at den på avgjørende måte kunne svekke tilliten til det systemet som var etablert, selv om lovgivningen på 1970- og 1980-tallet introduserte enkelte "privacy safeguards". SSB maket også selv å holde tunga rett i munnen, selv om Byråets praksis i enkelte tilfeller tidlig på 1970-tallet beveget seg dristig nær kanten av det statistikkloven av 1907 tillot med hensyn til utlevering av personopplysninger (Lie og Roll-Hansen 2001:372). Både den generelle tilliten til SSB, og SSBs innflytelse på lovgivningsarbeidet, har trolig bidratt til at ny lovgivning stort sett har sanksjonert det eksisterende registersystemet, selv om rollefordelingen mellom brukerne av registrene har blitt trukket klarere.

Avslutning

Nå har SSB neppe lidd store tap av at det mistet det faglige ansvaret for personregisteret. Institusjonen har adgang til ca. 60 ulike offentlige registre. Og som en følge av dette, fant SSB foran folketellingen i 2001, etter en vurdering av registerkvaliteten, å love å nedlegge folketellingen som institusjon.

Det kan like fullt være relevant å problematisere hvilken relevans registrenes oppkomst har hatt for utviklingen av personstatistikken og den forskningen som benytter seg av den. Man trenger knapt å være professor i sosiologi for å se at Aukrust og Nordbottens visjon om at mange integrerte registre ville gi norsk empirisk samfunnsforskning særlige fortrinn i internasjonal sammenheng, i liten grad har slått til. Den sterke tiltroen til registre i forskningssammenheng har trolig ført til at bevisstheten om svakhetene ved dem er underkommunisert.

Datatilsynet har ved flere tilfeller nektet ulike deler av forvaltningen å koble data fra ulike registre. Tilsynets begrunnelse har blant annet vært at opplys-

ningene i de ulike registrene var innhentet for ulike formål, og det lå ulike tolkninger til grunn for begrepsbruken i de ulike registrene (Grønn 1995:22-23). Ligningsvesenets inntektsbegrep er ikke det samme som det inntektsbegrepet sosialkontorene opererer med i sin saksbehandling. Poenget kan utdypes ved å supplere med enkelte av argumentene som ble anført mot SSBs utdanningsstatistikk i Rasjonaliseringsdirektoratets undersøkelse fra 1982. Mye av kritikken dreide seg om at SSB hadde for liten faktisk kunnskap om skoleverket. Skoler, klasser og elever ble feilgruppert (Statens rasjonaliseringsdirektorat 1982:79). Det er ikke vanskelig å se at denne type kritikk også vil kunne anvendes overfor ukritisk bruk av registre.

Registre er administrative, og SSB og andre brukere har ikke anledning til å vurdere datakvaliteten på samme måte som de har i de tilfeller de henter inn sitt eget primærmateriale. Registre er ikke noen statistisk primærkilde på samme måte som tellinger er det, og dermed har også SSB unndratt seg den muligheten for kontroll av primærmaterialet som skjemabaserte undersøkelser åpner for. Gjennom statistikkloven har riktignok SSB muligheten til å kreve at opplysninger som er relevante for statistikken, blir inkludert i registrene. Lovverket gir også SSB anledning til på andre måter å kontrollere kvaliteten på registrene. Dersom et register allerede er opprettet, kan imidlertid kostnadene for en slik revisjon bli prohibitivt høye. Endelig er det relevant å trekke frem den fare for stagnasjon som registeravhengighet kan avstedkomme. Registrene inneholder ikke nødvendigvis data som er teoretisk interessante. Dersom forskningen og den offisielle statistikken i for stor grad brukes til analyser av empiri fra registrene, kan dette medføre at nye problemstillinger ikke fanges opp. Når registrene i så stor grad tar sikte på å beskrive virkeligheten etter forvaltningens kriterier, kan følgen lett bli at forskningen og statistikken underbygger denne virkelighetsoppfatningen, snarere enn å stille seg kritisk til den, slik idealet om en objektiv vitenskap og en uavhengig statistikkproduksjon fordrer. Men dette er problematisk også av en annen grunn: Opplysninger som innhentes i forvaltningsøyemed for samtidig å bli brukt til statistikkformål, vil lett kunne beheftes med de svakheter en uavhengig statistikkprodusent var etablert for å motvirke.

Dersom en ønsker å trekke en linje fra den første loven om folkeregistre kom i 1905 til dagens situasjon, er det et trekk som fremstår som svært slående. Utviklingen gikk fra en *frivillig kommunal* fase fra 1905 til 1946 via en *påtvunget kommunal* fase til endelig en *statlig* fase fra 1964 av, da staten overtok eierskapet til registrene og Det sentrale personregister ble opprettet. På intet tidspunkt var det særlig debatt om de foreslåtte endringene i registersystemet. Endringene ble heller aldri presentert som omfattende av karakter eller i konsekvens. Den kumulative effekten kan imidlertid i dag ses som et registersystem av betydelig omfang. Utviklingen av folke- og senere personregistre kan derfor karakteriseres som et eksempel på *inkrementalisme*, de små stegs politikk. Utbyggingen av systemet ble gjerne begrunnet med effektivitetshensyn, og var således lette å få gjennomslag for.

Betoningen av effektivitetsargumentet leder over i neste punkt. I et internasjonalt perspektiv må holdningen til registre i Norge karakteriseres som

liberal, i det minste i etterkrigstiden. Kritiske røster vil nok kunne gjøre et poeng ut av at denne *liberale* holdningen bunner i et mer generelt fravær av en tradisjon for politisk *liberalisme*. En slik observasjon vil imidlertid bare være betinget korrekt. Registerne kan i liten grad betegnes som en integrert og planlagt del av den norske velferdsstaten. De kan snarere ses på som konsekvenser av veksten i statens virkefelt. Register ble sett på som en løsning som sparte staten for penger. I et slikt perspektiv kan opprettelse av registre ses som en strategi for å bremse den statlige utgiftsveksten, som billige alternativ til tradisjonelle administrative kontrollrutiner. Det paradoksale var at løsninger som siktet mot å redusere kostnadene ved en stor stat, samtidig økte den samme statens maktpotensiale. En stat som *koster* mye kan fra et liberalt ståsted godt være å foretrekke fremfor en stat som *vet* mye. Slik er vi igjen tilbake til tesen om fraværet av *liberalisme*. Den prinsipielle debatten om utviklingens konsekvenser med hensyn til personvernmessige og rettsstatlige forhold, var stort sett fraværende i forkant av beslutningene om å opprette eller utvide registerne.

Det potensialet for maktutøvelse som ligger i å besitte et vidt spekter av opplysninger, har i Norge blitt søkt regulert juridisk gjennom ulike lover. Statistikkloven av 1907 la det generelle rammeverket gjennom lovens bestemmelser om konfidensialitet. Vi har imidlertid sett, særlig i perioden fra 2. verdenskrigs slutt til rundt 1970, at utviklingen av mer omfattende registerløsninger utfordret de normene som lå til grunn for statistikklovens bestemmelser. Dette innebar en periode med uklarhet i rollefordelingen mellom registrenes oppgaver som henholdsvis administrative og statistiske verktøy. Da Det sentrale personregister ble unnfanget i første halvdel av 1960-tallet, eksisterte det ikke en utpreget bevissthet om den rollekonflikt som lå latent i systemet. Perioden etter 1970 er igjen kjennetegnet av at lovverket har blitt modernisert, og rollefordelingen mellom registrenes administrative og statistiske side er blitt klarere. Spenningen mellom de ulike sidene ligger der imidlertid fortsatt, som en vedvarende utfordring til fremtidens statistikere, administratorer og politikere. Og kanskje også til en opplyst allmennhet.

Litteratur

Amneus, Gustav (1920): Folkeregistrene. Bør de gjøres obligatoriske?, *Kommunalt tidsskrift*.

Amneus, Gustav (1923): Folkeregistreringen i Norge, *Nordisk statistisk tidsskrift*.

Andersson, Thor (1927): Folkeregister i Norge, *Nordisk statistisk tidsskrift*.

Andersson, Thor (1930): "Gustaf Amneus. 1865-1929", *Nordisk statistisk tidsskrift*.

Aukrust, Odd og Svein Nordbotten (1969): "Dataregistrering, dataarkiver og samfunnsforskning", *Artikler fra Statistisk sentralbyrå*, nr. 34, Oslo.

Bendiksen, Bjørnulf (1963): "Momenter for diskusjonen om omlegging av den løpende befolkningsstatistiken til automatisk databehandling", ikke publisert notat.

Bendiksen, Bjørnulf (1966): "Endringer i meldesystemet for den løpende befolkningsstatistikk", ikke publisert notat datert 25.4.1966.

- Bergens Aftenblad, 1.2., 2.2. og 3.2.1911.
- Blekeli, Ragnar Dag (1977): "Hva er personvern?" i Ragnar Dag Blekeli og Knut S. Selmer (red.) (1977): *Data og personvern*, Oslo.
- Bulmer, Martin (red.) (1979): *Censuses, Surveys and Privacy*, London/Basingstoke.
- Bulmer, Martin (1979): "Parliament and the British Census since 1920", Bulmer (red.).
- Byråpraten (1969): Nr. 3-4, Statistisk sentralbyrå.
- Finansdepartementet (1953): *Innstilling fra utvalget til effektivisering av folkeregistreringen m.k.*
- Finansdepartementet (1983): *Fødselsnummerets rettslige stilling*, Oslo.
- Grønn, Tove (1995): "Prosjekt fødselsnummer", Institutt for rettsinformatikk, Oslo.
- Hoem, Ragnhild (1968): *Om bakgrunn for reaksjonen mot Prosjekt Monopolitt*, magisteravhandling i sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Kirke- og undervisningsdepartementet (1933): *Innstilling om nyordning av melding og registrering av fødsler, dødsfall og vigslar mv.*, Oslo.
- Kirke- og undervisningsdepartementet (1971): "Utbygging av skolestatistikken. En redegjørelse for arbeidet", *Norsk skoleblad*.
- Kjær Ola (1977): "Fødselsnummeret" i Blekeli og Selmer (red.) (1977): *Data og personvern*, Oslo.
- Lie, Einar og Hege Roll-Hansen (2001): *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*, Oslo.
- Johansen, Michal Wiik, Knut-Brede Kaspersen og Åste Marie Bergseng Skullerud (2001): *Personopplysningsloven. Kommentarutgave*, Oslo.
- Johnsen, Kjetil (1979): "Skoleelevers personverninteresser" i Kjetil Johnsen og Berit Sollie (1979): *To utredninger om personvern*, Oslo.
- Justisdepartementet (1946): "Innstilling fra Folkeregisterkomitéen", *Innstillinger og betenkninger*, Oslo.
- Mjøen, Jon Alfred og Jon Bø (1924): *Kjennboken. En ny vei til individets rettslige beskyttelse*, Oslo.
- Niemi, Einar, Jan Eivind Myhre og Knut Kjeldstadli (2003): I nasjonalstatens tid 1814-1940, bind 2, i *Norsk innvandringshistorie*, Oslo.
- Norges offentlige utredninger (1975:10): *Offentlige persondatasystem og personvern*, Oslo.
- Norges offentlige utredninger, (1988:19), *Lov om offisiell statistikk og Statistisk sentralbyrå*, Oslo.
- Norsk lovtidend, 2. avdeling, 1946.
- Norsk skoleblad (1971): Utbygging av skolestatistikken. En redegjørelse for arbeidet.
- Ot.prp. nr. 21 (1905-05).
- Ot.prp. nr. 135 (1945-46).
- Ot. prp. nr. 10 (1969-70).
- Ot.prp. nr. 73 (1989-90).
- Palmstrøm, Henrik (1924): Feil i det befolkningsstatistiske materiale, *Nordisk statistisk tidsskrift*.

- Petersen, William (1979) "The Protection of Privacy and the United States Census", Martin Bulmer (red.), *Censuses, Surveys and Privacy*, London/Basingstoke.
- Samuelsen, Erik (1972): *Statlige databanker og personlighetsvern*, Oslo.
- Seip, Anne Lise (1994): *Veien til velferdsstaten*, Oslo.
- Solli, Berit og Kjetil Johnsen (1979): *To utredninger om personvern*, Oslo.
- Statens rasjonaliseringsdirektorat (1982): *Statistikkbrugerundersøkelse for Statistisk sentralbyrå*, Rapport 1982:3, Oslo.
- Statens rasjonaliseringsdirektorat (1984): *Samordning og forenkling av offentlige etaters datainnsamlingsrutiner. Undervisningsstatistikken*, Rapport 1984:2, Oslo.
- Statistisk sentralbyrå (1945): Brev til Bergens folkeregister datert 19.11.1945, journalnummer 768, kode 5.9, serie BA, SSBs arkiv, Riksarkivet.
- Statistisk sentralbyrå (1969): *Byråpraten*.
- Statistisk sentralbyrå (21.12. 1948): Notat til Justisdepartementet om "administrasjonsordningen ved landets folkeregistre", journalnummer 2077, eske 189, kode 5.9, Serie BA, arkiv, Riksarkivet.
- Statistisk sentralbyrå (25.3.1949): Brev til Rikstrygdeverket, journalnummer 668, kode 5.9, serie BA, SSB arkiv, Riksarkivet.
- Statistisk sentralbyrå (1949): Begge rundskrivene finnes i SSBs arkiv, kode 5.9, serie BA, Riksarkivet.
- Statistisk sentralbyrå (25.3. 1949): Brev til Norsk presseforbund, journalnummer 668, kode 5.9, serie BA, SSBs arkiv, Riksarkivet.
- Statistisk sentralbyrå (1947): Brev til Eidsvoll kommune, journalnummer 2009, kode 5.9, serie BA, SSBs arkiv, Riksarkivet.
- Statistisk sentralbyrå: Brev til Valberg folkeregister, kode 5.1, journalnummer 47, SSBs arkiv, brevarkivet serie BA, Riksarkivet.
- Stortingsforhandlinger 1945-46, bind 8. Odeltingsdebatten, Lagtingsdebatten.
- Stortingsforhandlinger 1967-68, bind 8.
- St.prp. nr. 1 (1968-69): Stortingsforhandlinger 1969-70, bind 1, kap. 1660.
- Stortingsforhandlinger 1971-72, bind 8.
- Stortingsforhandlinger 2000-2001, Stortingstidende, bind 7c.
- Søbye, Espen (2001): *Statistikk og historie*, Oslo.
- Thorud, Espen (1989): *Norsk innvandringspolitikk, 1860-1960*, Oslo.
- Verdens Gang, 7.6., 8.6., 9.6., 10.6., 11.6., 12.6., 14.6., 15.6., 16.6. og 26.6.1971.

De sist utgitte publikasjonene i serien Sosiale og økonomiske studier

Recent publications in the series Social and Economic Studies

- 85 Einar Bowitz og Ådne Cappelen: Prisdannelse og faktoretterspørsel i – norske næringer. *Price Formation and Factor Demand in Norwegian Industries*. 1994-177s. 125 kr. ISBN 82-537-4024-7.
- 86 Klaus Mohn: Modelling Regional Producer Behaviour – A Survey. *Modellering av regional produsentatferd – En litteraturoversikt*. 1994-71s. 95 kr. ISBN 82-537-4042-5.
- 87 Knut A. Magnussen: Old-Age Pensions, Retirement Behaviour and - Personal Saving. A Discussion of the - Literature. *Alderspensjon, pensjoneringsatferd og privat sparing. En diskusjon av litteraturen*. 1994-69s. 95 kr. ISBN 82-537-4050-6.
- 88 Klaus Mohn, Lasse S. Stambøl og Knut Ø. Sørensen: Regional analyse av arbeidsmarked og demografi – Drivkrefter og utviklingstrekk belyst ved modellsystemet REGARD. *Regional Analysis of Labour Market and Demography with the Model – REGARD*. 1994-165s. 125 kr. ISBN 82-537-4082-4.
- 89 Nils Martin Stølen: Wage Formation and the Macroeconomic Functioning of the Norwegian Labour Market. *Lønnsdannelse og den makroøkonomiske funksjonsmåten til det norske arbeidsmarkedet*. 1995-306s. 180 kr. ISBN 82-537-4141-3.
- 90 Øystein Kravdal: Sociodemographic Studies of Fertility and Divorce in Norway with Emphasis on the Importance of Economic Factors. *Sosiodemografiske studier av fruktbarhet og skilsmisse i Norge med vekt på betydningen av økonomiske faktorer*. 1994-267s. 155 kr. ISBN 82-537-4088-3.
- 91 Tom Kornstad: Empirical Life Cycle Models of Labour Supply and Consumption. *Empiriske livsløpsmodeller for arbeidstilbud og konsum*. 1995-115s. 110 kr. ISBN 82-537-4166-9.
- 92 H.C. Bjørnland: Trends, Cycles and Measures of Persistence in the Norwegian Economy *Trender, konjunktursvingninger og varighet av sjokk i norsk økonomi*. 1995. 109s. 110 kr. ISBN 82-537-4220-7
- 93 Å. Cappelen, R. Choudhury, T. Eika: Petroleumsvirksomheten og norsk økonomi 1973 1993 *The Oil Industry and the Norwegian Economy 1973 1993*. 1996. 128s. 110 kr. ISBN 82-537-4287-8
- 94 K.O. Aarbu, B. Lian: Skattereformen og delingsmodellen: En empirisk analyse *The Norwegian tax reform and the capital income imputation method: An empirical analysis*. 1996. 94s. 95 kr. ISBN 82-537-4297-5
- 95 T.J. Klette, A. Mathiassen: Vekst og fall blant norske industribedrifter: Om nyetablering, nedlegging og omstilling *Growth and turnover among Norwegian manufacturing plants*. 1996. 112s. 110 kr. ISBN 82-537-4298-3
- 96 K.H. Alfsen, T. Bye, E. Holmøy (eds.): MSG EE: An Applied General Equilibrium Model for Energy and Environmental Analyses. *MSG EE: En anvendt generell likevektsmodell for energi og miljøanalyser*. 1996. 171s. 125 kr. ISBN 82-537-4342-4

- 97 A. Barstad: Store byer, liten velferd? Om segregasjon og ulikhet i norske storbyer *Big Cities, Little Welfare? Segregation and Inequality in Norwegian Cities*. 1997. 153s. 125 kr. ISBN 82-537-4402-1
- 98 T.O. Thoresen: Mikrosimulering i praksis. Analyser av endring i offentlige overføringer til barnefamilier *Tax Benefit Model in Use. Analysing Changes in the Public Policy towards Families with Children*. 1998. 102s. 135 kr. ISBN 82-537-4527-3
- 99 K.E. Rosendahl: Social Costs of Air Pollution and Fossil Fuel Use – A Macroeconomic Approach. *Samfunnsøkonomiske kostnader av luftforurensning og fossile brensler – En makroøkonomisk tilnærming*. 1998. 147s. 135 kr. ISBN 82-537-4542-7
- 100 R. Kjeldstad: Enslige forsørgere: Forsørgelse og levekår før og etter overgang til en ny livsfase *Single Parents: Social and Economic Adjustment before and after Transition to single Parenthood*. 1998. 162s. 155 kr. ISBN 82-537-4548-6
- 101 D. Fredriksen: Projections of Population, Education, Labour Supply and Public Pension Benefits. Analyses with Dynamic Microsimulation Model MOSART. *Framskrivinger av befolkning, utdanning, arbeidsstyrke og folketrygdens pensjonsutgifter. Analyser utført med mikrosimulerings-modellen MOSART*. 1998. 123s. 135 kr. ISBN 82-537-4572-9
- 102 T. Bye, M. Hoel og S. Strøm: Et effektivt kraftmarked - konsekvenser for kraftkrevende næringer og regioner. 1999. 104s. 165 kr. ISBN 82-537-4698-9
- 103 O. Bjerkholt: Kunnskapens krav. Om opprettelsen av Forskningsavdelingen i Statistisk sentralbyrå. 2000. 296s. 260 kr ISBN 82-637-4856-6
- 104 H. Dale-Olsen og D. Rønningen: Jobb- og arbeidskraftsstrømmer i Norge og OECD. En komparativ analyse av jobb- og arbeidskraftsstrømmer med fokus på årsaker. *Job and worker flows in Norway and OECD. A comparative analysis of job and worker flows. Facts and explanations*. 2000. 186s. 210 kr. ISBN 82-537-4866-3
- 105 N. Keilman, D. Q. Pham, and A. Hetland: Norway's uncertain demographic future. *Norges usikre demografiske framtid* 2001. 90s. 180 kr. ISBN 82-537-5002-1
- 106 H. Kitterød, R. Kjeldstad, T. Noack og L. Østby (red.): Livsløp i støpeskjeen. Utvalgte arbeider av Kari Skrede: 2002. 300s. 340 kr ISBN 82-537-5032-3
- 107 S. Blom: Innvandrernes bosettingsmønster i Oslo. The residential pattern of immigrants in Oslo. 2002. 192s. 260 kr. ISBN 82-537-5121-4
- 108 P. Boug, Y. Dyvi, P. R. Johansen og B. E. Naug: MODAG – En makroøkonomisk modell for norsk økonomi. 2003. 405s. 340 kr. ISBN 82-537-5224-5
- 109 K. Soltvedt (red.): Folketellinger gjennom 200 år. Censuses in 200 years. 2004. 191s. 260 kr. ISBN 82-537-6712-9